

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ

ԵՐԿՆԱԶԱՐԱՄԵԱԿԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՓՐՈՑ. ԼԵՒՈՆ ԿԻՐԵՂԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1931

ՏՊԱՐԱՆԷՍ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳՐԹԵՐ

Գիրմ. Զ. 3ր.

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԹԻՆ - ՊԷՅԻ, Ոսիս-
րարի արտաքին գործոց և վաճառականու-
թեամ ի փոխարքայութեամ Մէհմէտ - Ալի
փաշայի (1800-1859). — Հեղ. Նազուպ Ար-
թին փաշա. 0.40

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ Մ. ԱԼԻՇԱՆԻ
(պատկերազարդ). — Հեղ. Հ. Սիմոն Նրե-
մեան 1.50

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱՀՎԷՐՏԵԱՆ ՏՈՋ-
ՄԻՆ. — Հեղ. Տէր Սերովբէ Վ. Բաճեան . . 0.40

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊՈՆՏՈՍԻ ԿԱՄ ՍՆԻ ԾՈՎՈՒ-
տեղեկութիւններ հայազգի ժողովուրդին որ
Սեւ Ծովու շրջակայ քաղաքներում մէջ կը
գտնուին. — Հեղ. Հ. Միմաս Բժշկեան . 5. —

ՀԱՅՔ Ի ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ. — Հեղ.
Ս. Տէր Մ. Գրիգորեան 1. —

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԵՂՈՊՈՆՆՍԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻՆ
(գրաբ.) Յուլիոս 27 ամաց պատերազմին
պատմութիւնը կ'ըմէ, մէջ բերելով Ոսիս
ժողովմերու մէջ խօսուած ատենաբանու-
թիւնները. — Հեղ. Թուկիդիդէս, յոյմ
պատմիչ ժամանակակից. — Թրգմ. Հ. Ա-
բրահամ Ճարեան 5. —

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ

ԵՐԿՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԸ

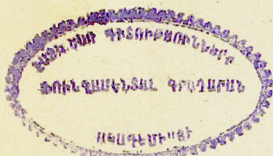
ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ՏԱՐԻՆ
 ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԾՈՎԱՊՏՈՅՏԸ
 Վ.Ա.ՐՊԵՏՆ ՈՒ ԱՇԱԿԵՐՏԸ
 (ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ ՈՒ ՏԱՆԴԷ)
 ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԾԱՌԸ

հինգ
 948

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՓՐՈՑ. ԼՆԻՈՆ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
 1981

Ն ա լ է ռ

Լիզպոնի Գալուստ Կիւլպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ

ԵՐԿՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿ

(ՅԼ Ն. Բ. - 1931 թ. Բ.)

ԾՆ. Ի Մանդուա

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ

ՎԽՏ. Ի Բրիմաիզի

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Երբ ամբողջ արեւմտեան քաղաքակիրթ աշխարհը և ի մասնաւորի իտալական ժողովուրդը երկու հազար տարիներու խորհրդաւոր քողը պատռած՝ գերազանց փառքեր նուիրեց Լատինական հանճարի մեծագոյն քերթողին՝ անմահն Վիրգիլիոսի, Հայը չէր կրնար և պէտք չէր որ անբաժին մնար այդ տիեզերական խրախճանքէն, պէտք չէր որ գերագոյն արուեստագէտի բազինին մօտենար առանց խունկի և ծաղիկներու, քանի որ Բագրատունւոյն և Հիւրմիւզեանի դասական հին ու վեհափառ և Հ. Ա. Ղազիկեանի արդի քաղցրալուր քնարներով այնքան գեղեցկութիւն, քաղցրութիւն, հմայք և օծում էր ըմբռնխնած. քաղաքակրթութենէ զատ երախտագիտութեան պարտք մ'ալ կը ծանրանար մեր վրան:

Եւ իր հին քնարներու շունչով Մխիթարեան մամուլը տարփողեց Վիրգիլեան տօնն ու քերթողին փառաբանութիւնը:

Նոյն հոգւով ու շունչով է որ իբրեւ Մ. Ռափայէլեան նախկին աշակերտ ձեռք զարկի ներքողել Վիրգիլիոսի անձն ու գործը «Բագմավէպ»ի էջերուն մէջ, հետեւելով Պէշիկթաշլեանի, Թէրզեանի շաւղին, որոնք այնքան օգտակար կերպով հոռմէական և իտալական հանճարի

ցուքերը սփռեցին հայ մտքերուն և արդի գըրական վերածնունդը պատրաստեցին:

Բազրատունիներու և Հիւրմիւզներու պանծալի ընտանիքին, այն է Մխիթարեան Միաբանութեան հանդէպ իմ ունեցած խոր և սրբազան պաշտամունքն է որ կը թելադրէ ինձ ներկայ համեստ աշխատութիւնս նուիրել Նոյն ազգանուէր Ուխտի ներկայ իմաստուն և տքնաջան առաջնորդ Գեր. Հ. Յովհան վ. Ազեք Ընդհանրական Աբբայի, որ ուրքան հաւատարիմ հետեւող է իր Նախորդներուն Մխիթարեան մեծ հաստատութեան դարաւոր աւանդութեանց, նոյնքան եռանդուն գործիչ՝ մեծ զարկ տալով գրական ու կրթական հաստատութեանց, որոնք այնքան փրկարար դեր կը խաղան ազգը յոտին պահելու արդի տարաբախտ պայմաններուն մէջ:

Ագոյոյ

ՓՐՈՑ. ԼԵՒՈՆ ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

Հարիւրամեակները այլեւս ստէպ ստէպ
կը պատահին, կարելի է զուրցել որ սո-
վորական իսկ դարձան:

Վիրգիլիոսի նման վեհ ֆերթողի մը
հսկայ դէմքը միայն կարող էր՝ սակայն,
աշխարհալուր արձագանգով, երկհազար-
եան աննախընթաց պարագան ստեղծել,
որ սովորականներուն հետ կարելի չէ
բաղդատել. զայն որակելն անգամ դիւ-
րին չէ:

Իտալական Տէրութեան կողմանէ յատ-
կապէս տպուած թղթադրոշմներով աւետ-
ուած, պաշտօնական զեկուցումներով
բացուած և նոյնքան շքեղօրէն բոլորուած
այս Anno Virgiliano=Վիրգիլեան Տա-
րին, կոթողի կամ տաճարի մը կանգնումին

նշանակութենէն շատ աւելի բազմանշանակ իմաստ մը կը պարունակէ:

Իր Տոմարին Ութերորդ Տարին Վիր-գիլիոսին յատկացնելով Ֆաշիստ-Ազգային Վարչութիւնը՝ խորհրդանշական ձեւով մը և հին հին դարուց յիշատակներով խանդավառ, իր ձեռքովն իսկ ուղեց կրակը տալ անոր դիցակարգումին համար պատ-րաստուած փայտակոյտ խարոյկին, ուսկից հեթանոս հաւատքին կը թուէր տեսնել արծիւի մը թեւ առնելը, դիցակարգուողին հոգին երկնաչու դէպ ի անմահութիւն տեղափոխելու:

Նախահարց բարքերուն այս կրկնումով և հին հաւատքին արարողութեամբ, թէպէտ աւելի բարձր և քրիստոնեայ ըմբռնումով, դիւցապատիւ փառաւորութիւնն է որ, ուստի, կատարուեցաւ, ի պատիւ Լատին Քերթողահօր եւ միանգամայն աննման Վարպետին, որ վեհանձն անյիշաչարութեամբ — քանզի հօրմէն ժառանգած անդը Հոկտաւիանոս կայսեր հրամանով զբաւուեցաւ — Հռոմայ ինքնակ գերիշխանութեան գաղափարին իր քնարը նուիրեց, և այդ խորագէտ և հանճարեղ կայսեր մեծդի-ծրագիրներուն յաջողութեանը բոլորանշուէր ծառայեց. արժանապատուութեամբ և առանց սուտակասպաս քծնանքի:

Այլ եթէ ազնուատոհմ գերդաստանին ամենացայտուն դէմքերէն, Յուլիոս մեծին և Հոկտաւիանոսին կը պատկանի *Impero*ի սկզբնական գաղափարը, Մանտուայի ժողովրդին խոնարհ բայց կենսունակ ծոցէն բարձրացած վիրգիլիոսէն կը ծնի *Idea Nazionale*ի ազգակեցոյց սկզբունքը, այն որ անպայման անձնագոհութիւն կը պահանջէ և չի հանդուրժեր որ և իցէ պատճառով սնած, քինախնդիր և անհաշտ կուսակցական ոգի:

Այս ներքին համոզումը, ապրած օրուան պահանջը և իրեն վերապահուած վսեմ պաշտօնին կատարեալ գիտակցութիւնը, զինքը հիմնապէս պիտի փոխէին՝ առաջին շփման որ ունեցաւ Հոկտաւիանոսի Արքունիքին հետ:

Այսպէս է որ Յայսկոյս Գաղղիայի միջավայրին մէջ կազմուած Մանտուացիին պիտի դառնար հարազատ Հռոմէացի մը:

Այդ օրէն իր քնարը ուրիշ երգ պիտի չունենայ, իր սիրտը ուրիշ իղձ, իր միտքը ուրիշ նպատակ, բայց եթէ անցեալին փառքերը ոգեկոչել:

Պիտի դիւցազներգէ, հովուերգէ մինչեւ որ հոգեհնչակ այդ քնարերգութեամբ պերճանան Հռոմին անցեալը և Յուլեան կայսերական տոհմին ծագումը, և բոլոր Աշ-

խարհը լսէ անոնց գերապանծ անուներ և խոնարհի:

Այդ ոգեկոչումներով պիտի ծնին ազգային ոգին, մայրենի հողին սէրը:

Իր քնարին երգերով հեզահամրոյր դէպ ի դաշտ պիտի առաջնորդէ իրեն հօրենական տունը զրաւող և թալանող խրոխտ զինուորը: Անոր զգացնել պիտի տայ մշակի կեանքին անսպառ գոհունակութիւնները, պիտի կապէ զինքը մայր հողին:

Անդրադարձնել պիտի տայ անոր սրգիական պարտականութիւնները, զինքը ծնող հողին անմիջական կարօտ պիտոյցները, որպէս զի յանձանձուած խնամքներէն արգաւանդ, նա ալ, սիրապատար մօր նման, առատօրէն յաջողէր փոխարինելու իրեն համար և իր վրան թափուած յոգնատանջ քրտինքին արդար հատուցումը:

Սակայն, մօտաւորապէս քսան դարեր հարկ եղան, որպէս զի կայսերական բարեյաջող շրջանին յաջորդող ձախորդ և բազմայեղանակ դիպումներուն տոկալով, իրեն ցրուած մասերը հաւաքելով, իտալիան յաջողէր վերակազմուիլ Հոկտաւիանոսի ծրագրած մետասան լեզէոններու բաժանեալ քարտէսին յար և նման, և լատին քոյրերուն անդրանկութիւնը վերստացած՝ ինքնաձեռն հեղինակութեամբ, ազդու հրա-

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ՝ ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԱՌՋԵՒ

ւէրը կարգար գալ միահամուռ զուգատօնելու այս վիրգիլեան երկհազարամեակը, և այս առիթով դարմանել՝ հին անցեալի մը մէջ գործուած, մեծանուն և արանչելի Մանտուացիին մասին ապաշնորհ մոռացօնքը: Վասնզի այն ինչ որ այժմ՝ ըստ պատշաճի և արժանաւոր կերպով մատուցուեցաւ՝ հին Հռոմայ Մերակոյտին անկէր և պարտք կատարել:

Լատին Քերթողահօր նկատմամբ այս անբացատրելի անտարբերութիւնը զարմացում իսկ կը պատճառէ, երբոր մարդս կը խորհրդածէ թէ որպիսի դիւրամէտ զիջումով՝ վիրգիլիոսին յաջորդող դարէն սկսեալ, յաղթամուտքերը և դիցակարգումները, Մերակոյտին կողմանէ ընծայուեցան, մարմարակուռ յուշարձաններով, որոնց շատերը, թէպէտ, մարդկային զգացումներուն յողզողղութեամբ, անէծքով և լուտանքով, յետոյ խորտակուեցան, որպէս զի յաւէտ ջնջուէր անարժանին յիշատակը:

Այլ նոյն այն եղանակով որ կը տեսնենք դատապարտեալի մը բանտին խորէն վերադարձը մարդկային ընկերութեան ծոցին մէջ, և ստէպ միւսանգամ մեծարոյ՝ իրրեւ թէ քաւուած լինէր անոր ոճիւրը, այսպէս նաեւ այդ անիծապարտներուն կճեայ բեկորները, պեղումներուն խորէն

դուրս եկած, հետզհետէ կը վերադառնան, գեղարուեստով հրաշալիքի յանկուցիչ դիմակին տակ, մեզի յիշեցնելու տիտղոսաւոր եղբայրասպաններ, շուքէն վախցող անօրէն և զեղիւ թուլամորթներ, որոնք՝ այսօր մեծահարուստ սրահի մը խորը, թաւշապատ պատուանդանի մը վրայ կանգնած, մարտամուղ Արէսի մը ահարկու դէմքով և յաղթական կեցուածքով, սնափառութեան ծիծաղելի շօշականքը կը պարզեն մեր շուարած աչքերուն:

Դժուարաւ մարդ իր զայրոյթը կը յաջողի զսպել, չպոռթկալու համար, հռմէական շեշտով. մինչեւ երբ, ո՛վ երգիծանք, պիտի զեղծանիս մեր համբերութեանէն՝ և դու, լուսաւորեալդ մարդկութիւն, մինչեւ երբ պիտի հանդուրժես որ պատիւը՝ հեղձուցիչ բաղեղի նման, մակաբոյծ գալարի ճշմարտութեան:

Եւ ըսել որ պատեհ առիթները չէ՛ որ պակսեցան ո՛չ միայն հեթանոս դարերուն, այլ մինչեւ իսկ մեծն թէոդոսէն յիտոյ:

Այլ նա մանաւանդ Մարկոս Անտոնիոսին հիւպատոսութեան օրով, երբոր Հռմէական նոր Տոմարին *Quintilius* ամիսը Յուլիոս կեսարին ընծայուեցաւ: Այդ նախընթաց օրինակին վրան, Ծերակոյտն ալ, իր կողմանէ որոշեց *Sextilius* ամիսը

Օգոստոս կայսեր նուիրել, հետեւեալ
հրովարտակով:

«Որովհետեւ Սեքստիլիոս ամսուն մէջ
սկսած է կեսար Օգոստոս իր առաջին
Հիւպատոսութիւնը, երեք անգամ յաղթա-
նակի պատիւներ ունեցած է, իր հովա-
նաւորութեան տակ տեսած է արշաւանքը
Յանիկուլոնի Լեգէոններուն, Էգիպտոս
ենթարկած է Հռոմէական Պետութեան,
դադրեցուցած է քաղաքական մարտը, բոլոր
այս պատճառներուն համար հաճոյ է և
հաճոյ պիտի ըլլայ Մերակոյտին որ այս
կայսրութեան ամէնէն բարեբաստիկ այս
ամիսը կոչուի Օգոստոս»¹:

Այդ փառահեղ լուսապսակին Apo-
théoseին շատերը փափաքեցան, բայց
ի զուր: Ինչպէս Ներոն, որ Ապրիլ ամիսը
իր անունին ուզեց նուիրել, Մայիսը՝ Կլո-
դիոսի, և Յունիսը՝ Գերմանիկոսին:

Յուլեան ազգատոհմին այդ երկու հոյա-
կապ ներկայացուցիչներուն մատուցած
ծառայութիւնները և արժանիքները փո-
խարինող և խորհրդանշանող, ատկէ փա-
ռաւոր նուէր, անջնջելի յուշարձան կա-
րելի չէր գտնել: Արդարեւ, Յուլիան ու
Օգոստոսը, տարւոյն ամենապայծառ եւ

1. C. d. Gebelin. l'Hist. du Calendrier.

արդիւնաշատ օրերուն կը համապատասխանեն: Ապողոն փերոսն անգամ, այդ ամիսներու միջոցին, աւելի վաղայարոյց կը սկսի իր տենդոտ քառածի արշաւը, և շատ ուշկեկ կը դադրի, հազիւ մի քանի ժամ հանգիստ տալով իր հրաշունչ երիվարներուն:

Արդարութիւնը, սակայն, այն կը պահանջէր — և այս առաջարկս՝ փոխանակ Հայու մը գրչէն, վիրգիլիոսին հայրենակցէ մը կը պատշաճէր արձակուիլ — որ Մեծն Օգոստոսի անունը կրող ամիսին յաջորդող Սեպտեմբերն, որ եօթներորդ կոչուելու իր նախկին իմաստը այլ եւս կորուսած է, և որուն 22 թուականին ճշտապէս կը համապատասխանէ լատին վեհ Քերթողահօր մահուան տարեդարձը, երկհազարամեան այդ տարեդարձին առթիւ, համաշխարհաքուէ որոշումով վիրգիլիոսի ընծայուէր, որուն գրչին աշխարհաքարտէսը, աւելի հեռւոր մղոնաքարերու հասաւ, և որուն մշակոյթային ինքնակալութիւնը, Յուլեանին վերապրելով՝ Ովկեաններն ալ գլեց անցաւ. ամենուրեք ըզձալի, քաղաքակրթիչ, հոգւոյ սխրանք, մտքի ճախրանք և սիրտփանք, նա մանաւանդ քառատրոփ հեւհեւացող կեանքի մը յարուցած մեքենական խլացուցիչ ժխորին մէջ:

Այս եղանակով և տարեցութեան կարգաւ, քրիստոնէութեան Տոմարին մէջ արձանագրուած, բերնէ բերան, զրչէ զրիչ, մարդկութեան ամենահեռաւոր սերունդները պիտի յեղյեղեն երեք նշանաւոր անուններ. Յուլիոս, Օգոստոս, Վիրգիլիոս, Հռոմէական կայսրութեան հռոտանին դարնող երեք հսկայ գործիչները, բանալով Ֆւրոպիոյ և աշխարհին օրէնսդրեալ լատին քաղաքակրթութեան դարաշրջանը:

Եռանուն այդ շարքին առաջինը կը ներկայացնէ ռազմական հանճարը. երկրորդը՝ վարչական դիւանագիտական բարձր կարողութիւնը և երրորդը Հռոմայ գրական փառքը, լատին մշակոյթին և քերթողական կիրթ արուեստին գերագոյն արտայայտումը:

Թէ ո՞րը միւսէն գերազանց է, կամ ո՞րը աւելի մարդկութեան երախտագիտութեան և աւելի մշտատեւ յիշատակին արժանի, այս ամէնուն ստոյգ և բացայայտ ապացոյցը պիտի մնայ Վիրգիլեան Պաշխտ այս անգամուան Ութերորդ Տարին:

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԾՈՎԱՊՏՈՅՏԸ

Եւ որպէս զի Լատին մշակոյթէն սե-
րած բոյր ազգերուն զարգացեալ և բա-
րեկիրթ շառաւիղներուն հաճոյալի առիթը
տրուէր, իրենց ընտանեկան իեռն ու
քէնը թողած, գալ հաւաքուիլ մեծն Վիր-
գիլիոսի յիշատակներուն շուրջը, և Վիր-
գիլեան Տարին ալ, այս կերպով աւելի
մեծ փայլ մը ստանար, այս և ասոր նը-
ման ազնիւ դիտաւորութեամբ, իտալական
նորընտիր Ակադեմիային թելադրումով,
իտալական Նաւային Դաշնակցութեան
կողմանէ Վիրգիլեան ծովապտոյտ մը կազ-
մակերպուեցաւ, Բրինտիզի ծովաքաղաքը
որոշելով ընդհանուր հաւաքումին կեդրո-
նավայր:

Հին Բրինտիզիումի տրուած այս նա-
խապատուութիւնը մէկէ աւելի սլատմա-
կան դէպքերու հետեւանք էր:

Նախ և առաջ՝ որովհետեւ, այդ քա-
ղաք. նրկագարամեակ

դաքին մէջ վիրգիւրիոս մեռած է, Աթէնքէն ի դարձին, Փրկչին թուականէն 19 տարի առաջ, քսաներկու Սեպտեմբերին. ճիշտ այն ամսոյն մէջ, որ մեզի յոյժ ըզձալի թուեցաւ, և է իսկապէս, որ Լատին վեհ Քերթողին յիշատակին ընծայուէր. եթէ, եթէ կ'ըսեմ, հայու մը ձայնը զօրաւոր արձագանգ տալու կարող ըլլար Աշխարհիս: Ինչ որ շատ տարակուսելի է. քանի որ նա իր ազգային դատը չի հասնիր լսել տալ սրտերուն:

Ինչ որ է, Բրինտիզի քաղաքը, այս պատմական յիշատակութենէն զատ, մեծամեծ ծառայութիւն մատուցած է *Actium*ի ծովամարտին ժամանակ, նպաստելով Օգոստոսի յաղթութեան, որուն վերջապէս պիտի մնար, թիկնածուներու բարձումով, կայսերական ծիրանին փառքը: Մարկոս Անտոնիոսին պարտութեամբ, կը վերջանային տոհմային կռիւները և Հոռմ կը հռչակուէր, քաղաքներուն գերազանցը, *Urbs*, Տիեզերակալ Մայրաքաղաք: Տիտղոս մը որ այլեւս պիտի յաջողէր պահել, կայսրութեան անկաստեղէն ալ վերջը. նախ՝ զէնքի ձեռքով, և յետոյ Ս. Խաչին զօրութեամբ:

Բրինտիզի ծովալճին հանդիպակաց եզերքին մօտ կը կատարուէին, ուստի,

Անքիսէսի զաւակին մասին Ենէականի մէջ
յիշատակուած գուշակութիւնները. Դեւեան
պատգամէն սկսեալ, և Ենէասին միատեղ
տարած ընտանի թերափներուն յայտնու-
թիւնը, և նամանաւանդ Հեղինով, Բութրո-
տիոնի արքային, Պրիամոսի հմայ զաւակը,
վերջին գուշակութիւնները, որոնք իր քե-
նեկալին հաղորդեց, անոր մեկնելէն առաջ:

Նովին գործով, վերջապէս, կ'ամբող-
ջանային Վիրգիլիոսին ալ բոլոր իղձերը
և նպատակները, որոնց յաջողութեան
համար Դիցարանութենէն փոխ առած էր
Ենէասի ողիսականը, որպէս զի Հռոմայ
Դիցուհւոյն Dea Roma, եւ Divus Ju-
lius, այսինքն Օգոստոսի աստուածացու-
ցումին պատկերացումին նկարչագեղ պաս-
տառ ծառայէր: Որմէ վերջը, կայսրու-
թեան ամէն կողմը, այդ երկու անունները
պաշտուած պիտի յեղյեղուին, թէ՛ իտա-
լացի զանազան ցեղերէն, եւ թէ մասնա-
ւորապէս օտար ժողովուրդներէն: Եւ ա-
մենուրեք, Հելլէն աշխարհէն սկսեալ, ի
պատիւ այդ անբաժան երկու անուններուն,
տաճարներ եւ արձաններ պիտի կանգ-
նուին, դրամներ պիտի դրոշմուին: Եւ ներ-
քին խրոխտանքով մը եւ ապագայ նո-
րանոր յաղթանակներու ոգեւորութեամբ,
Հռոմէացի զինուորը հանապազօր իր աչքե-

բուն առջեւ պիտի ունենայ Dea Roma՞ն, մերթ քաջամարտիկ Ամագոնի մը դիրքով, նիզակը ձեռքին մէջ, վահանին կոթնած. կամ Արամազդի իմաստուն եւ քաջասիրտ դստեր՝ Պալլասի պատկառելի դէմքով, բազմած վահարար. աջ ձեռքին մէջ՝ յաղթութեան Դիցուհին, եւ կամ անոր ուսին վրան թառած: Տարբեր զգացումով մը, մինչդեռ, նուաճեալ օտար ժողովուրդները պիտի պատկերացնեն Հոռմ դիցուհին:

Իրենց համար նա Tyche, ճակատագրին եւ բախտին նոյն ինքն դիցուհին է. գլուխը աշտարակազարդ՝ ի նշան անոր անվիճելի իշխանութեան. ամաղթեղջիւրը մէկ ձեռքին մէջ, ուրկէ իրմէն կախեալ ժողովուրդներուն յորդազեղ կը թափին բարօրութեան եւ երջանկութեան ամէն սլարգեւները. միւս ձեռքով կը բռնէ գունտ եւ դեկ մը, ցոյց տալով որ անկէ կախեալ է մարդկութեան կեանքը, աշխարհիս ընթացքը, զոր անմրցելի զօրութեամբ կը վարէ. հետեւաբար անոր ամէն ոք հլու կերպով հպատակելու է:

Նման պաշտամունք պիտի ստանայ Divus Juliusը. մասնաւորապէս այն քաղաքներէն զոր Օգոստոս կայսրը բարեզարդած էր կամ վերականգնած: Ասոնց մէջ յիշատակելի է Տէգտոզագ Գալլիաց-

ւոց *Ancyra* մայրաքաղաքը, արդի Էն-
կիւրին, ուր տակաւին կանգուն կը մնայ,
ի պատիւ Օգոստոսի եւ Հռոմայ կանգ-
նուած հոյակապ տաճար մը:

Վիրգիլեան ծովապտոյտին մասնակցող-
ները, Բրինտիգի ծովալճին մէջ կազմ եւ
պատրաստ գտան Աքուիլէա նաւը, որ
զիրենք ուղղակի Եպիրոսի եզերքը փո-
խադրեց. եւ աւելի ճիշտը, Հեղինոս Աք-
քային բարձրաքաղաքին, հին Պութրո-
տիոնի աւերակներուն որոնց պեղումնե-
րէն, Վիրգիլիոսի երգած ապողոնեան տա-
ճարին, յոյն թատրոնին, եւ Հեղինոսի
հիւրասէր եւ շքեղ պալատին մնացորդ-
ները օրէ օր երեւան կ'ելլեն՝ դոկտ. Ու-
կոլինի խաւացի հմուտ հնախօսին յա-
րատեւ ջանքերով:

Վերածեալ նկատելու ենք, հետեւաբար,
իտալ. նաւային դաշնակցութեան կազմա-
կերպած Վիրգիլեան այս ծովապտոյտը,
քանի որ նա կը սկսէր Ենէականին 446-
երորդ տողէն.

Առ ծովեզերք եպիրացւոց անցեալք մերձ
ի Քաւոնեան նաւահանգիստըն մըտաք.
Բարձր ի քաղաք անդըր Բութրոտ վերելեակք:

Տրովացիներէ հիմնուած, երբեմն այդ
վաճառաշահ Բութրոտիոն քաղաքէն, Ե-

նէաս զիւցազնը, Հեղինոս քենեկալին եւ Հեկտորի այրի կնոջ՝ Անդրոմաքէին հրա-
ժեշտի ողջոյնը տալով, յոնիական եզերք-
ները թողուց հեռացաւ, եւ մտաւ իտա-
լական ջուրերուն մէջ՝ Պաղինուր քաջ նա-
ւագին ղեկավարութեամբ, զէպ ի երիցա
աւետեալ այլ անորոշ բախտը, որ իրեն
կը սպասէր, եւ որուն պիտի արժանանար
եօթը տարիներէ աւելի ոգորելով բնու-
թեան տարերց եւ մարդոց հակառակու-
թեան, եւ որ սոսկալին էր՝ Հերա Դիցամօր
անհաշտ քինախնդրութեան ղէմ:

Նմանապէս, այլ շատ տարբեր եւ հա-
ճելի պայմաններով, Արուիլէա նաւը, Բու-
թրոտի պեղումներուն յոյժ ուշագրաւ այ-
ցելութենէն յետոյ, Եպիրոսի ծովեզրէն
հեռանալով, վերադարձաւ իտալական ջու-
րերուն մէջ, եւ Տարենտոնէն սկսեալ, յա-
ջորդարար այցելեց որոշեալ վայրերը,
շարունակ հետեւելով Ենէասի թողած
շաւին, եւ իրր ղեկավար առաջնորդ ու-
նենալով, այս անգամ, ոչ զբանձրաբոլոն
Պաղինուրը, այլ աւելի փորձառու մը եւ
քաջարթունը, նոյնինքն Վիրգիլիոսը որուն
ճարտար գրչին շնորհիւ եւ զօրութեամբ
Անքիսէսի աստուածորդի զաւակը, իր
վերջնական անմահութեանը պիտի արժա-
նանար. անմահութիւն մը, որ աւելի Հո-

մերօսէն կը ծնի, քան թէ գեղեցկութեան
Դիցունի՝ Աստղիկէն, Դարդանեանց իշ-
խանին Անքիսէսի համար զգացած, մի
կամշող եւ յոյժ առասպելախառն սիրա-
հարութենէն:

Կատարեալ եւ աւելի շահեկան ըլլալու
համար, բնականաբար, այս ծովապտոյտը
հարկ էր որ Դարդանեանց իշխանութեան
կեդրոնէն, այսինքն իդա լեռնէն սկսած
լինէր, ուր Ենէաս՝ Հելլէն դաշնակիցնե-
րէն մղուած, պահ մը անառիկ դիրքով
դիմադրելէն յետոյ, որոշեց զաղթել, քանի
որ Տրովայի վերականգնումի մը այլեւս
յոյսը չէր մնացած:

Կան թէպէտեւ պատմագիրներ, որոնք
ուրիշ գոյնով մեզի կը ներկայացնեն Ե-
նէասն ու Հելլինոսը, Ապողոնին քահա-
նայն, որ Տրովայի անկումէն առաջ գերի
լինկած, սկսաւ Յունաց ծառայել, անոնց
գուշակելով որ Փիլոտէտի եւ Նէոպտոլ-
մէոսի օգնութեամբ մի միայն Տրովան կա-
րելի էր զրաւել, որմէ յետոյ նոյն այդ
Նէոպտոլմէոսին հետ Եպիրոս գնաց եւ
անոր յաջորդեց, կնութեան առնելով, նոյն
իսկ իր քենի, Հելտոբի այրի կինը:

Ենէասի գալով՝ ի սկզբան Յունաց
թշնամի չէր. բայց որովհետեւ Աքիլլէսի

զինուորները հարստահարել սկսած էին իդա լերան շրջականները, պարտաւորուեցաւ՝ իր չէզոք վիճակը թողնելով, Պրիամուսի միանալ եւ խառնուիլ այդ նշանաւոր՝ այդ դարերուն համար համաշխարհային մարտին, որ տասը տարի տեւեց, որուն Հայերն ալ մասնակցեցան եւ զոհ տուին իրենց թագաւորը:

Պարզանեան եւ տրովեան իշխաններէն ինքը միայն զէն ի ձեռին մնացած էր: Ազատ, ուստի, վերջնական որոշողութիւն մը առնելու: Այլ հոս է որ պատմութիւնը կարծիքով կը տարբերի զեղարուեստէն. որ զԵնէասը մեզի կը ներկայացնէ փախըստական, կաղ հայրը շալակած, ընտանի թերափները կուրծքին պինդ սեղմած, Ասկան զաւակը միասին: Մինչ պատմութիւնը կը վկայէ, Աստուած գիտէ որքան ճշտութեամբ, որ Ենէաս յաղթողներուն հետ համաձայնելով՝ դաշինք մը կնքեց, այն պայմանով որ ազատ ըլլար իր ընդոծիններուն եւ զինակիցներուն հետ արտագաղթել, ի խնդիր նոր հայրենիքի մը:

Ասոր համար է որ Եգէական ծովին եւ Յոնիականին մէջ, բնութեան տարերց դէմ միայն պայքար ունեցաւ, մինչ Սիկիլիոյ կողմերը պարտաւորուեցաւ մարդոց դէմ մարտնչիլ: Ինչ կերպով որ ըլ-

լայ իրականութիւնը, խեղաթիւրիչ պատմութեան խօսքերէն աւելի մեզի սիրելի է գեղարուեստին ազնիւ վկայութիւնը, եւ յոյժ հաճելի հետեւիլ վիրգիլիոսի ազգասէր քնարերգութեան, որ վեհանձն կերպով, եւ թերեւս ներողամիտ ոգւով խնէասը փախստական կը հանէ իր երկրէն, եւ զՀեղինոս կը ներկայացնէ յունատեաց մը, երբոր պիտի զգուշացնէ իր քենեկալը այդ չար Յոյներուն գրաւած եզերքներուն չափազանց չմօտենալ:

Անդ ամենայն ուրեք բնակեալ Հէլլէնք չարք
Եւ նարիկեան Լոկրեաց կանգնեալ կան պատմ-
[ուարք:

Տարաշխարհիկ երթալու այս որոշողութենէն յետոյ, խնէաս, ուրեմն, հայրն ու զաւակը միատեղ եւ հաւատարիմ ընկերները, ընդամէնը քսան նաւէ բաղկացեալ տորմիդով մը կը հեռանայ իր հայրենիքին ծովեզրէն:

Իրեն կը հետեւէին, նախ եւ առաջ, այլեւս պատմական դարձած ծանրարթուն Պալինուրը, որ Սիկիլիայէն դէպ ի Սօռէնտոյի ուղղութեամբ ճանապարհորդած ատեննին, խոր քունին մէջ, ծովը կ'իյնայ, աներեւոյթ, թողնելով իր արկածին յիշա-

աակը Լուկանեան երկրին մի հրուան-
դանին անունին մէջ:

Եւ հաւատարիմ (*fidus*) Աքատէսը,
Մնէսթէոսը, Սերգիստոսը, Կլտանթոսը,
Հոռմէական պատմութեան մէջ ասոնց սե-
րունդէն յիշատակուած կը գտնանք Սեմ-
նիուս ռամկավար ընտանիքը: Սերկիոս
ազնուական գերդաստանը. եւ Լուչիուս
Կլուինտիոսը, Հոռմի դէմ դաշնակցած բա-
նակի մը հրամանատար, որ Սիլլայի ձեռ-
քով պարտուած, Նօլայի պատերազմին
քաջարար կռուելով մեռաւ:

Ասոնք են իտալիա գաղթող տրովա-
ցիներուն նախահայրերը, որոնց սերունդը
Լատիոնի բնիկ ժողովուրդին հետ միա-
նալով ծնունդ պիտի տար Լատին Ազգին,
որուն կեդրոնատեղին պիտի ըլլար Ենէասի
դաստակերտ Լաւինիում քաղաքը, որմէ
վերջը Ասկանին կերտած Ալքանը, զոր
Հոռմ պիտի բնաջնջէր Մէցիոյ Ֆուֆէցիա
Ալբանի բռնակալին նենգ դաւադրութենէն
զայրացած, ինչպէս նոյն տիտը վերջը
պիտի ունենար Վիրգիլիոսի երգած Հոռ-
թուլեանց քաջ Տուրնոս արքային Արտէա
մայրաքաղաքը, ուր՝ ըստ հին աւանդու-
թեան՝ Ենէաս զիւցազնը թաղուեցաւ:

Թէ որ համբով Ենէաս սկսաւ իր արկածալից ողիսականը, այդ ալ պատմականապէս ճշդուած չէ։ Հաւանականութիւնը այն է, որ հին Սիզիկ քաղաքէն մեկնեցաւ, իսկոյն անցաւ Եւրոպիոյ եզերքը. ուրկից Թրակիոյ ծովեզրը քերելով, Աթոս լեռնէն վերջը, Եգէականի կղզիներուն անցքերէն հասաւ Արտեմիդի եւ Ապոլոնի ծննդավայրը Դելոս կղզին (Delus=Δήλος) զոր Պոսիդոն, ըստ առասպելին պատմածին, իր հզօր եռաժանիին հարուածով ծովին յատակէն վեր հանած էր։

Ենէաս այդ կղզւոյն համբաւաւոր Ապոլոնեան զուշակին կը դիմէ խորհուրդ հարցընելու, Թէ որ աշխարհը վիճակուած էր իրեն նոր հայրենիք։ Դելեան հմայն, Դարդանեանց անցեալն ու անոնց սերունդին ճակատագրուած ապագայն, քանդակածոյ երեք տողերու մէջ խտացնելով, սիրիլեան ժողով մը կը պատասխանէ.

Ըզնախամայրն խնդրեցէք ըզձեր արդ.
Անդ ազգատոհմն շուրջ Ենեայ տիրեսցէ.
Որդի եւ Թոռն եւ սերեալ ազգն ի նմանէ։

Որդին՝ Ասկանն էր, զոր Հռոմայեցիք Julio=Յուլիոյ պիտի կոչեն։ Ասոր սերունդէն պիտի ծագէր Յուլեան կայսերաւ.

կան ազգատոհմը, այն որ պիտի ինքնա-
կալէր:

Վիրգիլիոս այս առթիւ, իր առաջին
ներբողը կ'ընծայէ իր մեծանուն բարեկա-
մին եւ օգոստափառ պաշտպանին:

Իսկ թողը, Հոմուլոսին ակնարկու-
թիւնն էր զոր պատմագիրները Ննէասին
երկրորդ զաւակին հեռաւոր շառաւիղ կը
նկատեն: Նախամօր գալով, Դելեան գու-
շակը կ'ակնարկէր Տրովացւոց նախահօր,
Դարդանոսի ծննդավայրին, այսինքն մի-
ջին արեւմտեան Խտալիոյ. քանզի Դար-
դան՝ ազգաւ Ետրուրացի էր: Աւանդու-
թիւնը կը պատմէ որ Դարդան եւ Ասիոս
երկու եղբայրներ էին՝ մէկ մօրմէ ծնած:
Առաջինը, ինչ որ կը հասկցուի, զինուո-
րական պետի մը զաւակը, իսկ երկրորդը՝
Ասիոս, կրօնապետ Դիոսի մը որդին: Եր-
կուքին մէջ գերագահութեան վէճ մը կը
ծագի: Դարդան կը սպաննէ իր եղբայրը,
եւ կը հարկադրուի փախստական ապաս-
տանիլ Տրովացւոց աշխարհը, որուն ար-
քային դուստրը կնութեան առնելով, Տրո-
վայի թագաւորութիւնը կը հիմնէ, որ մօ-
տաւորապէս 300 տարի տեւեց. վերջին
թագաւորն էր Պրիամոս, երբոր Անքիսէս
իշխանն էր Իդա լեւան շրջականերուն:

Սակայն ծերունի Անքիսէսը մոռցած

ըլլալով իր նախահարց յիշատակները,
սխալ մեկնութիւն մը կուտայ Դեւեան
պատգամին: Իրեն կը թուի որ հմայն կրե-
տէ կղզւոյն ակնարկած էր: Հետեւաբար
Տրովայիք խրախոյս առած կը մեկնին:

Եւ ուղեկիցք խրախոյս բարձեալ յորդորեն
Առ նախահարս՝ ի կրեա դիմել մեզ անդրէն:

Ուր կը հասնին երբոր ժանտախտը ա-
հաւոր կոտորած կը գործէր այդ կղզւոյն
բնակչութեան:

Ահա ժանտախտ աղիտարար դառնաթոյն
Ապականեալ զեթեր, եւ ամ մահաբեր
Զիրան եւ զտունկ եւ զարմըտի փաղաղէր:

Տագնապալից այս կացութեան մէջ՝
Ենէասի նախահարց, բարի հոգիները Տրո-
վայէն միատեղ բերած թերափներուն բեր-
նով կը խօսին:

Պատկերք սուրբ դիցն եւ փոխզական թերափք
[մեր
Զորս ի Տրովայ բարձեալ ընդ իս բերէի.....
Լուսաճաճանչք երեւելով ի տեսեան,

Ենէասին Դեւեան պատգամին ուղիղ
մեկնութիւնը կու տան: Եւ Վիրգիլիոս եր-
կրորդ առիթը կը քաղէ Օգոստոսին ներ-
քող մ'աւելի ընծայելու:

Մէք ի Տրովայն հրակիզմանէ զհետ քոյին
 Եւ զհետ զինուցըդ քոց եկաք անդրստին.
 Մէք հողմուռոյց ընդ ալիս քեւ նաւեցաք,
 Բարձր ի յաստեղս եւ ըզթոռունս ամբարձեալ,
 Ըզգաստակերտ քո կացուսցուք ինքնակալ:

Եւ ընտանի թերափները կը յայտնեն
 Ենէասի որ Դիւեան պատգամը կրեաւէի
 համար չէր զուրցած, այլ խաալիոյ, այն
 աշխարհին, զոր Յոյները Hesperia կամ
 Vesperia կը կոչեն, որովհետեւ Արեւ
 գահը այդ կողմը մարը կը մտնէր:

Է վայր՝ զոր Յոյնք Երեկորնեայ յորջորջեն,
 Երկիր նախնի, բերրի ի գուղձ, յաղթ ի զէն,
 Ուր ենոտրեան երբեմն որեարըն բնակէր,
 Զօրավարին այժմ յանուանէ ազգ կըրտսեր
 Խաալիւս, որպէս լըսեմք, կոչէ զայն.
 Անդ է գաւառ մեր բնիկ եւ տուն սեփական,
 Անտի Դարդան եւ եւ Յասի նախահայր,
 Ուստի մերոյ գրոհիս ըսկիզբն է եւ ծայր:

Ենէաս այս հրաշալի տեսիլքը կը հա-
 ղորդէ Անքիսէսի, որուն յիշատակները
 արթննալով,

Ի միտ առեալ զկրկնակ առաջըս տոհմին
 Ըզնախահարսն երկուս ծանեաւ ծերունին:

Եւ Անքիսէս նմանապէս կը յիշէ որ
 Պրիամոսի ըրմանուշ աղջիկը կասան-
 ղրան, խաալիոյ մասին ստէպ յեղյեղած էր:

Սակայն վիրգիլիոս, ասկէ աւելին
 յայտնել չի տար ծերունւոյն, թէ արդեօք,
 Ապողոնին սէրը մերժող այդ խստավառ
 Քրմանուշը, որ Հեկտորին կնոջ նման գերի
 ինկած եւ անոր նման ձեռքէ ձեռք պիտի
 լլկուէր, նախ սրբապիղծ Այասէն, յետոյ
 խրոխտ Ագամեմնոնէն, Կասանդրան, կ'ը-
 սեմ, աւելին չէր հաղորդած Անքիսին,
 Տրովայի տխուր վախճանին նկատմամբ:
 Եւ թէ ինչպէս Յասի նախահօր արեան
 պատասխանատուութիւնը, եղբայրասպան
 Դարդանոսին հինգերորդ սերունդին գըլ-
 խուն պիտի ծանրանար, ջնջելով Տրովան,
 եւ անոր զօրաւոր ծովապետութիւնը, եւ
 Տրովացիները ցրուելով վտարանդի:
 Արեան վրէժ մը որ պիտի չմեղմանար,
 եւ տեղափոխուելով Նախահարց ծննդա-
 վայրին մէջ Ենէասէն սերած ազգութիւնը
 պիտի պառակտէր, եղբայրասպան երկրորդ
 ոճիրով մը, երբոր Հռոմուլոս իր Հռեմոս
 եղբայրը սպաննեց, կուսակցական ոգին
 զայրացնելով, բաժնելով ազգութիւնը միա-
 պետականի եւ ռամկավարի միջեւ, եւ կայ-
 սրութեան եւ հասարակապետութեան: Եւ
 Բրուտոսն է, այդ անգամ, որ դաշոյնը պի-
 տի մխէ իր հօրը սիրտը: Սակայն Յու-
 լիոս Կեսարի արեամբ կը վերջանայ նա-
 խահարց ոճիրներուն արեան վրէժը, եւ

իր մահով Ենէասի Յուլիոյ զաւակին համար
տրուած պատգամը կը կատարուի։ Եւ
Աստղիկ վերջապէս կը յաղթանակէր, Տրո-
վացուց անհաշտ դիցամօր՝ Հերային։

Անբխէս, դելեան գուշակին սխալ մեկ-
նութիւնը տուած լինելը խոստովանելով,
Տրովացիներուն կը պատուիրէր մեկնիլ.
Հնազանդք փերեայ, գնասցուք պատգամն ուր
[կոչէ։

Բարեպաշտ ծերունիին այս վերջին խօս-
քէն ոգեւորուած, Տրովական տորմիզը
առազաստները բացած, կ'արշաւէ «յաղթ
ընդ ալիս»։ Ժանտախտին ճարակումէն
ճողոպրողներուն, սակայն, աւելի ահաւոր
փորձանք մը կը սպասէր, երբոր ինքզինք-
նին ծովին անսահմանութեան մէջ զգացին,
վերը երկինք, վարը ջուր։

Ոչ եւս երկիր ուրեք ական դիպելով,
Այլ շուրջ երկին, շուրջանակի ջուրց կոհակ։

Անդունդներու վրան առկախ, մահու
եւ կենաց այդ պահուն կարծես կը սպա-
սէր Տրովայի անհաշտ թշնամին, Հերա
դիցամայրը, իր հին եւ անողոք քինախըն-
դութիւնը վերսկսելու. եւ հալածական
վարելու իլիոնին հրկիզումին վերջին բե-
կորներն ու մոխիրը։

Մըրիկ սաստիկ, հողմուռուցիկ, շանթ

եւ ամպրոպ, զիշեր եւ մութ խաւարչտին,
բնութեան բոլոր տարրները, անծանօթ
ուժէ մը յուզեալ, կը մոլեգնին անոնց դէմ,
այնքան սաստկօրէն որ Պաղինուրն ան-
գամ շուարած, այլեւս անկարող զեկա-
վարելու, նաւերը իրենց կոյր բախտին կը
թողու, աստանդական, ակէծուփ, երեք օր
եւ երեք զիշեր շարունակ, մինչեւ որ՝

Ի չորրորդումն ապա աւուր տարակաց
Յայտնի երկիրն, եւ գան լերինք յերեւան.
Եւ ելանեն ծուխք ընդ երկինս ամբառնան:

Լատին Քերթողը, յոյժ բնական եւ տպա-
ւորիչ նկարագրած է բնութեան տարրե-
րուն մոլեգնոտ յուզումը. ճշգրիտ պատ-
կերը տալով Մատապան հրուանդանին
ջուրերուն խորշակէն շարունակ հողմակոծ
վիճակը. ուր ծովը երբեք խաղաղ օր մը
չէ տեսած:

Նոյնքան ճարտար եւ գեղեցկահիւս
ոճով կը փայլի Գերպ. Հիւրմիւզեանին
յեղիչ գրիչը, յիշեցնել տալով ընթերցո-
ղին, այդ վտանգաւոր ծովանցքը, ուրկից
նմանապէս պիտի անցնէր Մեծ Սեբաս-
տացին, Ենէասին նման տարագիր, ինքն
ալ Երկնից կամքին հնազանդ.

Իլիոնի հրկիզումին տարաբախտ
Բեկորներուն նըման կ'երթար արտագաղթ.

Վիրգ. Երկնազարամեակ

Ինքն ալ իր հետ տարած էր սուրբ պատկերներ՝
Ազգային սէրն եւ հայ հոգին անձնըւէր,
Արծարծելու հայկական նոր ատրուշան
Եւ պարգեւել նոր Մետրոպներ՝ Ը՛Ալիշան:

Հայ գրականութեան վերածնունդին այդ
թուականէն ի վեր հայութեան ո՛րքան
նժդեհ հոսանքներ, միեւնոյն ճամբով, օտա-
րութեան ընկլուզիչ Ովկեանին մէջ խո-
րամուխ յառաջացան, հեռացան՝ մեծաւ
մասամբ անվերադարձ: Որովհետեւ՝ չէին
տարած, իրենց հետ, կամ ճանապարհին
ընթացքին, բաւական պինդ չէին սեղմած
իրենց կրծին, հայրենիքի պաշտամունքին
սուրբ պատկերները, եւ հայկական թե-
րափները՝ հայրենի օճախին ազգային
սէրը, զոր Վիրգիլ իրեններուն ամուր
պնդեց, որպէս զի երկար եւ հեռաւոր
օտարութեան ապազգայնացնող վտանգէն
զիրենք պահպանէր: Վտանգ մը որ ո՛չ Ե-
նէասին եւ ո՛չ իրեններուն կրնար սպառ-
նալ: Սակայն պէտք է նաեւ զուրցել որ,
ընտանի թերափներէն զատ, Լատմեղիոյ
այդ որդիները, եւ նա մանաւանդ Անգի-
սէսի արդար զաւակը, պաշտպան ունէին
երեք հզօր աստուածներ, Աստղիկն ու Ա-
պողոնը, եւ մասնաւորապէս ծովերուն ինք-
նակալը, Երկրադարդ Պոսիդոնը:

Արդարեւ բռնաշունչ այդ մըրիկին կը
յաջորդէ անհողմ խաղաղութիւն մը: Բաց
ի Ստրոփադ կղզւոյն միջադէպէն, որուն
առթիւ ժանտ կեղեկոյ Սըպեան, Տրովա-
ցւոց «գուժարկու անէծք կը կարդայ»:
Մատապանի ջրերէն յետոյ ամէն ինչ բա-
րեյաջող կ'ընթանայ. եւ այսպէս Յոնիա-
կան կղզիները մի առ մի անցնելով, Տրո-
վեան տորմիդը կը հասնի Պուտրոթի խոր-
շին մէջ, ճիշտ հոն ուրկից՝ այս անգամ,
Վիրգիլեան ծովապոռոյտն սկսաւ:

Ենէաս՝ հազիւ ցամաք իջած, անա-
կընկալ լուրը պիտի լսէր որ Քաւոնեան
այդ երկրին կը թագաւորէր նոյն ինքն իր
քենեկալը, Հեղինոս, Ապողոնի քահանան,
որ Տրովայի պատերազմին օրով, խորա-
գէտ գուշակի համբաւը շահած էր, եւ Հել-
լէն բանակէն ալ մեծարուած:

Ենէասի զարմանքը դեռ աւելի մեծ կ'ըլ-
լայ, երբոր կ'իմանայ որ Բուդրոթիոնի
թագուհին նոյն ինքն Հեկտորի այրի կիներ
էր, իր քենին:

Ենէասի եւ Անդրոմաքէի հանդիպումը
շատ յուզիչ է: Արտասուլաթոր աչքերով՝
դժբախտ կիներ Ենէասին պիտի պատմէ
իր գլխին հանդիպած փորձանքները. թէ
ինչպէս, Պիւռոսի ձեռքը գերի ինկած,

նախ այդ «վայրագ պատանւոյն» կին ծառայած էր եւ ինչ պարագայով Հեղինոսին հարս գացած:

Արքայավայել պատուասիրութեամբ եւ մեծ խնջոյքներով՝ Ենէաս եւ իրենները կը հիւրասիրուին Հեղինոսէն, երեք օր, մինչեւ որ հիւսիսային քամին առազաստներն ուռեցնելով, իրենց կ'ազդարարէ մեկնելու պատեհ առիթը:

Յուզիչ եւ նմանապէս հրաժեշտի ողջոյնին տեսարանները, երբոր Անդրոմաքէ Ասկանին կը նուիրէ իր ձեռքովը բանած ոսկեթել ձորձեր եւ փոխզեան քղամիդ մը, եւ երբ Հեղինոս ողջերթ պիտի զուրցէ Անքիսէսին, զոր այլ եւս տեսնելիք չունէր, քանի որ ծերունին, Սիկիլիայէն անդին անցնելու բախտին չարժանացաւ, եւ այդ կղզւոյն մէջ թաղուած է կ'ըսեն:

Ենէաս, Ստրոփադ կղզւոյն Արպիային անէծքէն մտազբաղ, մեկնելէն առաջ, խորհուրդ կը հարցնէ Հեղինոսին.

Ո՛ տրովացի թարգմանըդ դից, որ պէսպէս Ազդեցութեանցն Ապոլոնի տեղեակդ ես, Եռոտանւոյն եւ աստեղաց երկնից գէտ,
Եւ կլարենւոյ դափնոյն գուշակ քաջադէտ.

աղէ՛, ասա՛, ժանտ կեղենովին սպառնացած չարագուշակ աղէտներէն պիտի յա-

ջողի՞մ, գլուխս փրկած, ողջ եւ առողջ
խտալիս հասնիլ:

«Երինջս ի զոհ ըստ օրինի» մատու-
ցանեւէն յետոյ, Ապողոնի Քահանայն.

Եւ զժապաւէնն ապա ի բաց վարսակալ,
ի սրբազան գըլխոյ իւրմէ պարուրեալ,

Հանդիսաւոր կերպով մը, Ենէասին կը
սկսի խօսիլ, «Կանխապատում փոքր ի
շատէ» գալիք եղելութիւններուն «զկարգ
իրացն» սահմանելով եւ ընդհանուր գի-
ծերը տալով «երկայնուղի շրջանին» որ
կը մնար կատարելիք: Այլ ինչ որ կեն-
սականն էր, հմայն որոշակի Ենէասին կը
յայտնէ նոր հայրենիքին մէջ ապագայ
կերտելիք քաղաքին՝ նոր Տրովային բուն
վայրը, զոր քեզի պիտի նշանակուի, կ'ըսէ
Հեղինոս, եւ «սերտ ի մտի զայն կալ-
ջիւր» իր ձագերուն կաթ տուող խոզի մը
ներկայութենէն.

Բազմեալ յերկիր, սպիտակ խոճկորք առ ըս-
[տեանց,

Այն է տեղի դաստակերտին սահմանեալ,

Անդ հանգըստեան ի վաստակոց անշուշտ վայր,

Վիրգիլ ակնարկել ուզած է իւրոն Տրո-
վայի զինադրօշին, որ կաթնտու խոզ մ'էր:

Ահա ինչ որ ինծի ներեալ է, կը յարէ
Հեղինոս, քեզի յայտնել.

Գիտել ինչ այլ չներեն Պարկայք Հեղինեայ,
Եւ ոչ խօսել տայ թոյլ կրօնեանն ինձ Հերա:

Այս պաշտօնական յայտնութենէն վեր-
ջը, Հեղինոս մտերմօրէն յոյժ կարեւոր
խորհուրդներ կու տայ քննեկալին. ինչ
որ ազգականի մը ներեալ էր, եւ Հեղի-
նոսի նման փորձ եւ պատուաւոր մարդու
մը պարտականութիւնը:

Կը զգուշացնէ յատկապէս իտալական
մերձակայ եզերքէն հեռուէն նաւարկել.

Այլ դու փութա խոյս տուր ի բաց ի յերկրէս
Եւ յաւսոնեան ի մօտակայ ծովեզերց
Որ ի մերմէ թանան ծովէս, փախիր զերծ.
Անդ ամենայն ուրեք բնակեալ Հելլէնք չարք.
Եւ նարիկեան Լոկրեաց կանգնեալ կան պա-
[տուարք:

Եւ Պութրոտէն մինչեւ Նէապոլիս բո-
լորացած երկայնուղի ծովագնացքին վե-
րաբերեալ մանրամասն տեղեկութիւններ
տալէն յետոյ, չմոռնայ կ'ըսէ, Կումական
Սիրիլլային դիմելու.

Եւ ի նմանէ խնդրեալ պատգամ քեզ անգիր,
Բանալ ըզշուրթն, եւ ամբարձեալ ըզծայն իւր

կանխապատում քեզ զիրսն առնել մըտադիւր։
 Նա պատմեսցէ զիտալական ազգըս քեզ,
 Եւ զհանդերձեալ պատերազմացդ ասպարէզ,
 Որ ինչ մընայ կրել քեզ արկածըս վըշտաց,
 Եւ յորոց զերծ լիցի քեզ խոյս տալ ի բաց.
 Եւ բարեպաշտ մեծարանաց քոց ի ճահ,
 Քեզ ընկալցի նա աջողակ ի դից ոահ։

Եւ պատկառելի քահանան իր վերջին
 հրաժեշտը տալով եւ յաջողութիւն մաղ-
 թելով իր քենեկալին։

Այսքան ինչ քեզ ազդել կարեմ. երթ դու օն,
 Եւ զմեծն ամբարձ արդեամբ յիթեր զիլիոն։

Վիրգիլիոս, Ապոդոնի խորադէտ գու-
 շակին բերնով եւ դարերը կանխելով,
 տուած եղաւ իրեն ի պատիւ քսան դար
 վերջը կազմակերպուելիք ծովապտոյտին
 կանխապատում ուղղորդացքը = l'Itinera-
 rio della Crociera Virgiliana, որ
 յառաջապէս լոյս տեսած էր իտալ. Ակա-
 դեմիային խնամքով, եւ որուն պատճէնը
 Ննէականին Գ. երգին վերածումը հարկ
 է նկատել։

Եւ տարբեր կերպով ալ կարելի չէր։
 Վասն զի եօթը տարուան մէջ կատարածը
 Արուիլէա նաեւ պարտաւոր էր տասնեւ-
 հինգ օրուան մէջ լրացնել։ Որպէս զի
 Հոկտեմբեր տասնըհինգին, այսինքն Վիր-

գիլիոսի ծնանելուն տարեդարձին օրը, ըզ-
րօսաշրջիկները հանդիսատես գտնուէին
կապիտոլիոնի սրահին մէջ, ի ներկա-
յութեան իտալիոյ իմաստուն Արքային եւ
կորովի վարչապետին, լատին քերթողա-
հօր տիեզերատօնակ եւ պաշտօնական փա-
ռաւորութեան:

ՎԱՐՊԵՏՆ ՈՒ ԱՇԱԿԵՐՏԸ

Եւ այսպէս՝ քսան դար յետոյ, դիցա-
պատիւ փառաւորութիւնը կը կատարուէր
Օգոստոս կայսեր փառապանծ շրջանին
փայլած անզուգական հանճարի մը։ Նման-
ներուն հազուադէպ կը հանդիպինք ազ-
գերու տարեգրութեանց մէջ յիշատակուած՝
ոսկետառ գլխագիրներով, որոնցմով կը
բացուին մեծ դարագլուխները, պատկե-
րազարդ էջերով՝ մէկէ աւելի կարկառուն
դէմքերով նշանակելի։

Բնութենէն առանձնաշնորհեալ այսպի-
սի ծնունդները, կարծես խօսք մէկ ըրած,
համաժամանակ երեւան կու գան, կեան-
քին վերածնունդը աւետող զարնանաբեր
ծաղիկներուն նման, որոնց պիտի յաջորդէ
փթթինազարդ ընդհանուր զարթումը՝ հով-
տաձորէն բլրակներու կողէն դէպ ի վեր-
ձայն տուող, դաշտատափարակն ու սա-
րահարթը մարմանդագեղ, հրճուատեսիլ
կերպարանափոխիչ։

Եւ ինչպէս ձմրան խստաշունչ եղանակին կը յաջորդէ զարնանազուարճ վերածնունդը, նոյնօրինակ կը հոլովուին նաեւ ընդհանուր պատմութեան շրջանները։ Արդարեւ՝ դարագլխի մը նախընթաց էջը հիմնական յեղաշրջումներու դժնդակ եղանակը կը ներկայացնէ։ Այդ խռովայոյզ շրջանին կը խանգարուի քաղաքական միջազգային հաւասարակշռութիւնը։ Կը քայքայուին հզօր տիրապետութիւնները եւ կը խորտակուին խարխուլ զահերը, որոնց բեկորներէն նորակազմ ուժեր կը ձեւանան, տարբեր աշխարհաքարտէսի մը վրան, իւրաքանչիւրը իր ազգային դրօշով զանազանուած։

Կարգ մը ընդհարումներէ եւ տարուբեր ճօճումներէ յետոյ, խանգարուած հաւասարակշռութիւնը կը վերահաստատուի, որուն արտադրոյթը կը ճշդուի ապագայ խոստացող հզօրագունէն որ՝ յաղթելով ամէնուն, իր տիրապետութեան հետ կը տարածէ նաեւ իր ազգային մշակոյթը։ Սա, իր կարգին, աշխարհակալին գուզընթաց յառաջանալով, իր ազդեցութեան գօտին կը շրջագծէ, որուն սահմանները զէնքի ձեռքով պարտադրուածներէն աւելի տոկուն եւ տեւողական կը յաջողին, եւ գրեթէ միշտ աւելի հաճելի։ Եւ երբեմն

ալ այնքան փափաքելի՝ որ նուաճեալը՝
բռնակալին լուծը թօթափելէն յետոյ, ա-
նոր մշակոյթին պատկանիլը բախտ մը
համարելով, պիտի շարունակէ իր հլու
հպատակութիւնը, եւ այդ բարեկրթիչ աղ-
բերակէն սնանելով պիտի պատրաստէ
առանձնայատուկ ազգային զարթումը եւ
բարգաւաճումը. նոյն այն կերպ՝ երբոր,
տղմարեր ողողումին թողած պարարտու-
թենէն բեղնաւոր՝ անջրդի հող մը յոր-
դառատ կանանչութեամբ մը կ'արթնայ,
արագահոս երախայրիքով:

Նկատողութեան արժանի կէտը այն է
որ՝ տիրապետութեան զուգընթաց տարա-
ծուող այդ մշակոյթը, շատ անգամներ,
վերջին զօրավիզը կը մնայ աշխարհա-
կալին մեծադղորդ անունին եւ նոյն իսկ
վտանգուած վարկին՝ երբոր անոր խրոխտ
արծիւները՝ թեւերնին ամփոփած, ինք-
նապաշտպանումի պիտի դիմեն, տեղի տա-
լով մինչեւ որորանը, ուրկից սուրն ու
զրիչ շարժողները միասին, մէկ թափով,
մեկնած էին: Ինչ որ հանդիպեցաւ մա-
կեդոնական յաղթական փաղանգներուն,
նոյնը տեղի ունեցաւ Հռոմէական կայս-
րութեան անկման շրջանին՝ փառաւոր
յաղթամուտքներէ եւ դիցակարգութիւններէն
վերջը, երբոր աշխարհիս չորս կողմերէն

դէպ ի Հռոմ՝ առաջնորդող ճանապարհներէն մարդկային պղտոր հոսանքը կը հասնէր՝ սպառնական։

Այդ խուճապ տազնապի պահուն վիրագիրի եւ մեծանուն ժամանակակիցներուն զրչով շեշտած մշակոյթին վեհազղեցիկ զօրութիւնը, վերջին պատուարը պիտի կանգնէր լատին անունին դէմ մոլեգնող խաղտալեզու խուժանին։ Ատոր դէմ պիտի փշրէր բիրտ ուժը եւ զինաթափ պիտի խոնարհէր խժաբարոն, որ, մոռնալով իր խուլ վրէժը, հեզիկ պիտի փռուէր իր ձեռքերովը բզքտած կայսերական պատմուճանին վրան, տակաւ հալելու իրմէ գերազանց տարրի մը ձուլիչ միջավայրէն. նոյն այն եղանակով որ կատաղի եւ փրփրադէզ հոսանք մը՝ իրեն գործած աւերէն ուժասպառ, ողողուած հողին մէջ խորասոյգ կը վերջանայ՝ անյայտ։

Կ'անցնին, այո՛, փաղանգները, լեգէոնները, ինչպէս նաեւ վայրագ խուժանը։ Կը փշրին, ժամանակէն մաշած, յաղթական կամարներուն գեղաքանդակ զրուագները, մինչդեռ, ո՛չ մի վտանգ կրնայ սպառնալ Հիմերի մը կամ վիրգիրի քանդակածոյ զրուագներուն. եւ ո՛չ իսկ անոնց մէկ տողին՝ նոյն իսկ եթէ կիսաւարտ։

Փոխանակ խաթարուելու, հնանալու, այդ

տողերը՝ ընդհակառակն, դարբերուն հոլովումէն՝ աւելի ցայտուն փայլ պիտի ստանան. այնքան աւելի ուղիւնահոս աւին պիտի զեղուն, յեղյեղել տալով, եւ ամենահեռաւոր մարդկութեան, այն միեւնոյն հիացումի բացագանչութիւնը զոր Տանդէն արձակեց՝ Դժոխքին դրան չհասած, շրւայտութեան գազանին տեսքէն սարսափած պահուն երբոր Վիրգիլիոսին ստուերը իրեն երեւցաւ: Եւ Աշակերտը, հոգւոյն բոլոր զօրութեամբ, իր Վարպետը տեսնելով.

Դուն ես, ուրեմն, այն Վիրգիլ, այն աղբերակն որ պերճ բանին յորդահոս գետ կը զեղու, ամօթահար ճակտով տըւի պատասխան.

Ո՛վ դու պարծանք եւ լոյս ուրիշ քերթողաց յստակէ՝ մեծ սէրն եւ ուսումն յոգնախոյզ որ քու հատորդ ինծի տըւին որոնել:

Դո՛ւ իմ Վարպետըս ես եւ իմ հեղինակ.

դո՛ւ միայն կաս որմէ կրցայ տիրանալ վայելչահիւս ոճին՝ անձիս պատուաբեր¹:

1. DANTE - *La Commedia* - Inferno. Canto. I. (79-87)

Or se' tu quel Virgilio, e quella fonte,
che spande di parlar sì largo fiume,
risposi lui con vergognosa fronte.

O degli altri poeti onore e lume,
vagliami il lungo studio e il grande amore,
che m'ha fatto cercar lo tuo volume.

Tu se' lo mio maestro e il mio autore:
tu se' solo colui, da cui io tolsi
lo bello stile, che m'ha fatto onore.

Այդ առաջին հանդիպումին առթիւ, փլորենտիացի Քերթողը իր վարպետին պատմել կու տայ՝ կենսազրականէն յետոյ, Բէատրիչէին հետ ունեցած անոր խօսակցութիւնը. թէ ինչպէս մանկամարդ այդ կնոջ սուրբ սէրը՝ զոր միատեղ երկինք տարած էր, զինքը Արքայութեան գահոյքէն մութ զնգանին մէջ բերած էր վիրգիլիոսին խնդրուելու համար որ օգնութեան հասնէր մանկութեան օրերէն ի վեր զինքը սիրող բարեկամին:

Վիրգիլիոս, այդ գեղանի կնոջ աչքերուն եւ ձայնին տպաւորութեանը ներքեւ, կը շարունակէ իր պատմութիւնը:

Աստղէ շողուն կը փայլէին իր աչքերն երբ ըսկըսաւ իր բարբառով՝ քաղցրալուր, հրեշտակային մեղմիկ ձայնով մ'ինձ ըսել. Ո՛վ Մանտովեան ազնւակիրթ դու հոգեակ, որուն համբաւն երկրիս վրան դեռ կը տեւէ եւ պիտ' տեւէ որքան աշխարհս հեռանայ:

Փառաւոր այս գովեստէն յետոյ Երանուհին վերգիլիոսին կը յայտնէ Տանդէին նկատմամբ զինքը տանջող մտազբաղութիւնը: Կը վախճամ, կ'ըսէ, որ օգնութեան ուշ շարժելովս, անոր կորստեանը պատճառ եղայ:

Ուստի, փութա՛, վայելչագարդ քու լեզուովդ՝
 եւ որով հարկ է եւ պիտոյ, զայն փրկել.
 այնպէս մ'օգնէ՛ որ ինձ ալ գայ մի սփոփանք:

Եւ որպէս զի Վիրգիլ պարագային ստի-
 պողութիւնը լաւ ըմբռնէր եւ իրեն եղած
 այս խնդիրը միանգամայն իբր պատուէր
 մը նկատէր, Երանուհին հրամայական
 ոճով մը կը յաւելու.

Բէատրիկն եմ. ես եմ որ գրեզ կ'առաքեմ:
 Եկայ տեղէ մ'ուր վերադարձը կ'ըղձամ:
 Սէրը դրդեց զիս, 'ւոր կուտայ ինձ խօսիլ:

Ես չեմ, կըսէ, ֆուկոյ Պորտինարիի
 վաղամեռիկ աղջիկը, այլ Սերը: Եւ որով-
 հետեւ Քերթողը այդ բառը տողին սկիզ-
 բը զրած է, հետեւաբար գլխագիր, զըժ-
 ուար է ուստի զանազանելը թէ ո՞ր սիրոյն
 կ'ականարկուի. անոր որ իրենց մանկութեան
 օրէն զգացին, թէ նախախնամականին՝
 որ վաղաժաման կը հասնի ամէնուն:

Արդարեւ՝ Տիրամօր՝ որ աստուածային
 կանխաժաման շնորհքը կը խորհրդանշա-
 նէ, զըզումով — ինչպէս Տանդէն մի քանի
 եռատող վերջը կը բացատրէ — է որ
 Տանդէին բարեխօս Սրբուհին՝ Լուչիա, իր
 տեղէն շարժելով, կ'երթայ Բէատրիկը
 գտնելու, «Ի՞նչ կեցիր ես, Երանուհի,

կ'ըսէ անոր, եւ չես փութար օգնութեան զքեզ սիրողին, որ ռամիկ ամբոխէն ինքզինքը վեր բարձրացուց». այսինքն՝ զքեզ փառաւորելուն մէջ հասարակ քերթողները գերազանցեց իր քնարովը:

Ուղղուած խնդիրքը միանգամայն հրաման մը լինելը Վիրգիլիոսին զգացնել տալէն վերջը, հարկ էր անոր հոգւոյն մէջ վարձատրութեան յոյսը արծարծել, որով աւելի յորդորամիտ պիտի փութար իրեն տրուած փրկարար պաշտօնին: Ասոր համար, Նրանուհին Վիրգիլին կը խոստանայ՝ Նրկինք ի զարձին, Աստուծոյ յանդիման իրեն մասին հանապազ գովեստով խօսիլ, որ կը նշանակէր, մոլորեալ մը փրկած լինելուն արժանի վարձատրութիւնը հայցել:

Հատուցում մը, յոյժ արդարացի, որ Վարպետը իրաւունք ունէր պահանջելու եւ անվրէպ ստանալու իր Աշկերտին այլաբանութենէն, քանի որ՝ անոր մէջ, այդ բարեխօսութեան պիտի մասնակցէին, Նրանուհիէն զատ, երկու ուրիշ եւ հզօրագոյն երանուհիներ, եւ մասնաւորապէս Տիրամայրը:

Անվրէպ յաջողելուն եւ վարձատրուելուն մասին այնքան հաստատ համոզուած էր Վիրգիլ, որ այդ նկատմամբ պիտի երկրորդէ, զժոխքին այցելութիւնը չսկսած,

Երբոր կը տեսնէ Աշակերտին երկչոտ վար-
մունքը՝ շարունակելու համար ինչ որ ար-
դէն սկսած էր.

Ինչ է, ուրեմն, ինչ ես կեցեր եւ ինչո՞ւ
սրտիդ մէջ վատ այդքան երկիւղ կը տածես,
եւ դու չունիս յանդըզնութիւն քաջասիրտ,
Երբոր երկնից արքայութեան մէջ երեք
երանաշնորհ տիկիներ քեզ կը հոգան
եւ իմ խօսքերս քեզ շատ բարիք կ'աւետեն:

Վիրգիլիոս, իբրեւ թէ Օգոստոսի քրոջը,
Յուլիային յանդիման գտնուէր, ասպետա-
կան խոնարհումով մը Երանուհիին կը
պատասխանէ, «Առաքինի Տիկին, հրա-
մանդ ինծի այնքան հաճելի է որ ուշացած
պիտի ըլլայի, եթէ արդէն իսկ զայն կա-
տարած ըլլայի.

Կամքդ աւելի, ուստի, 'նծ յայտնել չի կայ հարկ:

Եւ Վիրգիլ՝ այդ թափով եկած էր Տան-
դէն գտնելու, ամենայն վստահութեամբ
որ պիտի վարձատրուէր»:

Կարելի՞ բան էր — թող ներելի ըլլայ
ինծի զուրցել, քանի որ սրտիս յոյժ հա-
ճելի այլարանութեան մէջ ալ եւս խորա-
մուխ կը գտնուինք — միթէ կարելի բան
էր տարակուսիլ երկնառաք պատգամաւորի
մը խօսքերուն:

Խոստացողը ներկայիս ղիւանագէտներէն եթէ մին եղած ըլլար, ես իսկ՝ անկարողս, երեւակայութեանս թոիչ տալով, շեղելով պահ մը նիւթէն, Տանդէին դժոխքին դռնէն ներս վազելով, պիտի իջնէի առկախ ստուերներուն պարունակին մէջ. եւ խոնարհ ձայնս բարձրացուցած».

«Զգուշացի՛ր, վսեմական ո՛վ Քերթող. չխարուիս. դուն այս մարդիկը չես ճանչնար. գիտցած դարերդ անցած են:

Ենէասին հետ, արդէն, այս ստորերկրեայ պղուտոնական գաւառները դու այցելած ես եւ այնքան զմայլելի եւ հակիրճ կերպով նկարագրած որ Աշակերտդ անոր հետեւելէն լաւագոյն միջոց չգտաւ: Օգտուեցաւ նա, ո՛չ միայն Դժոխքին եւ Քաւարանին համար, այլ նոյն իսկ իրեն Արքայութեան ընդհանուր գծերուն համար: Այս վերջինիս նախագաղափարը պէտք է փնտռել հո՛ն ուր Սիրիլլան եւ Ենէասը Անքիսէսի ստուերին կը հանդպին, Եւրսեան դաշտերուն մէջ

Ի բազմագուարճ ապա ի վայրըս ժաման,
Գան հասանեն յերանաւէտն ի կայեան
Ի յերջանիկ դալարագեղն այն անտառ:
Պատի եթեր անդ առաւել լայնատառ
Ծիրանեփայլ զգենուն ի լոյս դալարիք,
Է արեգակն անդ եւ աստեղք են բընիկք¹:

1. Ենեակաճ. Զ. (930-934),

Հետեւաբար, ո՞վ մեծ վարպետ, քեզի համար նորութիւն մը չէ մնացած տեսնելիք, եւ ոչ ալ սորվելիք: Աշակերտիդ տուած դասերէդ կը հասկցուի, որ դուն վարժ ես ամենայն իմաստութեամբ: Հինին ալ եւ նորին խորագէտ ես:

Այդ քու անսահման հմտութեանդ մէկ մասը Աշակերտդ է որ քեզի յայտնել տուած է իր Քերթուածին մէջ: Օրինակի համար երբոր Պտղոմէոս աշխարհագրին դրութեամբ, Դժոխքին մետասաներորդ զլխուն մէջ, երկրիս ստորերկրեայ խաւերը կը նկարագրես. եւ Արիստոտէլի իմաստուն խոկումով քու Աշակերտիդ զգացնել կու տաս որ մարդս՝ ըստ Աստուծոյ պատուէրին, ճակտին քրտինքովը պէտք է ճարէ իր աւրուստը: Եւ որպէս զի տուած դասդ անոր մտքին մէջ լաւ տոգորուի, այլաբանական ոճով մը կ'աւելցնես որ Արուեստը՝ այսինքն՝ դատիլը, Բնօրէն զաւակն է, եւ բնութիւնը՝ Աստուծոյ:

Հետեւաբար Արուեստը Աստուծոյ թողը կարելի է համարել: Ուստի, մարդս բնութենէն եւ Արուեստէն պէտք է առնէ իր կեանքին ուղղութիւնը.

Եթէ ծննդոց գիրքը ծայրէն կը յիշես մարդս իր կեանքին ուղղութիւնն այս երկուքէն պէտք է առնէ, եւ ժողովուրդը վարէ:

Այլ դուն, նոյն ինքն Ենէականիդ մէջ,
նահապետական դարերէն յաջորդաբար ա-
ւանդուած զիտելիքներ պարզելով ընթեր-
ցողին այն համոզումը կու տաս որ Մով-
սէսին Սէֆէրը քեզի անծանօթ ըլլալու չէր:

Եւ այս երբոր, Պիւթագորի, Սոկրատի
եւ Պլատոնի վարդապետութեամբ, Անքի-
սէսին բերնով կը բացատրես արարչա-
գործութեան սքանչելի յաջորդութիւնը,
իրբեւ թէ քրիստոնէութեան առաջին դա-
րերուն ամբոնի մը քանդակները նկարա-
գրէիր. ուր ստեղծագործութեան յայտնու-
թիւնը վարի աստիճանէն կը սկսի, ձու-
կերէն բարձրանալով մարդ հոգիին:

Ի սկզբանէ հոգի գերկին եւ գերկիր,
Ըզդաշտըս լոյծս, ըզգունդ լուսնի լուսալիր
Եւ զտիտանեան տածէ զաստեղս ի ներքոյ.
Եւ ծաւալեալ միտք ի յանդամըս ներքոյ,
Համաբոլոր շարժէ զգանգուած աշխարհի,
Միաւորեալ ընդ մարմնոյս այսմ ընդ մեզի:
Ուստի մարդկան եւ անդէոց սերեալ ազգ,
Եւ օդայնոց կեանք, եւ հրէշից իսկ տարազք,
Զորս հարթարդակ ընդ մրկանամբքն ածէ ծով¹:

Եւ եթէ լատին Քերթողահայրը անար-
գամեծար նայուածքով մը զիս քաջալերէր,
դեռ աւելին զուրցելու պիտի յանդգնէի.

1. Անտ' (1055-1063).

որ իր Աշակերտը, բեղմնաւոր հանճարին բոլոր գիւտերովն հանդերձ, կը վախճայի որ իր Վարպետին իրաւանցը դատը չի յաջողէր՝ ըստ պատշաճի, պաշտպանել՝ եթէ խոստմունքները ուշանային և հատուցումին ժամը հնչէր։ Արդէն, սիրահարի մը որքան կարելի է վստահիլ։ Վիրգիլ, փորձով իսկ տեսած էր թէ ինչպէս Ենէաս դիւցազնը, երբոր Դիդէին հանդիպեցաւ, թողնելով Սիրիլլան, Դժոխքին անտառներուն մէջ խելացնոր սկսաւ վազվրզել, սիրած կնոջը ստուերին ետեւէն։

Անհաւանական չէր, ուրեմն, որ Տանդէն ալ, այլաբանական և յափշտակութեանց ենթակայ մարդ, Երանիկին հոգին տեսածին պէս, անտես ընէր իր ջերմագութ տառջնորդը, թողնելով զայն Լեթէ գետին եզերքին վրան, Պաղինուրէն աւելի յուսահատ կացութեան մը մէջ։ Քանզի, այդ բարի նաւագին տառապեալ հոգին, եթէ նոյն իսկ չի յաջողեցաւ Ենէասին նաւակովը Ստիքսը անցնիլ, սակայն Սիրիլլայէն գոնէ Լսելու մխիթարութիւնը ունեցաւ իրեն մօտալուտ փրկումին և իրեն ընծայուելիք պատիւներուն։

Տարբերութիւնը մեծ էր, վերջապէս, քաջայանդուգին Ենէասին և Տանդէին միջեւ, որ ինքզինքը՝ այս այլաբանութեան

մէջ, երկչոտ և լալկան կը ներկայացնէ։ Անգամ մը միայն իր ընդդիմադիր և ցասկոտ բնաւորութիւնը ցոյց կու տայ, երբոր Դժոխքին հինգերորդ պարունակին մէջ կը հանդիպի Փլորենտիայի ազնուական տոհմէ մը սերած Փիլիպպոս Արճէնտին, որ իր կենդանութեանը մեծահարուստ և ազդեցիկ զիրք ունեցած էր, այլ յոյժ քինախնդիր և ցասկոտ անձ մը և անողոր հակառակորդ Տանդէին հայրենիք վերադառնալուն։ Հետեւաբար, Տանդէն ալ՝ իր վրէժը լուծելու համար, իր ոխերիմ թշնամին ոճիրներով և մեղքերով լճացած Ստիքսին զաւիր և զարշահոտ տղմին մէջ կը տեղաւորէ։

Արճէնտի այդ հանդիպումէն ծանր միջադէպ մը կը ծագի, վտանգելով զիրենք տանող նաւակը շրջելու և ցեխոտելու վարպետն ու Աշակերտը միեւնոյն ստիքսեան տղմին մէջ։

Դէպքը հետեւեալ կերպով տեղի կ'ունենայ՝

Մեռեալ ջրանցքէն մեր ընթացած միջոցին
Տղմաթաթաւ մէկը իմ դէմքս ելաւ։

«Ո՞վ ես, ըսաւ, դուն որ կու գաս տարածամ»։

Եւ ես անոր։ — «Եթէ կու գամ, չեմ մընար։

Այլ դուն ո՞վ ես, որ այդքան տգեղ ես դարձեր»։

— Արտասուող մ'եմ, պատասխանեց, չե՞ս տես

[նար։

Եւ ես անոր — «Արտասուքով և սուգով
 Թաղուած մնացիր, այ անիծած դու հոգի.
 Քեզ կը ճանչնամ թէ և համակ ես կեղտոտ»:
 Լաստափայտին այն ատենն նա երկնցուց
 Երկու ձեռքերն, զոր զգաստ վարպետս ետ հրե-
 [ւով,
 «Կորիւր գընա՛, ըսաւ անոր, միւս շանց հետ»:

Եւ վիրգիւ յիշելով այդ անհաշտ մար-
 դուն երեսէն Տանդէի քաշած տառապանք-
 ները, կ'ողջագուրէ և կը համբուրէ իր
 Աշակերտը, և զոհութիւնը ցոյց տալով
 անոր վէս վարմունքին.

. հոգի զայրացկոտ,
 Օրհնեալ ըլլայ այն որ քեզմով մընաց յղի:

Եւ այս միջադէպով, վարպետն ու Ա-
 շակերտը, բարկասիրտներու պարունակին
 մէջ, ցասկոտ Արճէնտիին պատճառով, ի-
 րենց սովորական խաղաղ վիճակէն դուրս
 ելած, սրտմտութեամբ կը զայրանան:

Սքանչելի այլարանութիւն. որով Տան-
 դէն կը խոստովանէր իր բուռն բնաւորու-
 թեանը այդ թերութիւնը, որն որ՝ թերեւս,
 իր դժբախտութիւններուն գլխաւոր պատ-
 ճառը եղած էր: Մինչդեռ, այդ մասին,
 երբէք չէր թերացած վիրգիւիոսը, մնալով
 միշտ հեզահամբոյր, վեհանձն և ներողա-

միտ: ինքն ալ կրնար, իր Դժոխքին մէջ
խոթել Հոռմէացի իրեն ժամանակակից հա-
կառակորդներէն անոնք որ զինքը խծրծե-
ցին հին Դպրոցին աւանդութիւններուն դէմ
իրրեւ ըմբոստ նորամուլ մը. մինչդեռ Վիր-
գիլ Լատին գրականութեան Ոսկեդարը բա-
նալու վեհ գաղափարին կը ծառայէր: Եւ
ինչպէս յոյժ իմաստուն կերպով կը խոր-
հրդածէ Փ. Լիւբկէր հեղինակը, գեղջական
կեանքին բնական միտումէն զատ Վիրգիլ
քաղաքական որոշ գիտաւորութեամբ մը
ընտրած էր նիւթեր որոնք իրմէ առաջ ո՛չ
մէկ Հոռմէացի խորհած էր տաղերգել:

Եւ այս գիտաւորութիւնը կրկին նպա-
տակի կը նկրտէր. նախ՝ ինչպէս ըսի, ազ-
գային միութիւնը զանգել. երկրորդ՝ Հոռ-
մէացի մեծամեծներուն սիրել տալ հողա-
գործութիւնը, որն որ երկար պատերազ-
մներուն հետեւանքով երեսի վրայ թողուած
էր, ի վնաս Սատուրնեան հողին աւան-
դական արգասաբերութեան: Մանտովայի
երիտասարդ Քերթողը, այս մասին ալ
կանխած էր դարերը, նկատելով մշակու-
թիւնը, ինչպէս ներկայիս ամենուրեք կը
հետապնդուի, երկրի մը բարօրութեան և
անոր տնտեսական անկախութեան ամե-
նավստահ միջոցը, ըլլայ խաղաղութեան
օրով, և նամանաւանդ պատերազմի մի-

ջոցին. երբոր բոլոր սահմանագլուխները
կը գոցուին, և սովը կը սպառնայ, նոյն
իսկ զէնքը ձեռքին մէջ կանգուն ֆնացողին.
ինչպէս որ վերջին մեծ պատերազմին
ստուգուեցաւ:

Այլ վերադառնալով վարպետին և Աշա-
կերտին Դժոխքներուն մէջ գլխաւոր դե-
րակատարներուն բաղդատութեան, իսկա-
պէս մեծ է տարբերութիւնը ընդ մէջ այլա-
բանական Տանդէին և դիցորդի Ենէասին,
որ սուսերամերկ Դժոխք կ'իջնայ, այն-
աստիճան ահարկու կերպարանքով մը որ
հելլէն դիւցազներուն ստուերները, Ագա-
մեմնոնէն սկսեալ, սարսափած կ'ընկրկին,
բացազանչելու ուժերնին անգամ կը մարի,
յիշելով այն մեծ պարտութիւնը զոր կրե-
ցին, երբոր Աքիլլէս՝ սրտմտած, իր վրա-
նին մէջ քաշուեցաւ. որմէ Տրովացիք օգ-
տուելով մղեցին Յոյները ինչուան ծով,
սպառնալով հրկէզ այրել անոնց նաւերը
և ասով արգիլել անոնց փախուստը:

Բայց զօրավարք յոյնք, Ագամեմն իսկ իւրովքն
իբրեւ տեսին անդ զԵնէաս զօրք յոլովք,
եւ զբազմափայլ ի ստուերսն ըզզէնըս նորին,
Ջահի մեծի հարեալք սարսեալ դողային.
Կէսք ըզթիկունըս դարձուցեալ յետս ի բաց,
Որպէս դիմեալք երբեմն ի խումբըս նաւաց,

Այլոց ածեալ բերանաբաց դոյզն ինչ ձայն,
Պատրէ սկըսեալն ըզճիգն իւրեանց բարբառն այն:
Ենէակ. դերք 2. (699-706).

Եւ ինչպէս չսքանչանալ Անգիսիսի զաւակին անվեհեր քաջասրտութեանը, երբոր դէմ առ դէմ գտնուեցաւ աստուածամարտ հսկաներուն և ահագնատեսիլ հրէշներուն. ամէնքն ալ ազատ արձակ թողուած, և ոչ թէ Տանդէին Դժոխքին իններորդ պարունակին մէջ շղթաներով անշարժութեան դատապարտուած Եփիալտէսը, Արամազդայ դէմ մարտնչող հսկաներուն ամենակատաղին, զոր Տանդէն՝ հեռուէն նշմարելով, «մեռած օրս հասած էր, կ'ըսէ, եթէ անոր շղթաները տեսած չըլլայի »:
Ասոր համար Եփիալտէս մը հարկ չկար. Մետուզային նայուածքը միայն կը բաւէր այլաբանական Տանդէին արիւնը քարացընելու. գոնէ իրեն բացատրութենէն զինքը դատելով՝ երբոր իր Դժոխքին նախերգանքին մէջ Վիրգիլ օգնութեան կը հասնի: Եւ Աշակերտը՝ պաղատագին՝

Դազանը տես, որուն համար ետ դարձայ:
Մեծահամբաւ դու իմաստուն, օգնէ ինձ,
Քանզի նա զարկս 'ւ իմ երակներս դող հանեց:

Եւ այս պարզաբար, վայրի կատուէն քիչ մ'աւելի գազան յովազի մը տեսքէն:

Հապա ինչ պիտի ըլլար եթէ իր դէմը
 ելած ըլլար ջուիր մը խառնագազաններ,
 մին միւսէն սոսկավիթիսար: Յիսուն զլու-
 խով և հարիւրձեռնեան Բրիարեւսը, զոր
 վարպետը զգուշացաւ իսկ իր Աշակերտին
 ցոյց տալու: Եւ մարդակերպը ու ձիա-
 կերտ յուշկապարիկները: Եւ այն սոսկա-
 վին, Ողիսեւսին վեց ընկերները մէկ ան-
 գամէն կ'ըլլո՞ղ՝ Սկիւլան՝ երկոտասան ոտ-
 քերով, վեց վիզով և եռաշար ակռաներով
 զինուած, նոյնքան բերնով երկկերպեան
 խառնագազանը: Եւ այն՝ ահարկո՛ւ, եօթն-
 գլխեան լերնեան Հիդրա վիշապը, զոր
 Հերքիւլէս հազիւ յաղթահարեց, ինչպէս
 այն միւս եռանձնեայ Քէրիոնը, զոր սա-
 տակեց: Ո՞րը յիշեմ. Արպեանէրը, Գոր-
 գովանէրը, ու կամ հրաշունչ Քիմէրը,
 որուն գլուխը առիւծի կը նմանէր, իրանը՝
 այծի և պոչը՝ վիշապի:

Եւ հրէջք ի դրունս անդ բազմադէմք առնուն
 [կայս,

Յուշկապարիկք ընդ երկկերպեան Ըսկիւլայս.

Ե Բրիարեւս հարիւրձեռնեայն անդանոր

Եւ ի շրջին լերնեան վիշապն ահաւոր.

Հրաշունչ Քիմէրն և Գորգովնայք և Արպեայք,

Եւ ստուերակերպք անդ ուրուականք եռանձ-

[նայք:

Ենէասը այս տեսիլքէն սկզբան սար-
սափ մը կ'զգայ: Այլ ետ չի դառնար և
ոչ ալ կ'ընկրկի: Ընդհակառակը, իրական
հրէշներ և հսկաներ կարծելով, դաշոյնը
մերկացուցած, կը նետուի անոնց վրայ՝
աջ ու ձախ հարուածելով: Այլ վայրա-
պար՝

Ահաբեկեալ զարհուրագին ի տեսոյն,
Բուռն հարկանէ յայնժամ դիւցազն ի դաշոյն,
Եդեալ ընդդէմ եկաւորացն ըզսուր սայր.
Եւ եթէ ի հմուտ ուղեկցէն ոչ իմանայր,
Զի հոգիք նուրբք և մերկացեալք ըզմարմին
Թափառականք անդ պատկերք սինք յածէին,
Դիմէր արդեօք և ի վերայ յարձակէր,
Ընդ վայր սուսերբըն զըստուերօքն ածեալ վեր:

Հիւրմիւզեանին բարեյարմար և յան-
գաւոր յեղման դաշնաւորութիւնը լսելուն,
տարակոյս չունիմ որ լատին ֆերթողա-
հայրը՝ զգացուած, գոհունակութեան նա-
յուածք մը պիտի շրջէր իր փառքին և
վիճակին զուգակից Մեծն Հոմերի, որ եր-
զիծաբան Ովրատիոսի, Ովիդիոսի և Լու-
գանին միատեղ մէկ փառաւոր խումբ բո-
լորած տեսաւ Տանդէն, երբոր վարպետին
հետ իջաւ Դժոխքին առաջին պարունակին
մէջ, ուր իմ յափշտակութիւնս զիս տա-
րած էր նաեւ: Եւ այդ առիթով Փլորեն-

տիացի Քերթողը այդ վսեմական խումբին պատկանելու փառքին արժանացաւ, ամբողջ զիշեր մը անոնց մտերմութիւնը վայելելով՝

Եւ մեծագոյն պատուով անոնք պատուեցին
Զիս խառնելով իրենց խումբին, այնպէս մ'որ
Այդ իմաստնոց վեցերորդն ալ ես եղայ,

Կ'ըսէ Տանդէն, գուշակելով իրեն վերապահեալ անմահութիւնը:

Հելլէն Քերթողահայրն ալ, մեր Բագրատունիին հակայ դէմքը, հորիզոնին վրան նշմարելով՝ ղիւցազներգակի պսակը ճակտին, հրճուական յուզումով մը պիտի պատասխանէր Վիրգիլիոսին: Եւ երկուքին մէջ ալ միեւնոյն խոր համոզումը պիտի գոյանար որ աշխարհիս վրան իրենց մըշտատեւ ապրիլը այլ եւս ապահովուած էր՝ Հայ Լեզուին միջոցաւ, եթէ նոյն իսկ իրենց թողած ոսկիդենիկ բնագիրներուն դժպիհ փորձանք մը հանդիպէր:

Բաւ էր, ուստի, որ ապրէր այդ Ազգը, որ նահապետական դարերէն ի վեր սրբազան աւանդ պահած էր իր մեծասքանչ բարբաոր՝ համագոր Լատիներէնին և Հելլենականին:

Երեքն ալ մշակոյթի լուսարձակ ակնադրիւրներ էին, երեք լուսատու կոթող-

ներ, մին միւսէն վերջը հանգնուած։ Եւ եթէ հարկ ըլլար հելլենագետ գաղղէացիին վկայութեանը՝ Բիւրոսի հաւատը ընծայել, տարէցութեան անդրանկութիւնը Հայուն պէտք էր ընծայել։

Յամենայն դէպս, երեքն ալ միեւնոյն նպատակով ծառայած էին Ապողոն Փերոսին, որմէ տիեզերական անսահմանութիւնը կը լուսաւորուի, ինչպէս որ մի և նոյնէն մարդկային մտքին անսահման տիեզերքը կը ստանայ իր լոյսը։ Հետեւաբար՝ երեքն ալ Ապողոնի հոյակապ յիշատակարանին՝ Պրաքսիտելի մը մընին արժանի, մէկ խրմբարձան բոլորած, պճնանք պէտք էր դրուէին, արձանացեալ ղիրքով, փոխանակ իննը Մուսաներուն. քանի որ Աքուեստին և Գիտութեան իննը մասնաճիւղերն ալ զոհացնելու ինքնաբաւ հանդիսացած էին. այլ նա մանաւանդ Գիւցազներգութեան նախագահող Գալլիոպէին, որ Ապողոնէն յղացաւ Քնարերգութիւնը հնարող Լինօն։ Տարարախոտ այն Լինօն, որուն աշակերտեցին Որփէոսը, Տամիրան և այն կարշնեղ Հերքիւլէսը, որ իրեն ուղղեալ ծանր յանդիմանութենէ մը սրտմտած, քնարը վարպետին գլխին իջեցնելով կը ջախջախէ անոր գանկը, առաջին փաստը տալով որ բնութենէն ստացած բիրտ ուժը

աւելի կոճղերը ճօճել տալու յարմար էր
քան թէ քնար հարկանելու:

*
* *

Իր Ազգին և մայրենի Լեզւոյն ի պատիւ
հիւսուած այս ներբողին ո՞ր ազգասէրը
կրնար ժուժալ մէկուսի ունկընդիր մնալու,
այդ յափշտակութեան այլարանական պա-
հուն, և չի նետուիլ՝ շփացած տղու նման,
Մեծերուն խօսակցութեան մէջ, առանց
անոնց նշանացի հրաւերին, զոր Տանդէն
հարկադրուեցաւ սպասել, իր բոլոր բարձր
արժանիքներովն հանդերձ:

Այլ ես ի զուր սպասած պիտի ըլլայի
այդ հրաւերին, չունենալով Վիրգիլի նման
թեւարկող ներմուծիչ մը, և ո՛չ ալ կա-
տարած նշանակելի վաստակ մը:

Անգամ մը, միայն, գորտամկնամարտու-
թեան ընթերցումէն ոգեւորեալ, ի նպաստ
Ազգիս դատին կենդանիները խօսել տալու
փափաքը զգացի, և արշաւան մը տուի
առասպելներու աշխարհին մէջ:

Այլ տեսնալով իմ ճիգերուս տարակու-
սական ելքը, պատուաւոր նահանջը լա-
ւագոյն համարեցի քան թէ Պիւրոսի յաղ-
թանակ մը. և վայրապար ինքզինքս աւելի
չենթարկել Եսովպոսի և Փետրային քմծի-
ծաղին:

Ես ալ, այո՛, ժամանակ մը հետեւած էի՝ իմ պարապոյ ժամերուս, Ապողոնին՝ լաւ եւս Կլիօյին դասերուն, իբր ունկընդիր ուսումնասէր. որոնց օգուտը և զրական արդիւնքը, սակայն, չի տեսնուեցան։ Միւս կողմանէ, ընտրած մասնաճիւղս, որուն Պալլաս կը նախագահէ, նա եւս ինծի չէր կրնար արտօնել Քերթողներու խումբին խառնուելու։ Հետեւաբար, ինծի կը պակսէր ընծայական վաւերագիրը. այլ նա մանաւանդ մեծարգի արժանիքը, որուն շնորհիւ Տանդէն, երբոր այդ վսեմական խումբին մօտ հասաւ, վիրգիլիոսին նախապէս այդ վեհերուն հետ խօսակցելէն յետոյ, անոնց ողջունարեւր ակնարկին հետ ստացաւ իր վարպետին գոհունակութեան ժպիտը. որմէ քաջալերուած, գնաց այդ իմաստուններուն, ինչպէս վերը ըսի, վեցերորդ տեղը գրաւելու։

Քերթողական Արուեստին այդ իշխաններուն զիս մօտեցնելու կարող մէկ պարագայ մը միայն կը մնար. և այդ էր Սէրը։ Չէ՛ այն, սակայն, որ Երանիկը իր բարձունքէն վար իջեցուց, այլ Ազգային Սէրը, որ ամենանուաստը անգամ դիւցազնութեան կարող է բարձրացնել, որ կը սպառէ և միանգամայն կ'ապրեցնէ, որուն բաղազան միայն կայ Աստուծոյ սէրը,

այն որ նահատակները զգացին: Այդ սիրով կը տոչորի տիեզերքին աստղերուն տակ թափառող Հայը, իր ծննդավայրին կարօտով, անոր լլկումին կսկիծով, անոր փրկումին ըղձանքով: Հուր մ'է նա անշէջ զոր մարելու համար ճրջան փչեն, ճգնին, այնքան սաստիկ կը բորբոքի և կը վառէ ազգային հոգին, նոյն իսկ մայրենի լեզուն կորսնցնողին: Բիւրեղացեալ գիտակցութիւնը կու տայ, պարծանքը, Հայ ծնած լինելուն: Կը զօրացնէ տոկուսութիւնը, Հայ ապրելու և Հայ վերջանալու: Եթէ հնար ըլլայ՝ մայրենի հողին գետնածածկոյթ վերարկուն ներքեւ: միւսնոյն մեռնով, որով՝ կեանքին արշալոյսին, անոր շրթները բացուեցան, և աչքերը: Թո՛ղ միեւնոյնը, Արեւմուտքի վերջալոյսին, գոցէ՛ զանոնք և թո՛ղ փակէ՛ վերստին:

Այսպիսի Սէր մը, ուստի, կարող էր զիս քաջալերել և՛ ձեւակերպութիւնները զանց ընելով, նետել այդ վսեմական խումբին մէջ, յայտնելու համար պատմական նոր էջեր, տխուր եղելութիւններ որոնց մասին այս վերջին յիսնամեայ շրջանին մէջ ապրող մը միայն կրնայ վկայել: Այս հզանակով՝ հաղորդելով հոգւոյս զայրոյթը,

սրտիս կսկիծը և երկիւղները, ես ալ Տան-
դէին նման պիտի յաջողէի՝

Գիշեր մ'ամբողջ ես ալ իրենց պատմելու
Բաներ որ արդէ լաւագոյն չըկրկնել,
Ինչպէս որ պարտ էր զուրցել հոն՝ ուր էի.

այլ միշտ ջանալով լռելեայն անցնիլ Հել-
լէն Քերթողահօր ազգակիցներուն գլխին
հանդիպածներուն մասին. որպէս զի անոր
վեհ հոգին չխռովէր՝ իմանալով թէ ինչ-
պէս իր ծննդավայրը, վաճառաշահ այն
ծովաքաղաքը, որուն մօտերը Մէանտի
գետը մանուածաւալ ծով կ'իջնէ, միջագ-
գային նաւատորմիղներուն ներկայութեանը,
Քասներորդ դարուն կատարեալ լուսաւո-
րութեան միջոցին, Տրովայի նման հրկէզ
փճացաւ և անոր մոխիրն ու բեկորները
հալածական ցրուեցան. իբրեւ թէ Ենէա-
սի մօրը՝ Աստղկան հին վրէժը Հերային
դէմ, ասոր պաշտպանեալներուն հեռաւոր
սերունդէն լուծուէր, այս անգամ:

Հետեւաբար, իմ խօսքերս ուղղեալ պիտի
ըլլային շարունակ Վիրգիլիոսի. վստահ
որ նա, անձնական փորձով իրագէտ, ա-
ւելի ուշադիր զիս մտիկ պիտի ընէր. քանի
որ ինքն ալ ընչազուրկ մնաց և յաղթա-
կան զինուորին արհամարհոտ բրտութիւնը
կրեց: Այսու հանդերձ՝ յոյժ բախտաւոր

ինքզինքը պէտք էր նկատել որ զլուխը վրայ չտուաւ, իբր յեղափոխական միտք, հայրենասէր մտաւորական: Յուզեալ շեշտով մը, ուստի, պիտի սկսէի, արձակը ոտանաւորին խառնելով, խանգար քնարի մը կանտոցէն քիչ տարբեր:

Մեծ է վտանգը, ո՛վ ազնուակիրի՜ Մանտուացի, որ կը սպառնայ ներկայիս այն Ազգին, որու երկար կեանք մաղթեցիր: Ոչ միայն մեծ, այլ մօտալուտ և բազմադէտ, եթէ անոր երկնառար զօրավիգ մը ժամանակին չհասնի: Ճիշտ այն կերպ որ՝ Պղուտոնի քաղքին գոց դրան առջեւ, Աշկերտիդ հետ սպասեցիր խոստացուած հրեշտակին ժամանումին, և որուն ուշանալը տեսնալով՝ տագնապիդ մէջ, անձկոտ սրտով գոչեցիր՝

Ա՛խ, անձկաբեկ կը ցանկամ շուտ նա հասնէր:

Եւ նա հասաւ, կարծես ազդուած խօսքերէդ, և քու հաստատ կամքէդ զգացուած, երբոր ըսիր,

Պէտք է, սակայն, այս պայքարին մենք յաղթենք.
Ապա թէ ոչ.

Եւ տարակոյսը պահ մը զքեզ պաշարեց, զոր քու հաւատքդ իսկոյն ցրուեց, փառատեց:

Մեծ է նաեւ, և եղաւ, Հայուն հաւատքը և պողպատի տոկունութիւնը՝ աստիճան մ'ալ ճկունութիւնը, դիմադրելու ծնած օրէն, բազմաճակատ պայքարին, որ օրէ օր խստացաւ: Քանզի բնութիւնը անոր լեռնոտ խանձարուրը, քառուղի անցքի մը վրան զետեղած էր, անցուղարձի և հոսանքին ճիշտ բերանը, ամէն կողմէն հողմակոծ: Խստաշունչը՝ կը փութորկէր հիւսիսէն. իսկ սոսկալին, այն որ ամէն ինչ կը խարկէ և, կը վերածէ անապատ, արեւելեան տափաստանէն: Այս դժուարին պայմաններով՝ նախահարքս ապրեցան, ո՛րքան դարեր, ո՛չ ոք գիտէ, մըշտադալար ցախին նման, կամ հեղեղին ափերուն մօտ բուսած ճապուկ ջրուռիին՝ միշտ ծռելու հարկադրուած, ամէն անգամ որ ցուրտ քամին կը խստանար, ու կամ հոսանքը արմատախիլ առնել տանիլ կը սպառնար յոխորտացող ընդդիմադիրը՝ ըլլա՛ր նոյն իսկ հաստակոճդ:

Այս ընթացքով՝ իր դարաւոր կեանքին մէջ, բարձրասաղարթ կաղնիներու տապալուումը տեսաւ Ազգս. և ինքը մինչդեռ, վերընձիւղելով շարունակ, քարին կպած արմատէն:

Օր մը, սակայն, անիծած օր, հով մը սաստիկ յանկարծ փրթաւ այն աւազուտ

տափաստանին կողմերէն, Գորսիգայի սա-
րէն իջնող Լիպէչչիօն անոր չափ չէր
խստաշունչ, այն որ ընդհատ կը սկսի հող-
մակոծել, և ժամէ ժամ երազելով հարուած-
ները կը դառնան անընդհատ: Ամպայա-
րոյց կը փոթորկէ նախ փոշին, որմէ յե-
տոյ՝ օրերով, խիճն ու աւազը կը վարէ
ծով: Այնքան ուժգին նա կը փչէ որ՝ իր
տիրած ճամբուն վրան, ծառերն անգամ
ծուռ կը բուսնին, իրրեւ թէ հսկայ ձեռքեր
ծռած ըլլային կոճղերը: Այսօրինակ փո-
թորկելով հասաւ հոսանքն այդ մարդեղէն:

Խառնագազան ժանտ ջուլիւրը, Բրիա-
րեսը պարագլուխ, կարծես Դժոխքէն
դուրս փախած, կ'աւերէր ինչ որ իր դէմ
կը հանդիպէր: Ուրկէ անցան, ուր որ
գացին, կոխեցին, անկէ՛ ի վեր ինչ որ
բուսաւ ծուռ բուսաւ, կամ բնութիւնը՝
ամլացած, ա՛լ չարթնցաւ, կենազրաւ:

Այդ ահարկու պատուհասէն իր գոյու-
թիւնը փրկելու համար, Հայ Ազգը պինդ
փարեցաւ այն յաղթական նշանին, որով
պատկուած դու տեսար — երբ հազիւ հազ
հասած էիր այս պարունակին մէջ — այն
Հզօր Մէկը որուն յանդիման սասանեցան
Դժոխքին ժանգոտած դռները, կռնակի
վրայ բացուելով: Եւ նա կորզեց անկից,
ինչպէս կ'երգէ Աշակերտդ, մարդկութեան

առաջին ծնողին ստուերը, անոր վաղա-
մեռիկ անմեղ զաւկինը, և երկրորդ Մարգ-
կութեան նախահօրը: Եւ այն հրաշագործ
օրէնսդրինը՝ Պոսմէթէոսէն աւելի հսկայ՝
ճակտին երկուստեք հրեղէն բոցերով, որուն
հրամանին տարրերն անգամ հնազանդե-
ցան: Եւ զեռ շատե՛ր որոնք փառքի նա
հասուց. ինչպէս զուն իսկ Աշակերտիդ
յայտնեցիր, երբոր նա փափաքեցաւ գիտ-
նալ, եթէ գտնուած պարունակէ՞դ որ և է
մէկը լաւագոյն վիճակի տրժանացած էր
«իր կամ ուրիշին արդիւնքով»: Եւ զու-
անոր՝ «կ'ուզեմ գիտնաս որ ասոնցմէ ա-
ռաջ ոչ ոք փրկուած է»:

Պլլուած այդ նշանին՝ դարերուն հետ
թաւալելով, Հայր հասաւ մեր օրերուն,
տասանորդեալ այլ ինքնաբաւ տակաւին
նոր վերածնունդ շեշտելու, եթէ պատա-
հած չըլլար աշխարհաւեր քակտումը, ո-
րուն չարաղէտ հատեւանքը մարդկութիւնը
պիտի տուժէ, ինչուան իրեն երրորդ սե-
րունդը: Ամէն ազգ իր զոհը տուաւ. այլ
ո՛չ մին Հայուն համազօր, որ այս սգա-
ւոր առիթով լուսաշխարհին Ռսկեմատեանը
ծայրէ ծայր լեցուց իր նահատակներուն
անուններով: Պատճառը այն է որ ճիւղ-
ներու ձեռքը մատնուեցաւ, անտէր և անօգ-
նական, որոնք արմատէն բնաջնջելու մո-
լեգնեցան:

Անողոր ճակատագրին դէմ ո՛չ մի բան
 զօրեց: Նախճիրը կատարուած էր: Հայու-
 թիւնը իր արեան լճացումին մէջ կը մա-
 կալողար, և Հայրենիքը վերածուած էր
 մեռելաստանի:

Կը քստմնի՞ս, կը տեսնամ, միայն իմ
 խօսքերս լսելուդ: Երեւակայէ՛, հօրմէդ ժա-
 ոանգած քու անդդ երբոր զրաւեցին, զքեզ
 պարտաւորելով Հոռոմ դիմելու, անկէ վե-
 րադարձիդ ի Հայրենիք — եթէ քեզի ար-
 տօնուած լինէր, քանզի դա եւս Հայուն
 համար մի ծանր հարց է — Մանտուայի
 մէջ, ի՞նչ կ'ըսեմ, այսրալպեան ընդարձա-
 կածաւալ Նահանգին բոլոր տարածու-
 թեանը մէջ, քու լեզուդ խօսող ոչ ո՛ր
 դիմացդ ելլէր: Մահասարսուռ լռութիւն
 մը քեզ բարեւէր: Եւ դուն, օրերո՞վ, շա-
 բաթներո՞վ քալելով, չհանդիպէիր ո՛չ մի
 ծանօթի, ո՛չ մի հայրենակցի, ո՛չ մի ազ-
 գականի: Ամէն ինչ կերպարանափոխուած:

Անկարելի ըլլար քեզի — Աստուած չընէ՛,
 ո՞վ վիրգիլ, քանզի չափազանց սիրած եմ
 և կը սիրեմ քու ասպնջական բնաշխարհդ —
 ճանաչել մանկութենէդ քեզի մտերիմ վայ-
 րերը, անոր հոյակապ շինութիւնները,
 նուիրական սրբատեղիները: Չգտնէիր հօ-
 րդդ օճախը, եւ ո՛չ ալ անոր գերեզմանը...
 Ամէն ինչ լլկուած, պղծուած, անէացած,

իրբեւ թէ անզգամութեան Ովկէան մը,
Փոյ գետին հովտաձորէն մինչեւ Ալպեանց
սառնամանիքը բարձրանալով, բնաջնջած
ըլլար կեանքին ամէն արտայայտութիւն-
ները....:

Կը հարցնեմ արդ քեզի, ո՛վ իմաստուն
Քերթող, քու Աշակերտդ իր Դժոխքին ո՞ր
խորագոյն պարունակին մէջ պիտի բեւե-
ռէր այսքան արհաւիրքներու պատասխա-
նատունները: Սակայն նա իսկ, այնքան
հանճարեղ և գիւտաւոր, շուարած պիտի
մնար, եթէ կեանքին վերադառնար: Իսկ
եւ իսկ պիտի ստիպուէր իր նկարագրած
Դժոխքին նոր շրջապատներ աւելցնել. եւ
որ լաւագոյնը պիտի ըլլար, հիմնովին շըր-
ջել անոր ընդհանուր բաժանումը:

Պատժուեցան, այո՛, ամբարտաւանները.
քանզի Տէրը հակառակ է ամբարտաւան-
ներուն: Սակայն ի՞նչ օգուտ. անոնց կրած
աքսորը, չարամահ վերջը, կախաղանն ու
գլխատումը, քանի որ անոնցմով խզուած
կեանքը չի վերադառնար, եւ չի կրնար
վերականգնել տասանորդեալ իմ Ազգս,
որով դուք կը բաղձաք ձեր անմահութիւնը
ապահովուած տեսնալ....:

Ասոնք իմ վերջին ըսելիքներս պիտի
ըլլային այդ վսեմական խումբին, քանզի

սրտիս փղծուկը ինծի պիտի արգիլէր խօսելու: Եւ ինչպէս Բէատրիկը՝ Վիրգիլին հետ խօսիլը աւարտելէն յետոյ, արտասուաթոր աչքերը մէկ կողմ դարձուց, որմէ Գերթողը՝ զգացուած, փութաց իր պաշտօնը կատարելու, այսպէս ալ ես՝ որպէս զի արտասուքը չմատնէր իմ տկարութիւնըս, փութով պիտի վերադառնայի այն կէտին՝ իմ բուն նիւթիս, որմէ հեռացած էի, վարպետին Սշակերտին այլաբանութենէն տարուած:

Ուստի առանց սպասելու այդ վեհերուն հրաժեշտի ողջոյնի, ինչպէս չէի սպասած անոնց ողջունարեւ հրաւերին, խոյս պիտի տայի, մթութենէն օգտուելով, նոյն արագութեամբ որ հասած էի:

Ենէասին խելացնոր վազվզուկին նման՝ վերադարձի իմ այդ արշաւիս միջոցին, Դիոխքէն դուրս ելլելուս, երբոր աստեղազարդ երկինքը զոգանար գլխիս եւ զովութիւնը գար զգուելու իմ քրտնաթոր ճակատս, ես ալ հանգիստ մը առնելով, աչքերս պիտի սեւեռէի կարդալու համար այն նշանաւոր եռատողերը, որոնք Տանդէն՝ ի յիշատակ իր այցելութեանը, արձանագրեց աղէտաւոր քաղաքին մուտքին վրան:

Բայց մինչ աչքերս խաւարին մէջ կը դեգերէին, անծանօթ ձեռքի մը միջամտու-

Թեամբ, այդ ահարկու զրան ճակտէն փայ-
լատակեց ելեկտրալոյս արձանագրութիւն
մը, հայատառ, ոտանաւոր, հրեղէն շեշ-
տերով ոլորակուած: Անոր արձակած լոյ-
սէն երեւան ելաւ միանգամայն տանդէա-
կան քանդակածոյ բնագիրը, այնպէս մը որ՝
հայատառը նշուլարձակ արտացոլումը կը
թուէր խաւականին: Եւ ես ոգեւորեալ այս
դիւթիչ տեսիլքէն, ամփոփելով իմ յիշա-
տակներս, Բազրատունեան շեշտով մը
սկսայ արտասանել, ինչպէս պիտի ընէր
իմ յոյժ յարգելի Հայրենակիցս, Վեր. Հ.
Արիստակէս վարդապետը.

Ընդ իս մո՛ւտք են ի քաղաքն աղետաւոր,
Ընդ իս մո՛ւտք են ի տանջանսն յաւիտենից,
Ընդ իս մո՛ւտք են առ ժողովսըն կորըստեան:
Զարարո՞ղն իմ վեհ դըրդեաց արդարութիւն,
Սծ ի գո՛յ զիս զօրութիւնն աստուածեղէն,
Գերագո՞յնն իմաստութիւն, սէրն առաջին:
Արարածք յառաջ քան զի՛ս չէացան այլք՝
Բայց յաւէժք, եւ կամ մընամ ես յաւիտեան,
Ընկեցէ՛ք զամենայն յոյժ՝ որ մըտանէքդ¹:

Բազրատունին, մի՛ միայն, կարող էր
այսպիսի գեղահրաշ դիւթանք մը պարզե-

1. Տառգէ. Դժոխք. Արձանագիր զրանցն Դժոխոց
(Ծաղկաքաղ Հատուածք 10 տարագրի մատենագրաց,
Քարգմանութիւն Մխիթարեան Միաբանից, Մասն Բ.
Քերթուածք. Բ. տպ. Վենետիկ 1883 էջ 366.

լու իմ աչքերուս, եւ արդարեւ՝ անոր մոգական գրիչն էր։ Ձէի սխալած։ Եւ ես ծնրադիր, աղօթք մը մըմնջեցի, Սէրն էր նորէն թելադրողը, զոր Մխիթար հայրը միակ լսեց եւ հաղորդեց Բարձրեալին։

Տանդէի գերաշխարհիկ Քերթուածէն հետեւցնելով, յուսալի է որ վիրգիլիոս՝ իրեն յանձնուած ծանր պաշտօնը խղճմտօրէն կատարելէն յետոյ, այլեւս չպարտաւորուեցաւ վերադառնալու առկախ ստուերներու պարունակին մէջ, ուրկից Բէատրիկին խնդիրքով դուրս ելած, հեռացած էր, որպէս զի իր Աշակերտը աչքովն իսկ տեսնէր ժամանակաւոր եւ յաւիտենական կրակին մէջ տառապողները եւ այդ օրինակներէն զգաստացած, ուղղէր իր ընթացքը։

Հարկ եղաւ, ուստի, Ենէականէն եւ Ողիսականէն աւելի արկածալից ճամբորդութիւն մը ձեռնարկել։ Լիմպոսէն յետոյ դժոխքին պարունակները մի առ մի այցելելով իջնել Դիւապետին բուն իսկ բնակավայրը, այսինքն իններորդ ամենախոր պարունակը, ուր են, նաեւ ըստ Տանդէին, բարերարներու դէմ ապերախտ եւ դաւաճան մատնիչները եւ հայրասպանները։

Սակայն եթէ Տանդէին դիւրին եղաւ Դժոխքին մուտքը, տագնապալից պիտի

ըլլար անկէ դուրս ելլելը՝ զոր վիրագիւրոս
շատ գիտաւոր եւ հակիրճ լուծած է, դի-
մելով Դիցարանութեան, ըստ որում,
Դժոխքը, Կիմմերեան Աշխարհին Լեթէ
անուն գետին մօտաւոր «Դրունք Քնոյ»
կոչուած երկու մուտք ունէր, «շուրջ զնո-
վաւ խուրձս մեկոնից եւ հոյլս երազոց»:

Այս հնարքով, Լատին Քերթողահայրը,
Սիրիլլային ներկայութեանը, Ենէասին
հօրը կարգ մը յայտնութիւններ տալէն եւ

Զըստորերկրեայս շուրջ դիտելով ընդհանուր.

երեքը միասին կը հասցնէ այդ նշանաւոր
դռներուն.

Քընոյ դըրունք են երկուորեակ, յորոց մին
է եղջերեայ, որպէս պատմեն, եւ դիւրին
Տալ ելս ըստոյգ էից. իսկ միւսն ըսպիտակ
Կերտեալ ժանեօք փըղաց փայլէ գերունակ.
Այլ ընդ այն դիքն անդընդայինք ի յերկիր
Յըդեն գերազս ի վեր ըզտռտու եւ զանիր:
Սիրիլլային արդ եւ Ենեայ զայս այսպէս
Բացատրելով անդանօր հայրն Անքիսէս,
Զնոսա ի բաց ընդ փըղոսկրեայն արձակէր:

Նմէակ. գլ. 2. (1317-1325)

Եւ գերպ. Հիւրմիւզեան հետեւեալ ծանօ-
թութիւնը կը յաւելու, զգացնել տալու

համար թէ վիրգիլիոս ո՛րքան քիչ հաւատք կ'ընծայէր այդ առասպելախառն գրոյցներուն՝ «եւ ընդ փղոսկրեայն ի բաց արձակէ զԵնէաս, յայտ իմն այսպէս առնելով, զի առասպելք են ամենայն որ ինչ զգոխոց պատմեալ ի նմանէ վէպք»:

Մինչդեռ Տանդէն նոյնքան հեշտիւ եւ անաշխատ չյաջողեցաւ ինքզինքն ու իր վարպետը Դոփոքէն ի բաց արձակելու: Ընդհակառակն, քանի խորը կ'իջնէր, այնքան աւելի դժուարութիւններ կը յարուցանէր, նոր խոյանքներ առթելով իր վառ երեւակայութեան եւ յաջող՝ այլ տարօքինակ եղանակով մը զոցելու իր Դոփոքին վերջին երգը: Ուր պիտի տեսնէ Սատուծոյ վեհութիւնը մատնող Յուդան, եւ երկրաւոր իշխանութիւնը խորհրդանշող՝ Կեսարին դէմ դաւաճանող հայրասպան Բրուտոսը եւ ապերախտ Կասսիոսը: Եւ պիտի հասնին՝ վերջապէս Սանդարամետին կեղրոնավայրը:

Վիրգիլ՝ տեսնելով Պղուտոն դիւապետը, իր Աշկերտը կեցնելով՝ կ'ըսէ.

Աւասիկ Դեւն, ահա՛ այն վայրն, ինձ ըսաւ,
Ուր զօրութեամբ պէտք է քու անձըդ զինես:

Վարպետին ներշնչման ակնադրիւրէն ճոխացած, իմաստասէր այլաբանութեամբ

կը նկարագրէ Արուսեակը, որ այնքան հրաշալի էր՝ անկումէն առաջ. մինչ հոս՝ զագրելի ճիւղ մը՝ վեցթեւեան եւ երեք բերանով. թեւերը անփետուր՝ չղջիկէն աւելի քստմնասարսուռ։ Մարմինը՝ յաւիտենական սառոյցի մէջ խրած, գարշելի որդի մը նման, երկրագնտիս թանձրութեան մէջ սողոսկած է, զրեթէ մէկ կողմէն միւսը թափանցելով։ Այնպիսի դիւրով մը զամուսած է այդ յաւերժական սառնակոյտին մէջ որ անոր հրէշատեսիլ զըլուխը կը զրաւէ ընդհանուր ձգողութեան ճիշտ կեդրոնը։ Հոն ուր կը հակի մարմիններու ծանրութիւնը, հոն՝ նաեւ կը ծանրանան մարդկութեան գործած մեղքերը։ Այս պատճառով դժոխքին մեղսաթաւալ բոլոր գետերը դէպ ի երկրիս կեդրոնը կը հոսին, ցոյց տալու համար որ պէտք է վերադառնան ամենայն չարեաց ակնադրիւրին, մարդկութեան կորուստի սկզբնապատճառին։ Նմանապէս Քաւարանին լեռնէն վճիտ ժայթքած, այլ արատները մաքրելէն պղտորած, Լեթէն, ինքն ալ ոլորտապտոյտ պիտի հասնի վայրահակ զահավիժելու իր ջրերուն հետ քաւած մեղքերը. բոլորն ալ Արուսեակին գլխին, զոր Տանդէն եռադէմ պատկերացուցած է. մին՝ շիկակարմիր, միւսը՝ դեղին սպիտա-

կախառն, եւ երրորդը՝ սեւաթոյր։ Այս երեք բնութեան ճշգրիտ մեկնութիւնը տակաւին չէ տրուած, եւ ես չեմ ուզեր շեղիւ վերստին։

Սանդարամետաց վեհապետին բնակավայրը այցելելէն յետոյ ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ վայրկեան մը առաջ ջանալ դուրս ելլելու արհաւիրքի այդ ստորերկրեայ թագաւորութենէն եւ անոր կեդրոնէն՝ նախ եւ առաջ, երկրիս միւս կիսագունտին մէջ անցնիլ, այսինքն՝ ըստ Տանդէի նկարագրութեան, այն կողմը ուր կից ճեղք մը բացուելով, ապստամբ հրեշտակապետը գահավիժեց՝ անդնդախոր թաղուելով այդ սառնապաղ գերեզմանին մէջ։

Սակայն, ինչպէս նախապէս անդրադարձուցի, Ենէասին եւ Սիրիլլային քունի փղոսկրեայ դռնէն դուրս ելլելէն շատ տարբեր եղանակով տեղի ունեցաւ այս անգամուն ելքը, զոր կարելի է ողգամբուլեան փախուստ անուանել։

Արդարեւ՝ Տանդէն իր պատկառելի վարպետը կը պարտաւորէ Արուսեակին որդի նման մարմնոյն վրան կատարուելիք մարմնամարզի անհնար փորձերուն, մագրլցումի եւ ճարպիկ ոստումներու։ Չարչարանք մը որ կը բաւէր Վիրգիլը ուղղակի Երկինք ղրկելու, եւ որուն այլարանական

իմաստը տակաւին մեկնուած չէ։ Թերեւս
իսկ՝ անոր մէջ, ի զուր կը փնտռուի ինչ
որ չկայ արդէն։ Շաղապատ թնճկած վի-
ճակ մը, որմէ հաւանականաբար խրտչած,
մեր սքանչելի եւ մեծ Բագրատունին եր-
բեք չհաճեցաւ փլորեն տիացի մեծանուն
Քերթողին հետ զբաղելու, տածելով հան-
դերձ մեծ համարմունք։ Կ'ըմբռնեմ։ Դժուա-
րահաճ կ'ըլլայ, բնականաբար, Հայկ Դիւ-
ցազնի նման կոթող Դիւցազներգութեան
մը հեղինակը, երբոր Հոմերի, Վիրգիլի,
Սոփոկլի, Միլտոնի, Ռասինի նման, հին
եւ նոր Դասական հսկայ գրիչներու հետ
չափած ըլլայ իր յեղիչ անվկանդ գրիչը։

Ինչ որ է, Վիրգիլիոս, մեկնելու որո-
շողութիւնը տուածին պէս, կը պլլուի
Արուսեակին թաւարծի կողերուն եւ կը
սկսի, Տանդէն իր վզին փաթթուած, այդ
հրէշին սառած կարծրանիւթ խեցիներուն
եւ խիտ մազերուն մէջէն ծիւէ ծիւ վար
իջնելու, իբրեւ թէ ատոնք սանդուխի մը
աստիճաններն ըլլային։ Տագնապալից այդ
վտանգաւոր ոստումներուն պահուն կ'ազ-
դարարէ Աշակերտին ամուր բռնել։

Ըզգոյշ կեցիր, ըսաւ Վարպետս ոգեսպառ
Եւ պարտասեալ. զի այսպիսի սանդուխով
Հեռանալ հարկ է մեզ այսքան աղէտքէն։
Յետոյ քարի ծերպէ մը դուրս նա հլաւ
Ի՛նչոր եզերքը զիս վար դրաւ՝ որ նստիմ։

Եւ Աշակերտին կը յայտնէ այդ զգուշաւոր անցքը, որուն մէկ մասը կատարած էին, եւ մնացեալովը պայծառ երկընքին տակ, վերջապէս, պիտի գտնուէին, ճիշտ հոն, ուրկից Լեթէն Արուսեակին գլխին անդնդակուլ կը ջրվիժէր իր պղտորուած ջուրերը:

Եւ կը վերջանայ, այս եղանակով, Տանդէի Դժոխքին այցելութիւնը եւ կը սկսի Քաւարանինը, զոր տաղանդաւոր Քերթողը կը նկարագրէ բլուրներու զառիվեր կողերէն, սարահարթներով մերթ ընդ մերթ ընդ միջուած տաժանելի եւ սեպացեալ վերելք մը: Պիտի նմանէր բազմայարկ բրգաձեւ շինութեան մը սանդուխին, որուն վերջաւորութիւնը շրջապատուած է բոցերով: Հուր մը, սակայն, դը չի լափլիզեր այլ կը սրբէ անոր մէջէն անցնողին մեղքերուն արատները: Այսպէս է որ Քաւարանին սեմին վրան բազմած հրեշտակին դրոշմած՝ մահացու մեղքերը = Peccati ակնարկող, եօթը սկզբնատառ P գիրերը, այս վերելքին միջոցին յաջորդաբար կ'անհետանան Տանդէին ճակատէն, հետզհետէ թեթեւութիւն մը անոր տալով, որով գլուխ կ'ելլէ այն դժուարեւանելի աստիճաններուն, միշտ ընկերակցութեամբ իր Վարպետին

եւ լատին դարուն հռչակաւոր Ստատիոս
բանաստեղծին :

Այդ վերելքին զուգընթաց՝ Տանդէի այ-
լաբանութեան ոճն ալ երթալով կը բար-
ձրանայ, իմաստասիրական տեսակէտով,
յոյժ խրթնիմաստ, այլ գեղանկար պատ-
կերներով ճոխացած. որոնցմէ երկուքը
մասնաւորապէս հաճելի եւ հետաքրքրիչ
կը գտնենք : Մին՝ երբոր Միջին դարուն
հռչակուած աշուղներու քաջագոյնին,
Արնալդոյ Դանիելլոյի կը հանդիպին, որ
իրեն ուղղուած հարցումին կատարւեան՝
լաւ եւս փրովանալ եռատողներով կը
պատասխանէ, այսինքն իրեն մայրենի
լեզուով, ինչպէս Բէատրիկը իր թարգմտով
խօսեցաւ Վիրգիլիոսի՝ որ պատուիրեց իր
Աշակերտին լատիներէն խօսիլ լատինա-
գէտներու հետ : Եւ ինչպէս երախտա-
գէտ չմնալ հանճարեղ Փլորենտիացի
Քերթողին որ հանդերձեալ կեանքին մէջ
ալ մայրենի քաղցրիկ լեզուն խօսելու
վստահ հաւանականութիւնը կու տայ,
հաստատելով ազգային ոգւոյն անմահու-
թիւնը — քանի որ նա մայրենի լեզուին
մէջ մարմին կը զգենու — եւ ջրելով, դա-
րե՛ր առաջ, համաշխարհային ազգալուծիչ
սկզբունքները, որոնք ներկայիս, հայրե-
նասիրութեան դէմ կը դաւադրեն ահաւոր

չարիքներով: Երկրորդ պատկերը, Տանգէի գերաշխարհիկ Քերթուածին ամենագեղեցիկներէն մին, ուր քերթողական աւիւնը եւ ազգասիրական ոգին միատեղ կը տաղերգեն, կը պարզուի երբոր Վարպետն ու Աշակերտը պիտի հանդիպին Մանտուա քաղաքին երկրորդ մեծանուն զաւակին, Սորաելլոյ պուէտին՝ որ ԺԴ դարուն հմուտ գրագէտներէն մին է:

Եւ որովհետեւ Վիրգիլիոս, Քաւարանը երբեք այցելած չըլլալով — սա եւս ակնարկութիւն մը որ Փրկչին գալուստէն առաջ միայն Լիմբոսը կար — հարկադրուած էր տեղեկութիւն հարցնելով յառաջանալ այս անգամ, ուստի, իրեն անծանօթ հայրենակցին վը դիմէ, որ մեկուսի քաշուած, ի սկզբան անտարբեր այլ խորաթափանց աչքերովը դէպ' իր կողմը եկողներուն շարժումներուն կը հետեւէր:

Սորաելլոյի պատկառելի դիմագիծներէն եւ ազնուական կեցուածքէն խորապէս զգածուած՝ Տանդէն սքանչացումի բացագանչութեամբ մը կը սկսի հնչեցնել իր հագեաւիդ քնարը.

Հասանք անոր. ո՞վ պերճ հոգիդ Լոմբարտեան Ո՞րքան սէգ լ'արհամարհոտ էր կեցուածքդ Ի՞նչքիդ շարժումն ծանրաբարոյ եւ պարկեշտ: Նա ո՞չ մի բան մեզի զուրցեց եւ ըսաւ.

Թողուց որ հիւ գանք՝ մի միայն նայելով,
 ինչպէս առիւծն երբոր յուշիկ կը բազմի:
 Այսու հանդերձ՝ Վիրգիլիոս մօտ երթալով
 Լաւագոյն ելքն իրմէ խնդրեց որ ցոյց տար.
 Այլ հարցումին փոխան տալու պատասխան՝
 Նա մեր կեանքին մեր աշխարհին նկատմամբ
 Հարցաքննեց: Եւ գողտր Վարպետս երբ սկսաւ՝
 «Մանտովա...» 'նդոստ ցատքեց. հոգին ինքնամ-

[փոփ]

իւր նախապէս նստած տեղէն՝ ձայնելով,
 «Մանտովացիդ, քու քաղքէդ եմ, Սորտելլոն...»
 Եւ գիրկընդխառն ողջագուրուած փարեցան:

Ծննդավայրին անունը միայն լսելով,
 իրարու դեռ անծանօթ, մին հեթանոս միւսը
 քրիստոնեայ, այդ երկու Մանտուացիներուն
 ստուերներուն գիրկընդխառնումին
 յուզիչ տեսարանին յանդիման Տանդէին
 վշտակիր սրտին հին վէրքերը կը բացուին:
 Պառնացած կը զայրանայ իրեն ժամանա-
 կակից իտալացիներուն դէմ որոնք՝ ըստ
 Տանդէին տուած բացատրութեան, — եր-
 բոր Սորպոնի վարդապետներուն կաճառին
 մէջ իր կեանքը պատմեց — «Առաքինու-
 թիւններէ աւելի ատելութիւնը խնամքով
 կը շարունակեն. թէ կ'ատեն զիրար եւ
 թէ կը սպաննեն: Քաղաքականութեան
 մէջ՝ մարդս հազիւ երբեք ազատ է իր
 խղճին թելադրութեանցն անսալու. այլ

միշտ՝ կամ գերի է իր կրքերուն կամ խաղալիկ դիպուածներու: Եւ ահա անոր մէկ օրինակն ալ ես եմ: Կուեւլիեան ծնած, պարագաները զիս կիպելլեան ըրին»¹:

Իր Հայրենիքին, Խտալիոյ, սրտաճմլիկ եւ քայքայեալ այս վիճակէն, եւ իր ազգայիններուն ազգակործան վարմունքէն յուսաթափ, քաղաքական կարեւոր դեր եւ դեսպանի պաշտօններ կատարած փլորենտիացի Քերթողը, շեղելով այս առթիւ իր վարպետին ուղղութենէն — այն որ Ասիացիները Խտալացի կերպարանափոխեց — Տանդէն կ'ըսեմ, աչքերը Աւսեաններէն անդին շրջելով, գերման կայսեր հրաւէր կը կարգայ, որպէս զի անոր ձեռքով Խտալիա վերադառնար, ինչպէս երբեմն Օգոստոս Կալիսեր օրով, համաշխարհի գերիշխանութեան առաջնութիւնը:

Շատերը կը դարովեն Քերթողին այս դիմումը: Այլը, մինչդեռ, ինչպէս մեծանուն ազգասէր Մածծինին, բարձր դիւանագիտական հայրենասիրութիւն կը համարին: Արդարեւ Հռոմայ կայսերական գահին վրայ բազմողին օտարածին ծագումը կարեւորութիւն չունէր: Միթէ Աղեքսանդր Սեւերոսը, Դիոկլետիանոսը եւ նոյնինքն

1. Տես վեր. Հ. Արսէն Ղազիկեանին ներածումը (1910), Տանդէի Դիոկլետին,

Կոստանդիանոս մեծն հարազատ Հոռմէացիներ էին։ Առաջինը՝ Ափրիկեցի, եւ երկու վերջինները՝ Իւլիրացի։

Աշակերտը իր ապրած դարուն արտայայտումն էր, ինչպէս վարպետը եղած էր իր դարուն, եւ երգած էր փառաւոր էջ մը, կատարուած եղելութիւնը, երբոր Յուլեան Ազգատոհմը իր ձեռքին մէջ զսպած կը պահէր աշխարհիս սանձերը։ Մինչ Տանդէին օրով, այդ կեդրոնաձիգ զօրութիւնը, այդ հեղինակութիւնը կը պակսէր Խտալիոյ, որպէս զի անոր շուրջը գային հաւաքուելու Խտալացի ազգասէր տարրը եւ ազատորեարը, եւ ձեւանար այս եղանակով — ինչպէս Ֆրանսան, Անգղիան եւ Սպանիան, այդ բախտը ունեցած էին — Պետական մարմինը, կեդրոնական Կառավարութիւնը։ Այդ հեղինակաւոր ուժն է որ Տանդէն կը փնտռէր, եւ որուն պակսելովը ծագած էին երկպառակութիւնները եւ ներքին կռիւները, եւ Խտալիան վերածած «մրրկածուփ ալիքներուն անտէր թողուած անդեկ նաւ մը»։ Այն փառապանծ Խտալիան որ վիրգիլիոսին օրով, երբեմն տիրուհի էր նահանգներու եւ ամենէն յարգուած, արդ դարձած էր bordel մը, Տանդէին բացատրութեամբ, զոր մեկնիչները եւ թարգմանիչները պոռնկանոց յե-

դած են, մինչդեռ Քերթողը անընտիր՝ այլ տակաւին ի սովորութեան, այդ բառով կ'ուզէր նկարագրել խառնաշփոթ աղմուկն ու ժխորը որ կը տիրէր իր Երկրին մէջ։ Հայրենակցի մը հանդիպելուն այս ցնծազին ընդունելութիւնը երեք չորս անգամ կրկնելէն յետոյ, Սորտելլոյ ետ քաշուելով, կը հարցնէ «Բայց դուք ո՞վ էք»։

Վարպետը ինքզինքը ծանօթացնելով կը բացատրէ միանգամայն թէ ինչպէս իրեն մահէն յետոյ աւետարանուած հաւատքէն զուրկ ըլլալով, Երկնից արքայութիւնը կորսնցուցած, Լիմբոսի տխուր կայանին մէջ դատապարտուած էր կենալու, սկըզբնական մեղքով մեռած անմեղ տղոց հետ։

Աստուծոյ մօտ վերանալու արժանի
Հոգիներուն այս լերան դեռ չըջըրջած,
Հոկտաւիանոս թաղել տըլաւ ոսկորներս։
Հաւատքէն զուրկ՝ լ'ոչ այլ մեղքի պատճառով,
Արքայութիւնը կորսնցընող Վիրգիլն եմ։
Այս կերպ Վարպետս անոր տըլաւ պատասխան։
Ինչպէս երբ մարդս յանկարծ իր դէմ կը տեսնէ
Բան մը որուն՝ զմայլած, հաւատք ընծայել
Կը վարանի, ըսելով. «ան է թէ ո՛չ»։
Այսպէս թուեցաւ նա որ յօնքերն առած վար,
Խոնարհ յետոյ վերադարձաւ դէպ՝ անոր՝
Գրկելու հոն ուրտեղ է նուազ փարեւի։

Այսինքն անոր սրունքներուն, քանզի առաջին ողջագուրանքին Վիրգիլի վզին

փաթթուեր էր: Այս մեծարանքէն վերջը,
Սորտելլոն հիացումով կը բացագանչէ.

Ո՛վ Լատինաց դու փառքդ, որով մեր լեզուն
Զոր ինչ կարող էր ցոյց տըլաւ քաջայայտ:
Ծննդավայրիս յաւերժական դո՛ւ պարծանքդ,
Ո՞ր բախտն, ո՞ր վարձն է որ զքեզ ինձ կը յայ-
տնէ:

Ի եթէ արժան եմ լըսելու քու խօսքերդ,
Ըսէ՛, դժոխքէ՛ն, ո՞ր կայանէն դուն կու գաս:
Աղէտաւոր արքայութեան ես բոլոր
Ուորտներէն, պատասխանեց, կը հասնիմ,
Դրդուած, տարուած զօրութենէ մ'երկնային:
Ընելուս չէ՛, այլ չընելուս պատճառով
Կորսընցուցի Արեգակին տեսքը վսեմ՝
Որուն կ'ըզձաս, եւ զոր ես շատ ուշ ճանչցայ:
Վարը տըխճէր տեղ մը կայ, ո՛չ տանջանքի,
Այլ մի՛ միայն խաւարի, ուր վայնասուն
Զի հընչեր ողբ աշխարի, որ հառաչ մ'է:
Հո՛ն կը կենամ անմեղ մանկանց հետ որոնք՝
Դեռ չազատած մարդու մեղքէն նախաւոր,
Մահէն եղան ատամացի խածատուած:
Հոն եմ, անոնց հետ որ երեք սրբազան
Առաքինի ձիւքերէն զատ, միւս բոլորն
Զգեցան, ճանչցան, հետեւեցան անմոլար:

Հաւատք, Յոյս, Սէր և Մկրտութիւն,
Երանութեան արժանանալու չորս կարեւ-
որագոյն պայմանները, որոնց վիրգիլիոս
գոհացում չէր տուած: Ահա անոր երա-
նացումին դատին չորս զփուարութիւնները

զորս Տանդէ հարթել պիտի ջանայ իր
 նախերգանքին մէջ։ Այս պատճառով մենք
 ալ շօշափել փափաքեցանք, որպէս զի
 ընթերցողը՝ յառաջիկային, աւելի դիւրու-
 թեամբ հետեւի Աշակերտին պաշտպանե-
 լիք դատին՝ ի նպաստ իր Վարպետին
 արդար իրաւունքներուն։ Սորդելլոյէն բաժ-
 նուելէն յետոյ, Վիրգիլիոս հայրախնամ
 հոգածութեամբ և միևնոյն համբերութեամբ
 կը շարունակէ առաջնորդել իր Աշակերտը։
 Կը հանդիպին Ստատիոս լատին քերթողին,
 որ իրենց պիտի ընկերանայ վերոյիշեալ
 բոցավառ սանդուխէն վեր, մինչեւ որ
 Մաթիլտէ անուն չքնաղ կինը իրենց ընդ-
 առաջ ելլէ, նշանակելով որ Վիրգի-
 լիոսի պաշտօնն այլ եւս կը վերջանար։
 Ինչ որ արդէն Դժոխքին նախերգանքին
 մէջ նախատեսուած էր, երբոր Վարպետը՝
 առաջին անգամ ըլլալով, յայտնեց իր
 Աշակերտին որ զինքը պիտի տանէր այցե-
 ւելու նախ ցաւագին հոգիներուն՝ որոնք
 յուսահատ ճիչերով երկրորդ մահը կը բաղ-
 ձային։ Որոնցմէ վերջը պիտի այցելէին
 Քաւարանին կրակին մէջ գանուողները։
 Այս վերջինները սիրայօժար կը կրէին
 իրենց համար սահմանուած պատիժը, վրս-
 տահ որ վերջ ի վերջոյ երանելեաց դասին
 պիտի արժանանային.

Որոնց, յետոյ, եթէ ելլել փափաքիս
Ասոր յատուկ, ինծմէ արժան և վստահ
Հոգւոյ մը գքեզ պիտի յանձնեմ՝ մեկնելուս:

Այսինքն է, Բէատրիկին:

Հետեւաբար, աննման վարպետը, իր
պարտքը կատարած, լեթէ գետին մօտա-
ւոր տեղ մը երբոր կը հասնին, վերջին
անգամ մը տիրաբար կը խօսի իր Աշա-
կերտին, զինքը իր անձին և արարքնե-
րուն ինքնիշխան տէր կարգելով:

Տեսար, որդեա՛կ, անցաւորն ու անշէջ հուրն
Եւ ժամանած ես այնպիսի դու մի տեղ
Որմէ անդին զանազանել ինձ չէ՛ հնար:
Քեզ մինչեւ հոս բերի հնարքով՝ և արուեստով.
Զառիվեր նեղ անցքերէ դուրս ելած ես.
Այսուհետեւ կամքդ ա՛ռ դու քեզ առաջնորդ:
Տես քու ճակտիդ փայլող արփին լուսաշող.
Տես մատաղ տունկն ու դալարին ծաղկափթիթ՝
Որոնք այստեղ հողն ինքնաբոյս կ'արտադրէ.
Կրնաս նստիլ դուն կամ շրջիլ անոնց մէջ,
Մինչեւ որ խենթ դառնան չքնաղ այն աչքերն
Որ արցունքով զիս դէս ի քեզ ղրկեցին:
Ալ մի՛ սպասեր ո՛չ ականարկիս, ո՛չ խօսքիս.
Ողջ եւ առողջ է դատաստանդ եւ ազատ.
Անոր չանսալն անխոհական պիտ' ըլլար:
Թագով, խոյրով, ուստի, գքեզ վրադ կը կար-
[գեմ¹]:

1. Ուտի Թագով կը խոյրադրեմ գքեզ Եւ վրադ,

Սքանչելի՛ այլաբանութիւն, որով վար-
պետը իր Աշակերտը կը հռչակէ բուժեալ,
հոգւով զօրացած և ողջամիտ դատողու-
թեան տէր, կատարելապէս ներհուն մարդ-
կային գիտութեան և արուեստին, որոնք
Վիրգիլիոսով խորհրդանշանուած էին:

Երգիկներն ու մարմանդը, մատաղա-
տունի թուփը, իրական աշխարհը կը պատ-
կերացնէին: Նստէ՛ կամ շրջէ՛, կ'ըսէ վար-
պետը. այսինքն ընտրէ՛ հայեցողական կամ
գործնական կեանքը, և այս ընտրութիւնը
ազատ քու կամքովդ կատարէ՛, որուն տի-
րացար:

Խմաստալից այս խրատէն վերջը, Վիր-
գիլ ժամանակ մը եւս պիտի հետեւի Աշա-
կերտին, ընկերակցութեամբ, միշտ, Ստա-
տիոսի և Մաթիլտէին, մինչեւ որ երեւան
պիտի գան երկու գետակներ, միեւնոյն
ականաղբիւրէն բխած: Մին՝ քանիցս յի-
շուած Լեթէն է, մոռացումի գետը, որուն
ջրով կը սրբուին քաւեալ մեղքերուն ա-
րատները. որով հոգին կը մոռնայ մահ-
կանացու կենցաղին յիշատակները և վճիտ
կայլակի նման կը վերադառնայ հո՛ն ուս-
կից բխած էր: Միւսը՝ Եւնոյէն է. որով
կ'արթննան, այսինքն ի նպաստ կը խօսին
հոգւոյն, կենցաղին մէջ կատարուած բարի
գործերուն յիշատակները:

Վիրգիլ և Ստատիոս մէկուսի դիրքով,
 Մաթիլտէին տուած բացատրութիւններուն
 ունկնդիր կ'ըլլան. ժպիտով մը միայն
 իրենց հաւանութիւնը յայտնելով: Կը հաս-
 նին վերջապէս սրբիչ ջուրին մօտ, որուն
 միւս եզերքին վրան, երկնային շքեղ
 փառքով և երանուհի նաժիշտներով շրջա-
 պատուած, Տանդէին հիացած աչքերուն
 երեւան պիտի գայ Բէատրիչէն, դեռածա-
 դիկ տարիքին գեղեցկութենէն դեռ աւելի
 հրաշագեղ. այնպէս մը որ Տանդէին էու-
 թիւնը կը ցնցուի, արթնցնել տալով իր
 մէջ հին յիշատակները: Կը տեսնուի որ
 բաւական կուշտ, կամ տակաւին չէր ըմ-
 պած Լեթէին ջուրէն: Այդ հոգեկան յու-
 զումի պահուն, ինչպէս թեւարկումի կա-
 ըօտ մանուկը իր մօրը կը դիմէ, Աշա-
 կերտը իր Վարպետին կը դառնայ: Այլ
 ափսո՛ս, Վիրգիլ, այն «ամենաքաղցրիկ
 հայրը», որուն ինքզինքը յանձնած էր,
 անհետացած էր առանց նշմար թողնելու:
 Դառնադի արտասուքը կ'իջնէ Տանդէին
 այտերէն, անմխիթար՝ իր սիրելի առաջ-
 նորդին կորստեանը, զոր Մաթիլտէն տես-
 նելով «աւելի սուր ցաւի մը պահէ այդ
 քու լացդ» կ'ըսէ, «քիչ վերջը երբոր լսեա
 Երանիկին ծանր յանդիմանութիւնը»:

Յայտնի չէ, սակայն, և Տանդէն ալ,

որ մանրամասնութեանց մասին յոյժ բըծախնդիր է, չէ՛ գրած — կամ իր հիացումի մէջ մոռցած — թէ ո՛ր պահուն վարպետը անյայտ եղաւ: Յամենայն դէպս, առուակին միւս կողմը նա մնաց, Պաղինուր նաւագին պարագայէն ո՛չ շատ տարբեր վիճակով, երբոր Ենէաս իր մտերմին անմխիթար ստուերին հանդիպեցաւ, ճիշտ այն պահուն որ Քարոն կը մօտենար երկու այցելողները գետին միւս եզերքը փոխադրելու:

Տրովացւոց տորմիդին ղեկավարին եղկելի մահուան վրայ Ենէասը արդէն աստուածներուն դէմ զայրացած, և ինչպէս ըսի Տանդէէն շատ տարբեր արիութեամբ զինուած, յօժարամիտ իր ձեռքը երկնցուցած պիտի ըլլար իբր բարեկամին, անոր խնդրանքէն յուզուած, եթէ Սիրիլլան խրատօրէն միջամտած չըլլար:

Ուստի՞ իցենք եղ ամպարիշտ եղկք այդքան Ո՛ր Պաղինուր, մինչեւ թաղեալ դիականդ Զիա՞րդ կարես դու զԵմենեայց գետըն ժանտ եւ ի՞բր ըզլիճըն տեսանել զըստիւզեան, ի՞բր անցանել յայնկոյս ի դիցն անհրաման:

Այս կշտամբանքէն յետոյ, սակայն, Սիրիլլան, մեղմացնելով իր ձայնին շեշտը, կը սփոփէ Պաղինուրի հոգին: Սպասէ, կ'ըսէ.

Քանզի զոսկերս քո ազինք շրջաբնակք
Հաշտ արասցեն, ազդեալք ի սաստ երկնառաք:

Եւ քու յիշատակիդ շիրիմ պիտի կանգ-
նեն, հանդիսաւոր տօնախմբութեամբ, և
անունդ յաւերժական պիտի մնայ. ակնար-
կել ուզելով Լուկանեան երկրին հրուան-
դանին, որ Պաղինուրին անունը կը կրէ:

Միեւնոյն իմաստով, այլ աւելի ծանր
շեշտով մը, Երանիկը՝ գետին միւս եզեր-
քէն իր խօսքերը պիտի ուղղէր զինքը լքա-
նող բարեկամին, որ իրմէն նուազ հաւա-
տարիմ գտնուած էր իրենց մատղաշ տարի-
քէն ծնած այն մաքուր սիրոյն, զոր ման-
կամարդ կինը երթալով պիտի սրբացը-
նէր. մինչդեռ Տանդէն, շատ շուտ լքելով,
խաբուսիկ վայելքներու հետամուտ պիտի
երթար. իր նոյն իսկ ըսածէն և երգածէն
գոնէ դատելով. հետեւաբար իրեն կը թո-
ղունք պատասխանատուութիւնը, եթէ սխալ
մեկնութիւն տուած եղանք: Քանզի հան-
ճարեղ, որքան բուռն և գերզգայուն այդ
Քերթողը, որուն սիրտը ծովու նման միշտ
ալէկոծ էր, այլաբանութիւն ըսելով, ստէպ
աստուածայինը մարդկայինին հետ կը ներ-
դաշնակէր: Այնպիսի եղանակով մը որ
անոր կտնտոցէն կարելի չէ յստակ գա-
նազանել թէ երնային սէ՞րն է որ զինքը

կը զբաղեցնէ՝ որուն վերադառնալ փափաքած էր, իր վարանումները փարատելու համար, թէ աշխարհիկ սէրը, որ զինքը քերթող ըրաւ և իր մայրենի լեզուն դարբինը։ Ամէն պարագայի մէջ Ազգասիրութիւնը՝ բառին կատարեալ և լայնիմաստ ամբողջութեամբ, Idea Nazionaleին պահանջած անյիշաչար անձնութիւնը — այն որ Վիրգիլին ամէն մի պարբերութենէն բոցավառ կ'արտայայտուի — չեղաւ Աշակերտին քնարերգութեան տիրող և զլիաւոր եղանակը. որով նշանաւոր ազգասէր Մածծինին, Apostolato Popolareին մէջ, 1844ին զրուած, Տանդէի քերթուածին ընտիր ներածութեան մէջ, փայլ մը և արժանիք մը աւելի փափաքած էր ընծայել Փլորենտիացի քերթողին։ Մինչդեռ ասոր, ամենամեծ արժանիքը եղած է, գաղղիականին հզօր ազդեցութենէն ձերբազատելու կարող ազգային լեզու մը ստեղծել առհասարակ իտալացիներուն. որով կարելի պիտի ըլլար, գեղարուեստականին զուգընթաց զբաղան փայլուն վերածնունդ մը բանալ, ազգային գոյացութեան սաղմը պատրաստել, և որուն հետեւանքներէն մին է նաեւ արդի իտալական վերածընունդը։ Այս պատճառաւ Տանդէին գե-

րեզմանը, որ Հռաւեննայի մէջ կը գրտնուի, ուխտատեղի մ'է իտալացի ամէն ազգասէրի. և անոր դէմքը, նուիրական դրօշ մը ազգային նոր մշակոյթին ծաւալումին և ապագայ ակնկալութեանց:

Տանդէի հայրենասիրութիւնը, հետեւաբար, պարկեշտ և անձնուէր քաղաքացիական պարտականութեան մէջ սահմանափակ մնաց:

Սիրեց նա, իսկապէս, իր ծննդավայրը, փլորենտիան. և միմիայն անոր ներդրամիտ գտնուեցաւ. այն ալ աստիճան մը: Անկէ զատ ո՛չ մէկուն խնայեց, ո՛չ աշխարհականին և ոչ ալ եկեղեցականին. ո՛չ մի քաղաքի, հասարակութեան, և մինչեւ իսկ իտալիոյ, զոր իր վարպետը մինչեւ աստղերը բարձրացուցած էր:

Այսրալպեան Գաղղիոյ հողին զաւակը — այսինքն ծագումով ոչ Հռոմէացի մը — վիրգիլ՝ հօրենական ինչքերուն գրաւումին դառնութիւնն զգալով հանդերձ, բոպէ մը իսկ պիտի չխորհէր և փափաքէր որ գալլիացի յաղթական մը զար հաստատէր ինքնակալ կայսրութիւն մը Հռոմայ սրտին մէջ. ինչ որ, ըստ մեծանուն Մածծինիին, որքան ալ որ բարի դիտաւորութեամբ, Տանդէն հանդուրժած պիտի ըլլար, և նոյն իսկ առ այս աշխատած:

Վիրգիլ, Փոբլզկացիներն անգամ լատին դարձուց. փաստ առնելով ղիցարանական աւանդութիւնները, պատգամներուն բերնով, Դեղոսէն սկսեալ, աւետելով, կրկնելով, Դժոխքին մէջ իսկ Անքիսէսի բերնով հաստատելով, անցեալն ու ապագան այդ պատկառելի ծերունւոյն զուշակել տալով. մտացածին առասպելին, չեղածին անգամ մարմին զգեցնել տալով: Եւ ինչպէս չսքանչանալ Մանտուացի այդ ազնիւ և մեծ Զաւկին, որ ամենաթունդ ազգասէրն եղած է, իտալիոյ՝ որ է Սատուռնեան Երկրին: Նահանգային սեղմ ջրջանակէ մը շատ աւելի ընդարձակ սահմաններու կը տարածուէր անոր Ազգասիրութիւնը. ո՛չ միայն իտալիոյ ամբողջութեան, այլ տիեզերական. յանուն Հռոմայ խանձարուրբին, և Յուլեան ազգատոհմին. որոնց նախահայրը, Ենէաս, վերադառնալով իր նախամայր Երկրին, ծնունդ տուած էր երկուրին ալ:

Եւ Վիրգիլիոս չբաւականանալով Դարդանոսին և Յասիոսին թուականէն, աւելի հնագոյն, Հենոտրեան աւանդութեանց, այսինքն Նոյի թոռներուն պիտի բարձրանայ, ցոյց տալու համար որ իտալական Երկիրը, փառքի և հնութեան մասին, ո՛չ մէկ օտարի տեղիք կու տայ. և ո՛չ մէկուն

պարտական է։ Ահա՛ւասիկ ճշմարիտ Ազգասէրը։

Ճշմարտութիւնը յարգելու համար, հարկ է զուրցել, սակայն, որ Վիրգիլիոս բարեյաջող և փառահեղ դարու մը կը համապատասխանէ։ Մեծ դարերուն մեծանձն դէմքեր կը ծնին։ Մինչդեռ, Միջին Դարուն պառակտումը, Տանդէ մը կրնաբար տաղրել, մեծ, որքան կարելի էր։

Յաւալի է, ուստի, ստուգելը որ պարագաները չնպաստեցին, նոյն իսկ արգիւնցին Աշակերտին ժառանգելու իր վարպետին վեհանձն ներողամտութիւնը, ինչպէս կատարելապէս ստացած էր անոր ներշնչման աղբերակին գերագոյն յատկութիւնները. որպէս զի զայրոյթի յոյզերու միջոցին հեռացած չըլլար հեղինակ և դասական գեղարուեստաւորներուն տըւած բնտիր օրինակէն և անոնց ճաշակէն. որոնք բնութեան տգեղութիւններն անգամ կը սրբագրէին, որպէս զի միմիայն Գեղեցիկը և Ազնիւը գերիշխէին։

Տանդէին ի նպաստ խօսող մեղմացուցիչ պարագաներէն կարևորագոյններն են անոր կրած աքսորը և զրկանքները, որմէ դառնացած զայրագին աջ ու ձախ հարուածած է, երբեմն ալ ռամիկ բացատրութեամբ։ Այս կերպով է որ Պոլոնիացիները պիտի

որակուն զարշելի ախտաւորներ, փիզա
քաղաքը՝ նախատինք չընաղ երկրին ի-
տալիոյ։ Սիէնան դատարկ մարդերու բը-
նակավայրը։ Եւ Ճենովան, տարօրինակ
մարդերու երկիրը, զեղուն ամենալիը
բարիքներով և զարշութեամբ։ «Այ ճե-
նովացիք, կը գոռայ Քերթողը, Դժոխքին
Երեսուներեքերորդ երգին մէջ, ինչո՞ւ հա-
մար աշխարհէս չէք վտարուիր»։

Մեր այս դիտողութիւնները պէտք չէ
տգեղութիւններ կամ թերութիւններ հա-
մարուն, այլ նուագերգութեան արտա-
ձայնումներ, լաւ եւս զեղանի դէմքի մը
մորթին սեւ բիծերը։ Ուրբաններ կը փա-
փաքին ունենալ, և չունեցողները կը նը-
կարեն։ Հետեւաբար, այս փոքրիկ շե-
ղումները պէտք է նկատուն Սլաւերտին
գերաշխարհիկ Քերթուածին պիսակները,
որոնք գեղեցկութեան փայլ մ'աւելի կ'ըն-
ծայեն անոր կոթող երկին։

Տանդէի կոնտոցը ներշնչող ոգին զա-
նազանելու լաւագոյն միջոցն է իր իսկ
վկայութեանը դիմել։ Իսկապէս երկու
իդձեր, կամ երկու սէր զինքը զբաղեցու-
ցած են, զինքը գրաւած։

Ահաւասիկ ինչ կերպ յայտնած է Սոր-
պոնի վարդապետներուն, վերոյիշեալ ճա-
ռախօսութեան առթիւ։

« Կը բաղդատէի իմ խօսած լեզուիս անստուգութիւնն ու աղքատութիւնը՝ կիկերոնի ու Դիմոսթենի խօսած լեզուներուն հարստութեան ու վսեմութեան հետ . . . միջոց մը կը փնտռէի մէկի ձուլել բոլոր իտալական բարբառները, որպէս զի կարող ըլլամ հաստատուն և տեւողական հիման մը վրայ դնել զայն . . . և կը փնտռէի թէ ինչ կերպով կրնամ այս մեծ փոփոխութիւնը ընելով ՕՐԷՆՍՊԻՐ ըլլալ ամբողջ ազգի մը լեզուին։

Դարուց ձայնը ինծի պատասխան տըլաւ՝ թէ լեզուները բանաստեղծութեամբ կը ձեւանան, ուստի միտքս ղրի այնպիսի գործի մը ձեռք զարնել, որուն նոյն իսկ դժուարութիւնը ինծի քաջալեր կ'ըլլար։ Էւ ինչո՞ւ չխօստովանիմ, փառաց ընդունայն փափաք մը չէր իմ սրտիս վրայ աղկցոյթիւն ունեցողը . քերթողութեան արուեստին դեռ անծանօթ էի երբ ՍԷՐԸ զիս քերթող ըրաւ »։

Միեւնոյն այդ սերն էր որ աննկուն նկարագրի տէր այդ նշանաւոր անձը, դեսպան, դատաւոր, քերթող և իմաստասէր, կուսակցական այդ բուռն և ամենհի հոգին, հեզահամբոյր և երկչոտ Աշակերտի վերածած, Վիլգիլիոսէն առաջնորդուած

պիտի բերէր՝ լեթէ գետին ափերուն քով, անգամ մը եւս, քերթողական յափշտակութեամբ տեսնելու այն միեւնոյն սիրական տեսիլքը զոր ունեցած էր երկար հիւանդութեան մը հիւժուամի պահուն, երբ իր սիրած կնոջ մահը լսեց:

Եւ այդ տենդին և յուսահատ վշտին մտացնորիչ նոսպային, իրեն թուեցաւ որ հրեշտակները երկինք կը փոխադրէին Պէաթրիչէն. «Եւ ձայն մը, — ինքն է պատմողը, — կու գար ինծի թէ գերագոյն խաղաղութեան պատճառը կը տեսնեմ: Իսկ իմ ցաւերուս մէջ ընկղմած՝ կ'աղաղակէի. Ո՛վ Պէաթրիչէ, երանի՛ զքեզ տեսնողին »:

Այդ երջանկութեան արժանանալու համար, սակայն, Տանդէն պարտաւորեալ էր լսելու՝ զլիսիկոր և արտասուալից, Երանիկին յանդիմանութիւնը, լաւ եւս լքեալ կոյսի մը քաղցրիկ տրտունջը.

Պահ մ'իմ դէմքովս զինքը կանգուն բռնեցի
Ի՛իմ մանկամարդ աչքերս իրեն ցոյց տալով
Ուղիղ ճամբէն զինքը տարի միատեղ:

Այլ հազիւ հազ հասայ երկրորդ հասակիս
Սեմին վըրան և փոխեցաւ իմ կենցաղս,
Հեռանալով նա ուրիշին յարեցաւ:

Երբոր մարմնէն հոգեկանին վերացած
Առաքինի փառքով զեղով ճոխացայ,

Նուազ սիրելի զիս նա զըտաւ և հաճոյ։
 Եւ նա սըխալ ճամբէ ուղղեց իր քայլերն,
 Բարիքի կեղծ պատկերներու հետամուտ՝
 Որոնք երբեք կատարած չեն խոստումսին։
 Իր անկման մէջ ա՛յնքան ըստոր նա իջաւ
 Որ կորըստեան որեարն անոր ցոյց տալէն
 Ուրիշ միջոց չէր մընացած փրկումի։
 Ասոր համար հարկադրուեցայ այցելել
 Մեռելոց մուտքն և արցունքով, աղբսով
 Դիմել անոր՝ որ զինքն հոս վե՛րը բերաւ։
 Եղծուած կ'ըլլար Աստուծոյ վեհ տեսչութիւնն
 Եթէ մի ոք՝ առանց վարձքի հատուցման
 Եւ զղջումի դառն արտասուք թափելու,
 Անցնէր Լեթէն 'ւ այդ ըմպելին ճաշակէր։

* * *

Երանիկին առ Վիրգիլիոս ըրած այդ
 դիմումէն առիթուած շարժումէն, և Աւ-
 քայութեան սեմին ա՛յսքան մօտ հաս-
 նելէն յետոյ, յուսալի է որ Լատին Քեր-
 թողահօր հոգին՝ թէ իր անձնական և թէ
 ուրիշին արդեամբ — ըսելս այն է՝ վե-
 ըոյիշեալ երեք երանաշնորհ Տիկիներուն
 բարեխօսութեամբ — արդարներու շնոր-
 հուած աւելի բարեբախտ վիճակի արժա-
 նացաւ։ Եւ այս՝ ո՛չ միայն Աշակերտը
 ուղիղ ճամբէն առաջնորդած ըլլալուն հա-
 մար, այլ իսկապէս անոր առաքինի բար-
 քին և վարքին համար, ընկերին հանդէպ

տածած մարդասիրութեանը, խոնարհութեանը, ինքնագրկումին՝ իր հզօր բարեկամին Արքունիքին շքեղ վայելքներէն, որոնցմէ խոյս կու տար վերադառնալու համար մշակի և հովուական պարզ կեանքին, և այն յարատեւ մերժումին համար, վերջապէս, և հրաժարումին այն փառքերէն և պատիւներէն՝ որոնք շարունակ իր քայլերուն առջեւ կը սփռուէին Կայսեր կողմանէ և ընդհանուր ժողովուրդէն, որ ամէն առիթով կը փութար իր հիացումը և մեծարանքը մատուցանելու իր պաշտելի Քերթողին: Եւ ինքը, Վիրգիլ, որուն համեստութիւնը չափ չունէր, չափազանցութեան հասնելու աստիճան, կ'ըսեն թէ, ժողովրդական այսպիսի խանդավառ ցոյցերու պարագային, զրեթէ ահարեկ, առաջին հանդիպած խանութին խորը կ'ապաստանի եղեր, որպէս զի մարդու չեղեալ:

Ապարդիւն փորձ, ո՛վ Մեծդ Վիրգիլ, չըսելու համար ծիծաղաշարժ, կը նմանէր բարձրաբերձ կաղնիի հասակով հսկայի մը մանուշակին տերեւներուն տակ պահւելտելու ճիգեր թափելուն:

Որքան ալ որ յռատի էր, զուրցեցի, և ամենուն բաղձալի՝ որ այդ բազմավերջով այցելութիւններէն բարւոքում մը հե-

տեւէր իմաստուն և խղճամիտ վարպետին
 կացութեանը, սակայն ասոր նկատմամբ,
 ինչպէս վերը ըսի, ո՛չ մի ակնարկութիւն
 — ըլլա՛ր նոյն իսկ Երանիկին մի քաղցր
 նայուածքով մը, կամ յուսահատ խօս-
 քովը — կը գտնուի Աշակերտին գերաշխար-
 հիկ այդ բերթուածին մէջ: Ընդհակառակն,
 Դժոխքին մուտքէն սկսեալ շարունակ նո-
 րանոր խոչընդոտներ կը յարուցուն. և
 զարմանալին այն է՝ վարպետին իսկ բեր-
 նով, վերջնական համոզումը տալով որ
 Վիրգիլիոսին եղած խոստմունքներուն խըն-
 դիրը Հայուն քանի՛ցս կրկնուած խոստ-
 մունքներուն արդար դատին նման, փակ
 դուռի մը ետեւ պիտի մարմրէր, առանց
 լուծումի: Դէպքերը, ուրեմն, գուշակածիս
 նման տեղի ունեցան. չարամտած չեղայ՝
 երբոր Վիրգիլին հասկցուցի որ սիրահարի
 մը չուանովը խոհեմութիւն չէր հորը իջ-
 նել, նամանաւանդ Դժոխքին խորը:

Սակայն և այնպէս, տարածամ պիտի
 ըլլար, վարպետին նկատմամբ անփոյթ
 գտնուելուն համար Աշակերտը մեղադրել,
 որ դիտմամբ յարուցած այդ խոչըն-
 դոտներով ընթերցողը պատրաստել փա-
 փաքած է, որպէս զի՝ վարպետէն բաժ-
 նուելու ատեն, իրմէն անկարելին չպա-
 հանջուի: Արդարեւ, Պէտթրիկին ըսածին

նման, եղծուած պիտի ըլլար աստուածա-
 յին վերին Տեսչութեան տնօրէնութիւնը,
 եթէ Փրկչին թուականէն առաջ վախճա-
 նած հեթանոսի մը, առանց մկրտութեան
 լեթէ գետը անցնիլը արտօնուէր: Պիտի
 նմանէր անթաղ Պաղինուրին ստուգեան
 լինը տեսնելու թոյլտուութեան, որուն
 սաստկապէս ընդդիմացաւ նաև Սիրիլլան,
 երբոր բարի դեկավարը պաղատագին ա-
 դերսով ձեռքերը ննէասին կարկառեց.

Ձաջ քո առ իս ձրգեա՛, գրթա՛ եղկելոյս
 Եւ ած ընդ քեզ զիս ընդ ալիսդ ի յանկոյս.
 Ձի գէթ ի կայս խաղաղութեան ի մահու
 Լիցի ստուերաց իմոց հանգչել յանդորրու:

Եւ Սիրիլլան զայս կշտամբելով.

Մի՛ զգիցն յուսար շըրջիւ վըճիռ ի յադերս:

Ենէականին հետևողութեամբ, այլ քրիս-
 տոնեայ սկզբունքով բացատրուած, Տանդէ
 միեւնոյն պարագան ստեղծած է Վիրգի-
 լիոսի ստուերին համար, որուն երանու-
 թեան հասնելու ընդդիմացող զլխաւոր
 ղթուարութիւնը կը յայտնէ, երբոր Լիմ-
 պոսը կ'այցելեն. հո՛ն ուր պիտի հանդիպի
 Վիրգիլիոսի վիճակակից քերթողներուն
 վսեմական խումբին:

Բարի վարպետս ինձ ըսաւ. «Չե՞ս հարցըներ
թէ ինչպիսի՞ հոգիներ են տեսածներդ :
Չյառաջացած, կ'ուզեմ գիտնաս որ ասոնք
Մեղք չեն գործած. թէ ունեցան նոյն իսկ վարձք.
Չէ՛ բաւական. զի մկրտութիւն չստացան,
Որ մուծիչ դուռն է դաւանած հաւատքիդ :
Իսկ քրիստոնեայ կրօնքէն առաջ ապրողներն
Ըստ պատշաճի զԱստուած պաշտած չեն եղած :
Ասոնց կարգին կը պատկանիմ նոյն ինքն ես :
Այս թերութեան միայն՝ ո՛չ այլ յանցանքի
Համար կորսուած ենք և ասով մեղանշած,
'Ի այսպէս կ'ապրինք յուսակորոյս ըղձանքով :

Վարպետին տուած այս բացատրութե-
նէն զգածուած, վշտահար սրտով Տանդէն
հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ.

Ասոնք լսելս սրտիս մեծ ցաւ պատճառեց,
Որովհետեւ այդ Լիմպոսին մէջ տեսայ
Յոյժ մեծարժան անձինք առկախ վիճակով :

Այս տխուր խորհրդածութենէն յետոյ
իր Վարպետին կը հարցնէ եթէ իրեն այդ
պարունակին մէջ ժամանեւէն վերջը անկէ
փրկուողներ տեսած էր : Որուն Վիրգիլ
պատասխանելով կ'ըսէ որ Քրիստոսի Լիմ-
պոս իջնելէն առաջ ո՛չ ոք ազատեցաւ :
Սակայն Տանդէն չէ աւելցուցած թէ այդ
առթիւ փրկուողներէն յետոյ ուրիշներ այդ

շնորհին արժանացան՝ իրեն կամ ուրիշին արդիւնքով, որպէս զի վիրգիլի մասին ալ ենթադրութիւն մը կարելի լինէր ընելու:

* * *

Թէ իսկապէս վիրգիլիոս, այն սքանչելի հեթի հեթանոսը, արժանացած էր այդ աստուածատուր շնորհքին, դա՛ Բարձրեալին խորհուրդն է, անքնին: Այլ քանի որ քերթողներու միայն տրուած ազատութեամբ, Տանդէն ժպրհեցաւ խորամտիլ իրեն չներուած խնդիրներու մէջ, սիրածը՝ ուղղակի Երկինք, և ատածը Դժոխք զըրկելով, թո՛ղ մեզի ալ, ուստի, աստիճան մը ներեալ ըլլայ փաստեր զոնէ փնտռելու Տանդէին նոյն իսկ նախերգանքէն. եթէ ատով հնարը պիտի, ըլլայ տերեւիկ մը աւելցնել Լատին Քերթողահօր անմահութեան պսակին: Եւ վերստին վարպետին մասին ճառած պիտի ըլլանք, քրիստոնեայ իմաստասէր Քերթողի մը բերնով, այս անգամ, և վարպետն ու Աշակերտը միանգամայն յիշատակած, մին միւսով ցուցուցած:

Դժոխքին Երգերուն նախընթաց այդ երկու գլուխները, սովորական ներածումի մը պարունակած, թէ ե՞րբ, ինչո՞ւ, որո՞ւ

հետեւողութեամբ և այլն, տեղեկութիւններէն աւելի լուրջ և հաճելի հարց մը կը յուզեն. այն է՝ Տանդէին երկու սիրելիներուն — Վիրգիլ՝ որուն ձեռակերտն էր, և Պէաթրիչէն՝ իր առաջին սէրը — երանացումին քնարերգական դատաւարութիւնը։ Դատ մը որ կատարեալ հրատուութեամբ պիտի պաշտպանէ, ընդդիմախօսին առարկութիւնները ջրելու կարող պատճառաբանութեամբ, ի հարկին՝ պիտի չընկրկի ժամանակագրական սխալէ. օրինակ, երբոր իր Վարպետին զուրցել կուտայ որ երկնաւոր Կայսեր դրած օրէնքներուն դէմ ԱՊՍՏՈՄԲ գտնուած էր։ Մեղք մը զոր զործելու նիւթապէս անկարող էր Վիրգիլ, քանի որ Փրկչին թուականէն առաջ վախճանած էր։

Տանդէին նման, ճարտար և յանդուգն, գրչի և ձեռնարկի կարող Քերթողի մը համար, Երանիկին պարագան դժուար չէր լուծել, քանի որ քրիստոնեայ ծնած էր և մաքրակենցաղ կեանք վարած։ Կը բաւէր, ուստի, դեռածաղիկ հասակին, հազիւ 15 տարուան հասակին վախճանած այդ հրեշտականման երիտասարդուհին, երանուհիներուն մէջ դասաւորել և անոր տալ առանձնաշնորհուած իշխանութիւն մը, որով պատգամաւոր հրեշտակ պիտի իջնար

զնդանին մէջ: Միեւնոյն պարագայով և զործով Քերթողը հարթած պիտի ըլլար իր վարպետին աւելի կնճռոտ պարագան:

Արդարեւ՝ երկնառաք պատգամ, զովեստ և վարձատրութեան խոստմունք ստանալէն աւելի բացայայտ և զօրագոյն ինչ փաստ կարելի էր առերեւել Վիրգիլիոսին վայլած՝ յաչս Երկնաւոր Դատաւորին, գերազանցութեանը, որուն համար հոգի մը փրկելու պաշտօնը իրեն կը յանձնըւէր, իրրեւ արժանահաւատ և վստահելի ուղղիչ:

Երկնային զօրութենէ մը դրոյում և մղում, հրեշտակները իրեն զօրավիգ ունենալով, Վիրգիլ այլ եւս պիտի յաղթահարէր սանդարամետական բոլոր ընդդիմացող զօրութիւններուն: Պիտի բացուին իր առջեւ բոլոր դռները, Յանուն վերին տեսչութեան պիտի խօսի, հրամայէ: Իշխանութիւն մը որ արդար և ընտրեալ հոգի մը միայն կրնար տրամադրել: Դիւապետն անգամ առարկութիւն պիտի չյարուցանէ այդ անսովոր այցելութեան և իրր սանդուխ ծառայէ, որպէս զի Դժոխքին խորէն դուրս ելլեն: Նոյն զօրութեամբ պիտի շարունակէ Քաւարանն այցելել, ուր ոչ մի դժոխքին մշտնջենական հուրին դատապարտուած մը այցելած էր, իրմէն ա-

ռաջ: Եւ զարմանալին այն է որ Աշակերտին հետ, վարպետն ալ մահացու մեղքերուն վերջին արատները սրբող կըրակէն պիտի անցնի: Այնպէս մը որ Արքայութեան նախադուռին քով միեւնոյն աստիճանով քաւուած և մաքրուած կը հասնին երկուքն ալ: Սա տարբերութեամբ որ Աշակերտը կ'արտօնուի լեթէն անցնելու, որովհետեւ ստացած էր մկրտութիւնը, որ մուծիլ դուռն է: Իսկ վարպետը կը մնայ, կամ կանգ կ'առնէ, չի գիտցուիր ո՞ւր: Այլարանօրէն՝ Քերթողը առաքինազարդ հեթանոսին վիճակին որոշումը կը թողու արդարակորով Երկնաւոր Արքային զթութեան. Նա միայն կրնայ ճշդել արժանն ու անարժանը: Եւ Տանդէն արտասուած թոր կ'ափսոսայ մարդկային ապիկարութեան վրայ:

Ասոնք են վիրգիլիոսին երանացումին դատաւարութեան ընդհանուր գծերը: Այլ որպէս զի ինքնաբերաբար ստանձնած այս ազնիւ դատը օրինաւոր ընթանար և քրիստոնէաբար վերջանար, պէտք էր որ վիրգիլիոս սկսէր, նախ և առաջ հրաժարիլ կեղծ ու պատիւ իրեն պաշտած աստուածներէն՝ որոնց մասին արդէն տարակոյսներ յայտնած էր Ենէականին մէջ: Մասնաւորապէս Հեկտորի մարտընկերին, Միսենի

մահը նկարագրած պահուն, այն մարտահրաշեր Միսենը որ էնէասին ալ համարզը եղած էր:

Այլ անխորհուրդ հարեալ նա զփողըն զարդիս
Ըզխեցեմորթըն խորամէջ ընդ ալիս.

Հրաւէր երգովն առնելով դից առ ի մարտ,

Յայնժամ Տրիտոն, Թէ ՀԱՌԱՏԱՆ, ԻՅԷ ՊԱՐՏ,

Նախանձընդդէմ նըմին յալիս խորասոյզ

Ընդ փրփրադէզ ժայռիցն ընդ մէջ զայրն ընկ-

[Լոյզ:

ԵՆԷԱԿԱՆ. գիրք Զ. (տող 260)

Հետեւաբար հնարագիւտ Աշակերտը,
նախերգանքին մէջ, Վիրգիլիոսի կենսագրութեան վերաբերեալ եռատողներուն մէջ անոր ըսել կու տայ.

Յուլիոսին օրով ծընայ, թէեւ ուշ,

Եւ բարեսիրտ Օգոստոսին ժամանակ

Հոռոմ ապրեցայ՝ կեղծ ու պատիր դից ատեն:

Ասով Վիրգիլ կ'ընդունէր իր մոլորումը:
Պիտի յաջորդէ, այլաբանական ոճով, անոր հաւատոյ խոստովանութիւնը, երբոր Տանդէին կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ անցաւոր վայելքներուն կը վերադառնար, և կը յապաղէր ելլելու այն բարձունքը, որ մշտատեւ և ճշմարիտ երջանկութեան աղբերակն է.

Այլ դուն ինչո՞ւ չես ելլեր լեռն հեշտաւէտ
Որ է պատճառ, ըսկիզբն ամէն բերկրութեան.

Եւ Վիրգիլիոսին վիշտ է որ արժանի
չէր այդ երանութեան, երբոր կը յայտնէ
իր Աշակերտին որ մինչեւ մէկ որոշ կէտ
մը իրեն արտօնուած էր զինքը առաջնոր-
դելու, այսինքն Երկնաքաղաքին սեմը,
ուր հասնելուն՝ Երանիկին պիտի յանձնէր՝
Հոգի, առ այս, վստահ, քան զիս և արժան:

Կը մնար Վիրգիլիոսին, ի խորոց սրտի
զղջալ տալ, և Ս. Եփրեմի հառաչանքով՝
այլաբանօրէն, « Ընկալ, Տէր, զզղջումն
խոստովանութեան իմոյ », ըսել տալ .
« Երկնաւոր Արքայ, քաւեա՛ զիս զմեղա-
ւորս, զի մեղայ և անկայ ի խորս մոլո-
րութեան »:

Քրիստոնեայ զգացումներ, որոնք Տան-
դէն հետեւեալ եռատողներով յայտնել կու
տայ իր Վարպետին.

Քանզի Այն որ վերը կ'իշխէ ինքնակալ՝
Որուն կարգած օրէնքին դէմ հետեցի,
Իր քաղքին մէջ չ'ուզեր ինծմով մտնայ մարդ:
Հո՛ն կը տիրէ, կը հրամայէ ամէն կողմ:
Հոն՝ իր քաղաքն ու բարձրը գահ, երանի՛
Անոր՝ զոր նա արժան կ'ընտրէ այդ տեղւոյն:

Ահաւասիկ ինչ հնարքով, մեզմէ վեց ղար առաջ, Տանդէն՝ իր այդ նախերգանքով, փափաքած էր և յաջողած էր վարպետին անմահ Քերթողի դափնեպսակը երկրորդ և մշտատեւ լուսապսակով մը շրջանակել։ Բնականաբար, այս դատաւարութիւնը Փլորենտիացի Քերթողին ըղձալի առիթը պիտի ընծայէր — հանճարը՝ ի յարգանս հանճարին — զՎիրգիլ հռչակելու բոլոր քերթողներուն ներշնչման աղբերակը՝ որուն ինքն ալ դիմած էր։

Արդարեւ Տանդէի գերաշխարհիկ Քերթուածին առաջին մասին պարունակած կարեւոր անցքերը, մեծաւ մասամբ կը հանդիպինք Ենէականին Զ. Երգին մէջ, ուր ազնուակիրթ Մանտուացին կը գերազանցէ երանգապնակի ճոխութեամբ և վրձինի ճարտար մարզանքով, որքան նիւթերու ընտրութեամբ և ազնուութեամբ։ Հոն ամէն տող մէկ էջ կ'արժէ. մէն մի հատուած՝ մի պատկեր։ Յարաշար պատկերներ են, մին միւսէն գեղանկար, որոնք իրար կը յաջորդեն՝ արագ այլ որոշ, շարժանկարի մը լուսաթաղանթին նման։ Բարձրաթռիչ այսպիսի ճախրանքով, արուեստն ու ճաշակը, հայրենասէր ոգիէն վառեալ, յաղթանակել կու տան Լատին գրչին, հա-

մազօր Հելլենին՝ այն որ Աքիլէսը ան-
մահացուց։

Այս համազօր թռիչին վկայութիւնը
կը ստանանք նոյն ինքն քաջամուտ Հայ
Թարգմանիչէն. ինքն ալ համեստ, և ու-
րան մեծ։ Արդարեւ Գեր. Հիւրմիւզեանը,
Ենէականին ներածումին մէջ, կարգ մը
խորհրդածութիւններէն վերջը, հետեւեալ
կերպով կ'եզրակացնէ.

« Եւ որպէս ի հովուականսն նմանող
եղեւ նա թէոկրիտեայ, և ի մշակականսն
Եսիողեայ, այսպէս և յԵնէականին նմա-
նող լեալ Հոմերի, ի վեցեակ յառաջին
գիրսն զՈղիսականն կալաւ իւր օրինակ,
և ի յետին վեցեականն զԵղիականն։

« Իսկ թէ յաղթեանց արդեօք նմին, ի
յերկրայս վէճն է առ զիտունս. վասն որոյ
Թողումք վարժապետաց բերթողականին
զբաղդատութիւն ևրկոցունց զլիաւոր քեր-
թուածոց դիւցազնականաց, զԵղիականին,
Հոմերի և զԵնէականին Վիրգիլեայ. թէ
ո՞ քան զո՞ գերազանցիցէ. զոր պարագայք
դարուս չեւ եւս կարասցին սահմանել »։

Սակայն և այնպէս Գեր. Թարգմանիչը,
որն որ այլեւս իւրացուցած էր Վիրգիլեան
վայելչահիւս ոճը և թափանցած հելլէն և
լատին դպրութիւնները, այս առթիւ, յոյժ
խոնարհամիտ շարժումով մը կը յայտնէ

իր անձնական համոզումը, առանց ուրիշին փետուրներով զարդարուելու։ Ուստի կուինտիլիոսը յիշատակելով կ'եզրակացրնէ.

« Այլ ընդ կուինտիլեայ խոստովանելի է զի ի միումն յաղթեն հանճար և բնութիւն. իսկ ի միւսումն արուեստ և կիրթ ախորժանք » :

Որպիսի՛ վերջով ալ յանգի այդ հմուտներուն բաղդատական կշիռը, և որքան ալ որ այդ երկու շիւքազներգութիւնները ղէմ առ ղէմ, Հերակլէսի կանգնած կոթողներուն նման փառապանծ կանգնին, հարց մը, սակայն, մտքերը շարունակ պղտորող, պիտի մնայ, զոր անաչառ Պատմութիւնը, Քրիստոսէ 663 տարի առաջ, յուզած է, Արքիլոկոս յոյն ժամանակագրողին բերնով :

« Seguirono, կ'ըսէ այս նշանաւոր թոյնը, 500 anni della perdita di Troia sino alla 23 Olimpiade (ս. Ք. 687 թուականին), nei quali furono otto Homeri » : Այսինքն Տրովայի հրկիզումին յաջորդող հինգ դարու ժամանակամիջոցին մէջ Ութը տարբեր Հոմերոսներ կը յիշատակուին :

Արքիլոկոս՝ մի առ մի, կը նշանակէ անուններովն ու ծագումներովը, այս ութն

ալ. որոնց մէջ նշանաւոր կը փայլին առաջինը, Զմիւռնիացին, ժամանակակից Տրովայի պատերազմին, ըստ այլոց, անկէ 180 տարի յետոյ ապրած: Եւ վերջինը՝ Արքիլոկոսի ժամանակակից, Մէոնեան աշխարհէն, հռչակաւոր և սքանչելի. այն որ Հելլէն լիզուի քերականութիւնը կանոնաւորեց և յունական աթութայքը գեղապատշաճ բարեկարգեց: Հետեւաբար Յունաց Ս. Մեսրոպը կրնայ նկատուիլ:

«*Ei fu PRIMO, կը վկայէ Յոյն ժամանակագրողը, che desse precetto della grammatica: scrivendo e favellando ognuno peravanti, secondo il suo naturale. Il che accettò etiamdio l'Italia, la quale è anco detta Magna Grecia*».

Արդ այս ուրբ Հոմերներէն որո՞ւ պիտի ընծայուի «որքան դարերը հեռանան և աշխարհս ծերանայ» ընդհանուր Մարդկութեան հիացումն ու մեծարանքը:

Մինչդեռ Վիրգիլիոսի պարագան, որոշ է, պատմական ու անվիճելի: Պուրլիոս Մարոմն Վերգիլիոս կամ Վիրգիլիոս: Անգամ մը ծնաւ և նմանը դժուարաւ պիտի ծնի: Ահաւասիկ Լատին Քերթողին դրական, շօշափելի, անհերքելի, պատմական գերազանցութիւնը, որ տարակոյս և վարանում չի հանդուրժեր:

Ինքն ալ հետեւած է իրմէ նախորդներուն, ինչպէս վերեւ յիշատակուեցաւ: Ինք իր բերնով կը վկայէ հին արուեստին ներշնչման աղբերակին դիմած լինելը. և թէ Ագրեան երգով կը փափարէր քնարերգել Սատուռնեան Երկրին գեղն ու արգաւանդութիւնը:

Սակայն վիրգիլ այն մոգական հալոցն է ուր որ և իցէ փոխառու տարր իր ծագումին նախաւոր դրոշմը կը կորսնցնէ, որպէս զի բոլորն ալ միահալոյն զուրս ելլեն, մի՛ միայն մէկ դրոշմ կրելով, գերազանցող. այն է՝ վիրգիլեանը:

Հիմնապէս փոխակերպիչ հալումի և ձուլումի մոգական այս գաղտնիքը վարպետը յաջողած էր հաղորդելու իր Աշակերտին, որով այս վերջինս ալ նշանաւոր պիտի հանդիսանար, նամանաւանդ Արքայութեան երգին մէջ:

Վարպետն ու Աշակերտը, այդ օրէն ի վեր, այլեւս անբաժան, աւանդական պաշտամունքի նման, դարերուն հետ կ'ընթանան, երկուքին դափնէպսակները իրարու մէջ ընդելուզեալ:

Վիրգիլիոսով կը բացուի, պաշտօնապէս, Լատին գրականութեան վերածնունդը, ինչ որ Մելեսաժին Հոմերը դարեր առաջ բացած էր Հելլենականին. ինչպէս Տանդէն պիտի բանար Իտալականին:

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԾԱՌԸ

Amor mi mosse, che mi fa parlare:

DANTE. Inferno. Canto II.

«Սէրը դբրդեց զիս 'ւ որ խօսիւ ինձ կու տայ»:

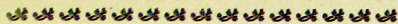
Տանդէ. Դժոխք. Երգ. Բ.

ԱԶՆԻԻ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՍ

Իմչպէս Տամոզէ՝ ի խնդիր իր սրտի սիրածին, զՎիրգիլ առաւ Առաջնորդ, մենք ամոր ամմահ յիշատակին մուիրագործուած Ծառը կ'առնենք ուղեցոյց, կամ — եթէ կ'ուզէք — մերեալ մի պատրուակ հմադարեան փոշիէն ազգային յիշատակներ հետազօտել սիրողին, քաջալերուած մեծահամճար և փորձառու Ժըրլէմ Ֆրանսաւցիին մի յոյժ իմաստուն յանձնարարութենէն որ՝ *L'Histoire est une mer — où il faut avoir toujours la sonde à la main, et chercher moins ce qu'on a dit que ce qui a dû être*». *Court de Gebelin. (1725 + 1784) Histoire du Calendrier. էջ 57* :

Այլ որպէս զի այլարամութեանց թանձր մշուշին մէջ վայրապար չխարխափենք, մեզմէ հմտագոյններուն խորաչափով պիտի ջանանք մաւարկել, ի փառս Մամտուացի վեհ հոգեակին և միամգամայն լուսաբանելու համար Խտալ և հայ ժողովուրդներու ցեղակցական և մշակութային հմաւանդ կապերը, մահապետական շրջաններուն պնդուած :

Լ. Կ.

Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ այս երախտահատոյցքին առթիւ վիրգիլիոսի ազգակից խաւացիներէն ո՛չ նուազ փութկոտ շարժեցան նաեւ անոնք որոնք՝ հեռաւոր անցեալի մը մէջ միեւնոյն կըթիչ մօրմէն անած ըլլալնուն պատճառաւ, քոյր ազգերու սերունդ կը նկատեն ինքզինքնին։

Լատին մշակութային այս ազգակցութեան պատկանողներուն կարեւորագոյնները յիշելով՝ Սպանիան՝ օրինակի համար, այլ նամանաւանդ զարգացեալ Ֆրանսան, երբեմնի Գաղղիան = Gallia, որ բաւական ճարտար պատճառաբանութեամբ, կը ջանայ իւրացնել, ի վնաս անդրանիկ քրոջը, իտալիոյ, Լատին Քերթողահօր ծնունդ տալուն փառքն ու պարծանքը։

Ազգականներու միջեւ ծագած վէճերուն պէտք չէ, կ'ըսեն, խառնուիլ. և շատ իրաւամբ։ Սակայն և այնպէս կարելի չէ նաեւ անտարբեր մնալ, երբոր հարցը մէկէ աւելի ազգերու սրտին խօսող և իշխող վեհ դէմքի մը շուրջը կը յուզուի։ Եւ այս

ճիշտ այն պահուն որ մտաւորական բարձր
դասակարգին հեղինակաւոր ներկայացու-
ցիչները՝ ուխտագնացութեան երթալու
նման, Սատուռնեան երկրին վրայ կը փու-
թան հաւաքուիլ, միաբերան գովաբանելու
Լատին տաղերգութեան հրաշանուն Դիւ-
թիչը, որ Հելլէն հովուերգակ Հեսիոդոսի
հաւասար քաղցրահնչիւն փառաւորեց իր
մայրենի հողին գեղն ու արգասաւորու-
թիւնը. ինչպէս որ Հոմերի զուգահաւա-
սար Թուլիով դիւցազներգեց իր Ազգին
նախահարց արիական հանդէսները:

Վէճն ինքնին բարենախանձ և ակա-
դեմական, նորայարոյց չի թուիր: Բաւա-
կան իսկ հին ըլլալու է և զբաղցուցած,
հաւանաբար Տանդէն անգամ, երբ Սոր-
պոնի Վարդապետներուն այլեւայլ հար-
ցումներուն և դիտողութիւններուն պար-
տաւորուեցաւ պատասխանել: Զոր օրինակ,
թէ ինչ պատճառի համար, Դժոխքի Ա.
Երգին 67. և 68 տողերուն մէջ, Վիրգի-
լիոսի ծնողքը Լոմբարդ հռչակած էր.
ազգանուն մը որ Յուլիոս Կեսարի օրով,
այսինքն Վիրգիլի ծնած թուականին, ան-
ծանօթ էր եւրոպական աշխարհաքարտէ-
սին, և ո՛չ իսկ կազմուած, ըստ Պաւղոս
Դիակոնոյի վկայութեան, իր բուն խան-
ձարուրքին՝ Սկանտինաւիոյ մէջ:

Բ. Լանգոքարդ կամ Լոնգոքարդ կոչուած, այլ ծագումով վախճի անունը կրող տեւոտնական այդ ժողովուրդին նկատմամբ առաջին ծանօթութիւնները Հռոմայեցիները ունեցան Տիրեր կայսեր՝ Փրկչին թուականէն չորս տարի առաջ դէպ ի Գերմանիա արշաւանքին առթիւ, ընդդէմ Արմինիուս, Քերուսքներու պետին, որու հետ զինակցած էին Լոմբարդները:

Ասոնց բնակավայրը, այդ թուականին, Լյւրա և Օդէր գետերուն միջեւ էր, Բռանդերուրկ գաւառին մէջ: Այս քաջամարտիկ ժողովուրդէն ճիւղ մը դէպ ի հարաւ մըլուելով, Թէոդոս Մեծին (379—395) օրով, Դանուբի դաշտավայրերն հասած էր, յաջողապէս դիմադրելով Բուլղարներու եւ Բիւզանդական բանակին, որուն մէջ կը գտնուէր այդ թուականին՝ Վարազդատ Հայ իշխանը, զոր Մեծն Թէոդոս « ի քսաներորդ ամին (?) իւրում թագաւորեցոյց Հայոց՝ փոխանակ Պապայ...: Այս Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն զործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ »:

Իտալեհէլլէն ողիմպիական մրցումներուն մէջ քաջահանդէս փայլած այդ մեր արշակունի իշխանին շահատակութիւննե-

րը պատմած ատեն, խորենացին կը յիշատակէ նաեւ զմեզ հետաքրքրող Լոմբարդները:

«Այլ որ առ ազգին Ղանկուարտացն նորա արութիւնք քաջութեան, համարձակիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի հինգ նահապետս (athlètes) ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ. եւ ի բերդ ինչ զիմեալ՝ ի վերայ պատուարին եօթն և տասն այր նետիւք հարեալ վիրաւոր ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մերկէ վաղահասուկ թզենեաց» (Խոր. գիրք գ. Խ.):

Գ. վարազդատի այդ զարհուրելի հարուածներէն Լոմբարդները ռխապահ չմնացին Հայ անուան. ընդհակառակն՝ միշտ բարեկամ, և կարելի է ըսել անոր արժանապատուութեանը նախանձախնդիր:

Արդարեւ՝ անոնք եղան, թէպէտ անուղղակի կերպով, Ներսէս Պատրիկին կրած ծանր նախատինքին արդար վրէժը լուծողը Յուստինիանոս կայսրէն՝ որ անքաղաքագէտ վարմունքով մը — որմէ խտալիա դարերով պիտի տուժէր — թշնամացուց իր կայսրութեան սահմանակից ազգերը եւ մասնաւորապէս քաջամարտիկ Լոմբարդները. ինչպէս որ զեղծումի և կաշառա-

կերութեան սկզբունքն իր կառավարութեան մէջ մտցնելով՝ ապերախտաբար վարձատրեց իր գահին մեծագին ծառայութիւններ մատուցած բարձրաստիճան պալատականները: Ընդ որս, Գոթաց Յաղթողի = *Debellatore dei Gothi*, պերճ պատուանունը պատմութենէն ստացած Հայկազն Ներսէս Պատրիկը. անձ մը որ իր ութսուն տարուան հասակին, Բիւզանդական բանակին Պետ = *Duce* կարգուած, Գոթաց լուծէն ազատած էր իտալիան և Հռոմը՝ նուաստացեալ վիճակէն վերահաստատած մայրաքաղաքի իր նախկին դիրքին: Առաջնութիւն մը զոր Սնորիոս կայսեր գահակալութենէն ի վեր կորսնցուցած էր, Արեւմտ. կայսրութեան Արքունիքին Հռաւեննայ փոխադրումով:

Նշանակելի և Հայ, ազգին համար յոյժ պատուարեւր այս պատմական պարագայով՝ Վիրգիլիոսի երգած Սատուռնեան Աշխարհը, Հայ զօրավարի մը քաջագործութեամբ իր միութիւնը վերստացաւ. ինչպէս որ Հռոմը՝ որքան ալ որ Բիւզանդիոնէն կախեալ, վերջին անգամ մը եւս իր դրօշներուն յաղթական ծածանումը տեսաւ թերակղզւոյն մէկ ծայրէն միւսը: Վերջին ըսի, քանզի Ներսէսի մահուան թուականէն մինչեւ ժամանա-

կակից պատմութիւնը՝ իտալիա չարա-
չար կրեց, պառակտեալ և պատառոտուն՝
օտարներու աշխարհակալութեան ասպա-
րէզ դարձած:

Դ. Յառաջացած՝ այլ տակաւին առոյգ,
ծերութեան տարիքին Ներսէսի պարզած
այդ բազմավաստակ գործունէութիւնը
վեհանձնարար և ըստ արժանւոյն չփո-
խարինուեցաւ ո՛չ բիւզանդական զահէն,
որուն իտալիոյ նման գաղթավայր մը
պարգեւած էր և Հռոմը խոնարհեցուցած,
և ո՛չ ալ Հռոմայեցիներէն՝ per le quali
egli grandemente s'era affaticato
contro i loro nemici, ինչպէս կը վը-
կայէ՝ ութերորդ դարուն փայլած, վառ-
ֆրիտ Լոմբարդ պատմիչը (740+801),
սովորաբար Պատլոյ Դիակոնոյ անունով
յիշատակուած: Սա, իր հեղինակաւոր
պատմութեան Բ գլխին սկիզբը չորս զը-
լուի՝ յատկացուցած է Ներսէսի քաջա-

1. PAOLO DIACONO, della chiesa d'Aquilea.
«Della Origine et fatti de i Re Lombardi».

Կը զոհանամ այդ չորս վերնագիրներուն զլուսններով:

ա) Cap. I. Narsete cartolaio imperiale (արքունի
դիւանապետ, քարտուղար) havendo da combatte-
re contra Totila Re de Gothi, domandò soc-
corso ad Alboino, col quale era in lega (նիգա-
կակցութիւն մը՝ Յուստինիանոսի օրով կնքուած):

զործութիւններուն՝ զայն մեզի նկարա-
զրելով քաջակորով մարտիկ, ազդու վա-
րիչ, աղքատասէր, եկեղեցիներու նորոգ-
մանց և բարեշինութեանց մասին յոյժ
նպաստամատույց. և բարեպաշտ, այն աս-
տիճանի «որ իր աղօթքներով քան թէ զէն-
քով յաղթած է նա իր թշնամիներուն»¹ :

Եթէ աղօթքն ու հսկումը միմիայն
բաւական ըլլային, Դիակոնոյի ըսածին

բ) *Cap. II.* Di Buccilino et Amingo, capitani
di Theodeberto Re di Francia, uccisi in Ita-
lia da Narsete, e della morte di Leuthario
(Բուչիլինոյի և Գերայրը) :

գ) *Cap. III.* Lodasi Narsete, il quale uccise Sin-
dualdo, Re de Bretoni, ovvero di Britanni,
et s'impadroni d'Italia (Ներսէս Կը տիրապետէ
Իտալիոյ) :

դ) *Cap. V.* Dell'invidia de Romani contra Nar-
sete per le molte sue ricchezze, et come essi
l'accusarono (ամբաստանեցին) a Giustino, del-
l'odio che Giustino gli mise, e della sostitu-
zione di Longino in loco di Narsete, et come
Langobardi vennero in Italia.

1. **Paolo Diacono.** L'anima del quale stava
vigilante a tutte le cose... Era egli huomo pi-
issimo, liberale verso i poveri, molto ufficioso
in rinovare le chiese, e talmente inclinato alle
vigilie et alle orazioni, che più con preghi fatti
a Dio, che con armi haveva vittoria de gli ini-
mici. *Cap IV.*

համեմատ, որքաններ պատմութենէն
«Յաղրող»ի տիտղոսին արժանացած պի-
տի ըլլային: Լաւագոյն չէր միթէ Ագուի-
լէայի եկեղեցւոյն սարկաւագ մեծանուն
պատմիչն ըսած ըլլար՝ որ Ներսէսի ա-
ղօթքները Աստուծոյ լսելի ըլլալով, անոր
բոլոր ձեռնարկներն յաջող կ'ընթանային:
ինչ որ ցոյց կու տայ, միանգամայն, որ
Ներսէս Պատրիկ Նախախնամութեան
կողմէ յատկապէս զրկուած էր Հռոմայեց-
ւոց, որոնք անոր տասնեւհինգ տարուան
քարեկարգ վարչութենէն օգտուելէն, անոր
շնորհիւ օտար լուծին նուաստացումէն
ազատելէն յետոյ, ապաշնորհ վարմուն-
քով, ո՛չ միայն այլեւս զնա ո՛չ ընկալան,
այլ ամբաստանագրով մը Յուստինիանոս
կայսրէն անոր պաշտօնընկէցութիւնը պա-
հանջեցին, սպառնալով՝ հակառակ պա-
րագային Հռոմը օտարին յանձնել, իրենք
ալ միասին անձնատուր¹: Վկայողը միեւ-
նոյն յարգելի Լոմբարդ պատմիչն է, որ
թէպէտեւ Հռոմայեցւոց Ներսէսի դէմ նա-
խանձը անոր զիջած կամ տրամադրած

1. P. Diacono. գիրք Բ. գլ. Ե. Tu (Յուստինիանոս),
dunque, o liberaci dalle mani (իրեւ թէ դաժան
բռնաւորի մը ձեռքն ինկած ըլլային) di lui (Ներսէսի),
o vero che noi daremo alle genti (օտարներու) la
città di Roma, et noi stessi.

հարստութեան վերագրած է, սակայն Լ. Մուրաթորի բազմահմուտ տարեգրողը տարբեր մեկնութեամբ կը խորհրդածէ, այսինքն՝ փառասէր հապճեպը քսու զըրպարտութեան միացած, տապալել ուզած էին ծերունի պետը, որ չափազանց երկար ապրելով թեկնածուններուն համբերութիւնը հատցուցած էր: Ըստ իս՝ Հայ պատրիկը առաջին զոհն է Հոռմի և Բիւզանդիոնի միջեւ նորոգ բացուած խրամատին:

Ե. Ինչ որ ալ եղած ըլլայ այդ նշանաւոր գանգատագրին իրական պատճառը, ամէն պարագայի անոր պարունակութիւնը բացարձակ Պիակոնոյի նման պարկեշտ և չէզոք զրչէ մը շեշտուած գովեստներուն Ներսէսի մասին, որ իր անձին նկատմամբ յերկրուած զրպարտութիւններն իմանալով՝ կը գոհանայ հետեւեալ պարզութեամբ պատասխանել. «Թող չարիք գայ զլիուս, եթէ չարիք հասուցի Հոռմայեցւոյ»: Եւ իսկոյն կը մեկնի Նէապոլսոյ ճամբով Պոլիս վերադառնալու մտադիր: Այլ ի ճանապարհին փութանալի իր ետեւէն կը հասնի այն ատենուան Սրբազան Քահանայապետը՝ Յովհաննէս, որու թախանձանքներուն զիջանելով յանձն կ'առնէ վերադառնալ Հոռմ, ուր միեւնոյն տարւոյն

մէջ, 568ին, կը վախճանի՝ ընկճուած ո՛չ այնքան 95 տարիներուն ծանրութենէն, որքան պատկառելի այդ խոր ծերութեան մէջ կրած նախատինքին մաշումէն:

Ինչ որ պատմականապէս կը զուգադիպի Լոնկինոյ փոխարքային Հռաւեննա ժամանակուն, և Լոմբարտացոյց Ալբոյինոյ արքային վերին իտալիան գրաւելուն, Պաւիա քաղաքը թագաւորանիստ մայրաքաղաք ընտրելով իրեն:

Զ. Ուստի, այն ինչ որ Հռոմը գրաւոր սպառնացած էր կատարելու, իրապէս տեղի ունեցաւ ի մնաս իրեն: Քանզի Ներսէսը գահընկէց ընել ուզելով, վերջ ի վերջոյ ինքը մնաց զահագուրկ, պարտաւորուած հնազանդելու մերթ Հռաւեննայէն և մերթ Փաւիայէն ստացած հրամաններուն, ստիպուելով, երկուքին ալ ձեռքէն ձերբազատուելու համար, անդրապեան ինքնակալներու միջամտութեանը դիմելու, իր առ Յուստինիանոս գրածին համաձայն՝ անձնատուր ըլլալով օտարին: Նոյնքան ճիշտ է սակայն, որ Հռոմ իր այդ ինքնագլուխ քայլովը՝ տիեզերական հոգեւոր իշխանութեան մը գերագահութեան պիտի բարձրանար. բայց միշտ օտարին հզօր բազուկին կռթնելու հարկադրուած, եւ պարագային համեմատ՝

ստացած օժանդակութեանց փոխարէն , հզօրագոյնին հակառէ Հոռմի կայսեր պըսակով թագադրելու պարտաւոր :

Այս վիճակը շարունակեց 13 դար , մինչեւ որ Երրորդ Խաալիա իր զաւակներուն սուրբ արիւնով օտարներու լուծը թօթափելով , յաջողեցաւ Կապիտուլիոնի կողին վրայ հաստատելու հայրենիքի նըւիրական Պարիրը , և վերահաստատելու Հոռմը ամբողջական Խաալիոյ մայրաքաղաքի իր նախկին փառքին . ինչպէս ան վայլած էր Հոկտաւիանոսի դարուն , և ինչպէս վերջին անգամ մը վայլած էր Հայ Պատրիկի մը քաջագործութեանց շնորհիւ և անոր օրով :

Պէտք է ուրեմն վերստին ընդունիլ որ Ներսէսի աղօթքները միշտ լսելի եղան Աստուծոյ , որուն դատաստանին յանձնած էր , շունչը աւանդած պահուն , նաեւ իր արդար դատը :

Վերջացնելով՝ Հայութեան պարծանքներէն մին , Ներսէս Պատրիկի նկատմամբ , որուն օրով առաջին անգամ ըլլալով Լոմբարդները Խաալիա մտան , նոյնքան չաւրամիտ յերկրանք կը նկատեմ այն ծածաղելի զրոյցը՝ գրչէ գրիչ հաղորդուած , որ իբրեւ թէ Ներսէսի հրաւերով զրդուած և անկէ ընծայ ընդունած սակառ մը ըն-

տիր պտուղներէն հրապուրուած, Աւրոյի-
նոյի նման զգօն և քաղաքագէտ արքայ
մը յանկարծական որոշողութիւնը տուաւ
իր ազգը տունով տեղով փոխադրել Դա-
նուրի եզերքներէն՝ Փոյ գետի դաշտա-
վայրերուն մէջ: Եւ այս՝ ըստ այդ զրոյ-
ցին՝ զիշեր ատեն 200,000 զօրքով, իրբեւ
թէ ընդդիմամարտ հզօր բանակի մը դէմ
կը բաւէր:

Է. Մինչդեռ ճշմարտութիւնը, Մուրա-
թորիէն ալ պարզուած¹, հետեւեալն է, որ

1. ANNALI d'ITALIA. Lodovico Antonio Muratori. Anno di Cristo 567. §⁶ 1^a անդ. « Non s'ha certo da dubitare dei passi fatti dal Senato romano contra di Narsete. Anastasio ne parla con circostanze pregnanti di verità. Giuste conseguenze sono di poi la collera dell'Imperatore e dello stesso Narsete. Ma ch'egli giungesse anche a tanta iniquità d'invitare i Barbari in Italia, non è già EVIDENTE. Senza che Narsete facesse loro sapere che buon paese fosse l'Italia, l'avevano essi imparato a conoscere di vista, allorchè l'aiutarono a disfare Totila re de' Gothi. Era tuttavia in vigore la memoria di quanto avevano operato Odoacre e Teodorico. Ed oltre a ciò (*ս'է դիր*), la voce sparsa che finiva il governo di Narsete, VALENTE GENERALE, e che la peste avea fatta terribile strage in Italia, potè somministrare un SUFFICIENTE MOTIVO al re Alboino di

Արեւելեան կայսրութեան սահմաններուն վրայ խոնուած այլեւայլ աշգուծիւնները,

applicarsi alla conquista di queste regioni. Էւն. Էւն. բոլորն ալ յոյժ կարեւոր: Այսինքն՝ թէ՛ Յուստինիանոս և թէ՛ Ներսէս իրաւունք ունէին բարեկանաւու: Քանզի կայսրը չէր կրնար երբեք տարակուսիլ Հռոմի Մերակոյալէն իրեն ուղղուած զանգատագրի մը ճշմարտութեան վրայ: Եւ Պատրիկը ինչպէս չարամաէր կայսեր անիրաւ և Ներակոյաին ապերախա վարմունքին: Բայց այդ բարեութիւնը, կը յարէ Մուրաթորի, չէր կրնար զայրանալ այն աստիճան՝ մինչև Բարբարոս խուժանն իտալիա հրաւիրելու ապիրատութեան մղել զՆերսէս, ինչ որ պատմականապէս ստուգուած չէ՛, և որուն կարող չէ՛ր Պատրիկի նման վեհանձն բարեպաշտ մը: Ինչպէս կար արդէն զրգուել Լամբարդները: Տառիզասի դէմ Ներսէսի օգնութեան եկած պարագային, անոնք տեսան և ցաւով՝ սրտի վերադարձան իրենց երկիրը: Ներսէս նոյնիսկ դժուարաւ յաջողեցաւ հեռացնել զանոնք իտալիայէն, մեծամեծ պարզեւներ տալով անոնց, ըստ վկայութեան Գիակոնոյթ. «Carichi di doni e vincitori ritornarono alle proprie stanze. Ed in tutto il tempo che Langobardi possederono la Pannonia, furono in aiuto alla REPUBBLICA ROMANA = Հռոմեակոն Հասարակապետութեան, որուն, ուրեմն Պեան էր Ներսէս Պատրիկ: Ասոր համար, պատմագիրներէն ոմանք իտալիոյ թագաւորներուն ցանկը Ներսէսի անունով կը բանան, և որուն երկրորդն եղաւ Ալբոյինոյ, Արդարեւ, Հռաւեննայի Էկզարքներուն ցանկը Լոնկինոսով կը սկսի և ոչ թէ Ներսէսով, որուն իշխանութիւնը կը տարածուէր ամբողջ իտալիոյ վրայ, մինչդեռ Էկզարքներունը՝ սահմանափակ, Լամբարդներէն շարունակ ճնշուած, և վերջապէս իտալիայէն արտաքսուած:

Լոմբարդներէն սկսեալ, բոլորն ալ Բիւզանդական գաղթավայր դարձած՝ աչքերնին յառած էին բարեքեր Խտալիոյ վրայ և պատեհ առիթի կը սպասէին Յուստինիանոսէն վրէժ լուծելու, որովհետեւ իրենց հետ կնքուած դաշինքները մերժած էր յարգել:

Այս ըղձալի ծրագիրը Ալբոյինոյ եւս կը խոկար երկար ատենէ ի վեր: Անոր յապաղումին միակ պատճառը Ներսէսի հետ ունեցած վաղեմի բարեկամական զինակցութիւնն էր, երկուստեք յարգուած:

Բայց քանի որ « քաջագուն զօրավարը », il valente generale, Ներսէս, գործօն տապարէզէն վերջնականապէս կը հեռանար, և որուն յաջորդը, Լոնկինոս, անդրադառնալով Հռոմայեցիներու ձերբազատումի ձգտումները, Հռոմ քաղաքէն դէպ ի Հռաբեննա կը քաշուէր, որոշապէս ցոյց տալով Բիւզանդական տիրապետութեան ընկրկումը ոտն առ ոտն, և որմէ Լոմբարդներուն հակառակորդ Փրանկները անվրէպ պիտի օգտուէին: Վերջապէս այս և ասոր նման պատճառներ, ընդ որս ահաւոր ժանտախտը — տե՛ս Դիակոնոյի նկարագրութիւնը — որ մարդաթափ ըրած էր Խտալիան, կը համոզեն Ալբոյինոն թէ հնչած էր ժամն իր ըղձալի հին ծրագրին գործադրման:

Ը. Այսպէս է որ անոր առաջին հրա-
մանին՝ Յուստինիանոսի թշնամիները զրոհ
տալով միահամուռ խուժեցին վերին Ի-
տալիոյ արեւելեան դռներէն, այն միեւնոյն
Պրիուէան կիրճերէն, ուսկից վերջին մեծ
պատերազմին օրով աւստրիական բանակն
ալ նմանապէս խառնիճաղանձ, գիշեր ա-
տեն հրոս տուաւ, յառաջանալով մինչեւ
Փիաւէ գետը՝ ուր հարկ եղաւ կանգ առ-
նել: Քանզի սա եւս, մեր սիրելի Արաքսին
նման կամուրջ չի հանդուրժեր, ինչպէս
Ենէականին մէջ Վիրգիլիոս երգած է՝

Pontem indignatus Araxes.

ուստի, Փիաւէ մէջքն ուռեցնելով և իր
յատակից փրփուր հանելով գոռաց օտա-
րին երեսին. *non passa lo straniero:*
Եւ թշնամին խկապէս չանցաւ: Վկան՝
այս տողերս զրոգն է, որ ռազմաճակատէն
ութը մզոն հեռու ականատես եղաւ՝ կրար-
քա լերան ստորոտը կծկուած:

Սակայն տարբեր եղանակով տեղի ու-
նեցաւ Լոմբարդներուն այդ արշաւանքը.
և Փիաւէի չներուեցաւ միեւնոյն խրոխ-
տութեամբ գոռալու: Որովհետեւ խուժանը
տակաւին իրեն չմօտեցած, Թրեւիզոյ քա-
ղաքին եպիսկոպոսն արդէն ընդառաջ եր-
թալով Ալբոյինոյի յանձնած էր քաղաքին

բանալիները։ Որոնց փոխարէն պիտի ստանար առանձնաշնորհումներ և հողամասեր՝ ի վնաս մերձակայ ոստաններուն, որոնց կղերը և ազատորեարը փախստական ապաստանած էին Ադրիականի ճահիճներուն մէջ, ծնունդ տալով Կրատոյ կղզւոյն նըշանաւոր պատրիարքութեան և Ադրիականի թագուհւոյն, վենետիոյ։

Համեմատաբար խաղաղ՝ Աւրոյինոյի այդ յառաջխաղացումին դէմ վիրգիլի ծննդավայրը՝ Մանտուան միայն իւր դրոներն ամրափակ պահեց։ Բայց վերջ ի վերջոյ ինքն ալ բանալու ստիպուեցաւ, երբոր անկէ ամրակուռ ու քաջամարտիկն Բաւիա խոնարհեցաւ, խիզախ դիմադրութեանը փոխարէն ստանալով թագաւորանիստ ոստանի տիտղոսը։ Տիտղոս մը որ երկու դար յետոյ Կարոլոս Մեծէն պիտի ջնջուէր, Լոմբարդական թագաւորութեան հետ միասին, թողլով այդ բարեկարգ շրջանին իբր միակ յիշատակ՝ Lombardia կոչումը, այն զաւառներուն ուր աւելի բազմամարդ բնակեցաւ՝ ծագումով տեւտոն, ո՛չ Բարբարոս, ընդհակառակն յառաջադիմութեան ատակ և բանիրուն այդ ժողովուրդը։ Տիրապետութիւններ կան խաւարած, քանդիչ, խորթացնող։ Կան, ասոնց հակառակ՝ լուսարձակ, շինա-

բար և կենսապարգեւներ : Այս վերջին-
ներուս կը պատկանին խորենացւոյն յի-
շատակած Ղանկուարտները, որոնց ժա-
մանումով Այսրալպեան Գալլիա երկիրը
յառաջգիմական նոր զարկ մը պիտի ստա-
նայ, և զեղարուեստը՝ մասնաւորապէս
հարտարապետութիւնը՝ նոր ուղղութիւն
մը, Միջին դարու խաւարէն տակաւ յա-
ռաջանալու՝ Նախարամբարդականէն Լոմ-
բարդականին, և յաջորդաբար՝ Գոթականէն
դէպ՝ իտալական վերածնունդը :

Թ. Ալբոյինոյի հետեւող Գերման, Սլաւ
և Սկիւթ տարրերուն ժամանումով խառ-
նուրդ մ'եւս կ'աւելնար վերին իտալիոյ
բնակչութեան՝ յառաջապէս արդէն կրած-
ներուն : Ասոնց կարեւորագոյնը և մեր՝
անպաշտօն կերպով՝ մասնակցած վէճին
յարընչականը տեղի ունեցած էր Փրկչին
թուականէն հինգ դար առաջ. երբ Բել-
լովէզ Գալլիացիէն առաջնորդուած զանա-
զան կեղտ ցեղախումբեր Ալպեաններէն
իջնելով գրաւեցին Փոյի ընդարձակ զե-
տահովիտը, որ այն օրէն Gallia Cisal-
pina կոչուեցաւ, զանազանուելու համար
անդրալպեան Մեծ Գալլիայէն :

Ետըտւրացւոց իշխանութիւնը որ մին-

չեւ Ալպեանները կը տարածուէր, Գալլիացւոց այդ արշաւանքէն ետ մղուած, հարկադրուեցաւ ինքզինքն ամփոփել Մակրա և Ռուբիկոն գետերուն պատմական գծին վրայ, որ սահմանագիծ պիտի ծառայէր նմանապէս, Ետրուրացւոց խորտակումէն յետոյ, ընդմէջ Այսրալպեան Գալլիայի և յաղթական Հռոմի պատկանող Իտալիոյ: Կոչում մը որուն ծագումը թերակղզւոյն հարաւային ծայրէն սկսած էր. և Հռոմի շնորհիւ՝ գերազանցելով Հենտտրիա, Սատուռնիա հին կոչումները, Վիրգիլիոսի հօրը ծնած թուականին արդէն բարձրանալով՝ հասած էր վերոյիշեալ սահմանագծին. որով Հռոմի քաղաքացիութեան իրաւունքներն ունեցողները, այսինքն է տիրապետողները, կը զանազանուէին աշխարհակալուած երկիր նրկատուած Վերին Իտալիոյ բնակիչներէն:

Յաղթողին և նուաճեալին միջեւ այս խտրութիւնը կարակալլայի օրով վերջացաւ. բայց նախապէս կարգ մը օրէնքներ, մասնակի քաղաքացիութեան իրաւունքներ տուին Հռոմի տիրած և կցած Provincia, այսինքն՝ նահանգներուն. կարեւորագոյններն յիշատակելով, Մեծն Պոմպէոսի (Ն. Ք. 88) Lex Pompeia ն Անդրպաղոսեան Գալլիացւոց կու տար *Latinità*, լատինա-

կանութեան քաղաքացիութիւնը, և Այսր-
պաղոսեաններուն՝ *Civitas* = քաղաքա-
ցիութիւնը, այսինքն հարազատ հռոմէա-
կան հպատակութիւնը:

Այս շնորհումները սակայն, *Municipio*, այսինքն քաղաքապետութեանց տրւում էին. քանզի *Lingoni* կեղտ ցեղա-
խումբը, օրինակի համար, որ *Gallia Cispadana* = Այսրպաղոսեան Գաղղիոյ մէջ հաստատուած էր, Քրիստոսի 69 թուա-
կանին ստացաւ, Օթոն կայսրէն, *civitas* իրաւունքը: Հետեւաբար Վիրգիլիոսի ծը-
նած թուականէն (հ. Ք. 70) զրեթէ մէկ ու կէս դար յետոյ, ինչպէս որ Հոկտա-
ւիանոսի ձուլիչ կայսերական քարտէսին գործադրումէն մէկ դար յետոյ, Մակրա Ռուրիկոնի սահմանագծէն դէպ ի հիւսիս գտնուողները տակաւին օտարազգի նկատ-
ուած էին:

Յառաջադիր այս ծանօթութիւններով, վէճը իրեն ղրական գետնին վրայ զետեղելէն յետոյ, մի առ մի հետեւինք Բեւելովէզի առաջնորդած ցեղախումբերուն, վստահ այն համոզումով որ՝ Վիրգիլի յիշատակներուն ի խնդիր, դարերու պատմական մեր պեղումներէն Հայ — Արմէն անունին համար ալ հնաւանդ փառքեր կարող են երեւան գալ:

Ժ. Փոյի գետընթացքին հիւսիսակողմը, այսինքն Gallia Transpadana – Անդր-պադոսեան Գալլիայի մէջ տեղաւորուեցան, Aulerci նշանաւոր զարմէն սերած, Insubri և Cenomani կոչուած ցեղախումբերը, որոնց բնաշխարհը նշանակուած կը գտնենք Սէն և Լուառ, Ֆրանսայի գետերուն միջեւ. հոն՝ ուր կը հանդիպինք Mans, Maine-sur-Senne քաղաքներուն. բայց ինչ որ կարեւորն է՝ Այսրալպեան պատմութեան համար, Evreux քաղաքը, որուն հին անունն էր Mediolanum.

Կեսար այս ժողովուրդները ծովեզերեայ յիշատակած է. Եւ այդպէս ալ եղած ըլլալու է. նամանաւանդ Բելլովեզի ժամանակ, երբ արդի Maine գաւառը – որ Aulerci զարմին կեդրոնավայրը կամ միջավայրը (medio-land-um) կը թուի եղած ըլլալ – հիմակուան պէս Ատլանտեանէն բաժնուած չէր՝ մօրուտ և աւազուտ տափաստաններէն, որոնց համատարած անապատէն բրգաձեւ կը ցցուի, կղզիացեալ զիրքով խորհրդաւոր և հրաշատեսիլ, Մօն-Սէն-Միշէլի կրանիթեայ զանգուածը, երեք հարիւր մեղր բարձրութեամբ, իբրեւ թէ եգիպտական բուրգերէն մին՝ արեւակէզ իր շրջանակովը, տեղափոխուած ըլլար Նորմանտիայէն և Բրե-

բանխայկն ձեւացած շարժուն աւազներու խորշին մէջ. հոն ուր մակընթացութիւնը ամիսն անգամ մը կը հասնի, արագընթաց և ահարկու, օրուան մը համար Դրուիդներու բնական աւանդական այդ կղզիին վերստին տալու իր նախկին վիճակը, երբ Սվկէանին նկարչագեղ ծփանքին մէջ կրկնեցեւոյթ կը ցոլանար:

Բնութեան անդուլ զործունէութենէն հետեւած այդ այլալուծներուն և աւերնեւրուն փոխարէն ֆրանսա այդ կողմէն հետզհետէ նորակազմ ցամաքներ կցած է իր քարտէսին: Միեւնոյն եղանակով Փոյ և Ատիճէ գետերուն — մեծերը յիշելով — կրած ջրհատականը խտալիոյ շահիլ տուած է և կը շարունակէ տալ արգասաբեր երկիրներ, կատարեալ գաւառներ, որոնց վրայէն՝ հին անցեալի մէջ, Աղբիականը՝ մանեկաձեւ շարուած կղզիներու մէջէն, իր մակընթացութեան ջուրերը կը մղէր, կիսով բանուկ և կիսով ծովալճակային կազմութեամբ, մինչեւ Մանտուայի մօտերը, և աւելին ճշտելով, մինչեւ *Hosstilia* վայրը, որ կը նշանակէ ճիշտ ու ճիշտ փոքրիկ նաւահանգիստ:

ԺԱ. Պլինիոսէն *Sette-Mari* = Եօթեո՛վ յիշատակուած, Աղբիականի խորշին այս

այն գոգացումն է, որուն գլխաւոր կղզին, կամ եթէ կ'ուզէք, ծովաքաղաքն էր Հռաւեննան, երբ վենետիկ գոյութիւն չունէր սաղմնային վիճակով իսկ: Երկա՛ր դարեր հարկ եղան որպէսզի իրեն համար ալ ժամը հնչէր, հարսնամատի նման ծփալու և ժառանգելու Ադրիականի ղշխոյի տիտղոսը որ Հոմերական դարէն վայելած էր Հռաւեննա, որուն մասին խօսքս յառաջիկային վերապահելով, կը վերադառնամ Insubri և Cenomani տոհմակից ցեղախումբերուն:

Փափաքելով նոր հայրենիքին մէջ ալ նմանապէս մերձարնակ ապրիլ, գետերը սահման որոշելու հին սովորութեամբ, Insubriները կը հաստատուին Ticino և Adda գետերուն միջեւ. և իրենց յատուկ ոստան մը կը հիմնեն, որ ի յիշատակ Aulerci զարմին խանձարուրին, պիտի կոչուի mediolanum, արդի Միլան քաղաքը՝ ծնած օրէն կարեւոր դեր կատարելու վիճակուած. և կոչուելու նոր Աթէնք¹:

Կեդտացւոց մտաւորական այս կեդրոնին մէջ վիրգիլիոս Քրեմոնա քաղաքին նա-

1- F. Lübker. Fu la prima città (Liv. s. 34) fondata dai Galli che calarono dalle Alpi sotto Belloveso ebbe il soprannome di Aelia Augusta, e nel 4° secolo servì per residenza

խակրթարանն աւարտելէ յետոյ, տասնը-
վեց տարուան պատանի տարիքին եկած
է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու :
Միլանէն ուղղակի Նէապոլիս կը տեղա-
փոխուի, այդ թուականին (Քրիստոսէ 54
տարի առաջ) փայլող Պարթենիոյ յոյն
բանաստեղծին աշակերտելու, և վերջապէս
Հոմի մէջ Սիոսնէ եպիկուրեան իմաստա-
սիրին դասախօսութիւններն ունկնդրելու :
Եւ կը վերադառնայ իր ծննդավայրին
խաղաղ և հովուերգական միջավայրին
մէջ ինքզինքը հելլէն մատենագրութեան
նուիրելու :

ԺԲ. Այս ընթացքով, Մանտուացի փո-
քիկ հողատիրոջ Մեծ զաւակը, Վիրգիլ,
մեղուի նման փեթակէն դուրս շրջելով՝
երեք տարբեր մշակոյթի աղբերակներէն
կը սնանէր :

Կեդտականը անոր կոյս սրտին պիտի
հաղորդէր բնութեան քաղցր սէրը, վառ
երեւակայութիւն եւ զրչի հմայք : Յու-
նականէն պիտի ստանար գեղեցիկին
ընտիր ճաշակը, զգացումի փափկութիւն
և տաղերգի վսեմ արուեստ :

reale. In quella sede fiorente delle scienze e
delle arti, onde fu detta Nuova Atene, si riu-
nivano parecchie strade principali. In un' età
posteriore fu residenza di Odoacre e dei re
Ostrogoti.

Լատիններէնով պիտի կատարելագործուէր ամբողջութիւնը, մարգելով անոր միտքը և տալով կուռ ոճին հետ պերճ խօսքերու զեղում, որմէ Հռոմայեցի զինուորը տարուած, սիրայօժար պիտի վերադառնայ մշակի կեանքին. այդ ասպարէզին մէջ Սատուոնեան հողին անխնամ մնալէն հետեւած Յորենի տաղնապիւս ղէմ մարտնչելու Պայքար մը որ Հոկտաւիանոսն ալ մտազբաղ ըրած էր. ինչպէս ներկայիս ոչ միայն Մուսուլինեան խաւիւն, այլ նաեւ ընդհանուր աշխարհը կը տազնապեցնէ:

ԺԳ. Գալով *Cenoman*ներուն, որոնց զրաւած գաւառին կը պատկանէր Մանտուան, ասոնք տեղաւորուեցան վերոյիշեալ *Adda* քն մինչեւ *Adige* գետը, որ զիրենք կը բաժնէր վլենետ – Պափլագոններէն՝ հոմերական դարէն գաղթած Պոնտացիներ: Այս փոքր Ասիացիներուն բնաշխարհը – փոքր Հայքի սահմանակից – կը տարածուէր արդի Էրէյլի քաղաքէն մինչեւ Սինոպ, որուն մօտաւոր նշանակուած կը գտնենք Ուրարտեան բեւեռագիրներուն *Armene* քաղաքը:

Դիտողութեան արժանի զուգադիպու-

Թեամբ Արմէն անունին յիշատակները տեղափոխուած կը գտնենք վենետ — Պափլագոններուն հեռաւոր գաղթավայրին յարակից, փոյ գետին տեղային մէջ, Եւ չափազանց չընդելու համար նիւթէս — քանզի *Armen* ի թողած նշմարները կարող են զիս հեռացնել Մենհիրներու և Դոյմեններու աշխարհէն մինչեւ Բրեթանիայի *Raz* հրուանդանը, պիտի գոհանամ յիշատակել *Ariminu*, արդի *Rimini* քաղաքը, և անոր մօտաւոր *Armina* գետակը: Երկրորդ *Armina* մը, աւելի կարեւոր, Ետրուրացւոց երկրէն դէպ ի Տիւրենեան ծով կ'իջնէր՝ *Corneto Tarquinia* նշանաւոր քաղաքին արեւմտեան շրջքով:

Քիչ յետոյ, աւելի կարեւոր յիշատակութիւն մը զմեզ պիտի ճամոզէ որ *Armen* տարրն ալ, ևախահոմերական դարերէն փոքրասիացի, Աղբիականի Եօթնծովեան խորշին մէջ գաղթականութիւններ ղրկած էր և փափաքած մերձաբնակ ապրիլ իւրենց բնաշխարհին մերձաւոր ժողովուրդներուն հետ:

Փոյի տեղթային նախկին բնակչութեան մասին տուած տեղեկութիւններս լրանալու համար կը մնայ խօսիլ Ետրուրացւոց մասին, որոնք կեղտացիներէն առաջ,

ինչպէս ըսինք, Այսրալպեան նահանգին
կ'իշխէին: Ասոնք ալ, նմանապէս փոքր
Ասիացի, վենետ—Պափլագոն եզերքներու
ներաշխարհէն գաղթած են՝ Պեղասք Ռա-
զենեան ծովապետութեան ղիյաբանական
դարերուն: Ոմանք, երկար շրջանէ մը
յետոյ, Տիւրենեան ծովէն իտալիա հա-
սած են և արդի Թոսքանայէն ճառագայ-
թած. իսկ մեծամասնութիւնը Ադրիականի
Եօթնծովեան խորշէն իրենց տիրապետու-
թեան հետ քաղաքակրթութիւննին տա-
րածած: Այնպէս որ՝ եղած է ժամանակ
Ենէասի նախահայրերէն, Դարդանոսէն
ալ առաջ, որ Ետրուրական ազգեցութիւնը
Ալպեան ստորոտէն կ'իջնէր մինչեւ Թե-
րակղզւոյն հարաւակողմը, Միջերկրականի
եզերքը քերելով:

Եւ վերջացնելու համար Գալլիացի ցե-
ղախումբերուն տեղաւորման խնդիրը, Փոյի
գետընթացքին հարաւակողմը, այսինքն է
Cispadana-ի = (Այսրալպոսեան) մէջ
հաստատուեցան Boi և Lingoni կոչ-
ուածները, Aulerci ներէն տարբեր՝ բայց
միեւնոյն զարմէն սերած: Առաջինները
լեռնաբնակ, որոնք Parma էն մինչեւ
Bologna տարածուեցան՝ ետ մղելով Ե-
տրուրացիները: Երկրորդը, գետեզերեայ,
որոնք Ումպրիական իշխանութիւնը նա-

հանջել տալով՝ զբաւեցին Փոյի տելթան,
Հոսւեննան ոստան ընտրելով, որու մա-
սին՝ կ'արժէր յատկապէս խօսիլ զանազան
տեսակէտով:

ԺԴ. Բայց ես պիտի բաւականանամ
անոր պատմականին ընդհանուր գծերով:
Քանզի Սղրիականի Մայր Թագուհւոյն՝
Հոսւեննայի գեղարուեստական գեղն ու
սքանչելիքները — ինչ որ մեր նիւթէն
դուրս է — նկարագրող զրիչը, նախապէս
ծիրանի գօտիին մէջ պէտք է թաթխուի:

Իցիւ թէ կարելի ըլլար, որպէս զի
Խաւիտոյ այդ շքեղ պարծանքէն անդրա-
դարձօրէն փառք մ'ալ ծերոն Հայութեան
ցոլանար. քանի որ ամենահին աւանդու-
թիւն մը՝ «Քոստատոյ Ռիչչիի և Բերտիի

1. BERTI. Ravenna nei primi tre secoli della sua fondazione, էջ 78: «Il Tomai, fondandosi sopra il suo Abdimonople, Armeno che visse ai tempi di Giosuè, già ci fa sapere che: Fondatore della città (Հոսւեննայի) fu un GRAN capitano d'Armenia, nominato Naven, che venuto in questo luogo, le diede principio, addimandandola dal suo nome, Navenna..., e che poi in processo di tempo, mutata la lettera N in R, fu chiamata Ravenna.»

CORRADO RICCI. Ravenna. Յառաջաբանին մէջ. «Alcuni la vogliono fabbricata dagli Armeni 234 anni dopo il diluvio»: ինչ որ Բիւռոս Քաղզասցիին զրոյցներուն կը համապատասխանէ:

նման բազմահմուտ հեղինակներէ յիշատակուած, ՆԱԻԷՆ անուն Հայ Պետի մը կ'ընծայէ Հռաւեննա քաղաքին հիմնադրութիւնը՝ Տրովայի պատերազմէն երեք դար առաջ տեղի ունեցած — ինչ որ զմեզ կը հանէ Քրիստոսէ 1500 տարի առաջ, մօտաւորապէս Ետրուրացւոց փոքր Ասիայէն գաղթումի թուականներուն։ Համաժամանակ և իսկոյն յաջորդ դարերու ընթացքին, ինչպէս վերեւ ըսինք, Հայաստան Արմենիոյ մերձարնակ ժողովուրդներ, և նոյնիսկ Հայ տարրեր, կը շարունակեն իրենց տեղափոխումը, մինչեւ Տրովայի հրկիզումին թուականը, որմէ յետոյ Հելլենսպոնտոսի, Եգէական և Յոնիական ջուրերուն ծովատիրութիւնը Հելլեններուն փոխանցուելով, Ադրիականի և Պոնտոսի միջեւ՝ Սատուռնեան մշուշապատ դարերէն հաստատուած սերտ յարաբերութիւնները կ'ընդհատուին։

ԺԵ. Սատուռնեան երկրին բախտագուշակ քաղաքը կրնայ կոչուիլ Հռաւեննա = Felix Ravenna։ Արդարեւ անոր ծովալճին մէջ՝ բախտին կողմանէ տրուած են Խտալիոյ ճակատագրին կարեւորագոյն ժողջողութիւնները, որոնք նոյնքան դաւրազութիւններ եղած են Կեսարի օրերէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը. քանզի, թէ

որ լաւ դիտենք, անոր բազմաբեղուն երկրէն ծագեցաւ արդի Երիտասարդ Խաւիւոյ վրայ սաւառնող նոր ոգին:

Հոռմի ծնելէն շատ դարեր առաջ Հռաւեննա, Մայր Թագունի տիտղոսով իշխան է Ադրիականի ջուրերուն. ինչպէս որ Հոռմի պիտի յաջորդէր՝ իրր մայրաքաղաք Արեւմտեան Կայսրութեան վերջին շրջանին, և անկէ վերջն ալ արքայավայել պատուով և օր ըստ օրէ պերճապայծառ շարունակեց կատարել նոյն պաշտօնը: Նախ Հեռուններուն և Գոթացւոց, և անմիջապէս յետոյ բիւզանդական փոխարքաներուն, բանալով գեղարուեստի երեք յաջորդական շքեղ դարաշրջաններ: Այսինքն է Կալլա Փրայիտիայիւր, Թեոդորիկոս Մեծինը և Յուստինիանոս Մեծինը. անոր փոխարքաններուն ձեռքով պարզուած: Մասնաւորապէս Ներսէս և Սահակ Հայկազն պատրիկներուն օրով: Այս վերջինս՝ 641 ին կամ 644 ին վախճանած, ութերորդ Էկզարքը նշանակուած է: Մարտընկերն էր (σύνμαχος), ըստ վկայութեան շիրմին¹ յունարէն դամբանագիր բնագրին,

1. Շիրիմը՝ Հռաւեննայի Ս. Վիտալ Եկեղեցւոյ մատրան մէջ գետեղուած էր. և ուր այժմ կը գտնուի. S.^{ne} Ամիւլլոյ քրոնիկոս, Հռաւեննայի ամենահին պատմագիրը. Agnelli. Tom. secondo. pag. 57.

Հերակլէս կայսեր (+ 641), որուն ապիկար վարչութեան օրով ծառայութիւններ մատուց, քաջահանդէս փայլելով — ինչպէս կը վկայէ դամբանագիրը — երկու ճակատներուն վրայ նմանապէս :

Ուստի, պատմական տեսակէտով Հռոմէական Հռոմէն աւելի դժուար և նշանակելի դեր կատարեց: Ան է որ ապաստանարան պիտի ծառայէր լուծը թօթափող խուժանին մղումէն ընկրկող աշխարհակալութեան նահանջին: Կայսերական արծիւները հոն հաւաքուեցան իրենց թեւերն ամփոփելու: Անոր ծովալճին մէջ Հռոմէական փայլուն աստղը խոնարհեցաւ իր նուազկոտ արեւմուտքին, իր հետ փակելով 14 դարու փառաւոր տարեգրութիւն մը, որ Հռոմուլոսով մը սկսած էր. և համանունովը՝ այլ գաճաճ, պիտի վերջանար:

Նմանապէս ծիրողամոյ Ֆարրի. *Memorie Sagre di Ravenna*. էջ 365. Ի. Rossi. *Hist. Rav. Lib. IV*. էջ 181. Ի. Զորրատոյ Ռիչչի. *Ravenna*. Եւն. 1878 տպ. էջ 68. 69. Շիրմին մեծութիւններն են 1 մ. X 2 մ. 00 X 0 մ. 76. Կողմնակի խորացանդակները կը ներկայացնեն՝ Մոզերու երկրպագութիւնը, և Դանիէլ Մարգարէն՝ զուբին մէջ. Ճակատին կեդրոնը կը զրաւէ Փրկչին նշանը, հանդիպակաց երկու սիրամարդներու միջեւ. և երկուստեք՝ արմաւենիներ:

Կափարիչին դամբանազրութեան բնագիրը յունարէն է:

Ἐνταῦθα κεῖται ὁ στρατηγὴσας καλῶς
 Ῥώμην φαλαῆσας ἀβλαβῇ καὶ τὴν δύσειν
 Τρεῖς ἔξ ἐνιαυτοῖς (ωμωμῆς) τοῖς γαληνοῖς
 [δεσπόταις

Ἰσαάκιος τῶν βασιλέων ὁ σύμμαχος
 Ὁ τῆς ἀπάσης Ἀρμενίας κόσμος μέγας
 Ἀρμένιος ἦν γὰρ οὗτος ἐκ λαμπροῦ γένους.
 Τοῦτου θανόντος (ωμωμῆς) εὐκλεῶς, ἡ σύτίβιος
 Σώσαννα σῶφρων τρυγόνος τρόπῳ σεμνῆς
 Πυκνῶς στενάξει τοῦ ἀνδρὸς ἐστερημένη,
 Ἀνδρὸς λαχόντος ἐκ καμάτων εὐδοξίαν
 Ἐν ταῖς ἀνατολαῖς ἡλίου καὶ τῇ δύσει
 Στρατοῦ γὰρ ἤρξε τῆς δύσεως καὶ τῆς ἔω.

(Corrado Ricci: RAVENNA e i suoi dintorni.
 Rav. 1878. p. 68).

Հիսաղայ դարերուն լաւիւնքն Թարգմանեած, որ
 հաւեւալն է.

Hic jacet, qui rei Tellicæ Ducem egit
 [recte
Romam incolumen tutatus, et Occidentem
Tranquillis Principibus ter sex annis
Ysaacius Regum Commilito,
Omnis Armeniæ ornamentum magnum.
Armenius enim erat hic ex illustri ge-
 [nere
Hoc mortuo gloriose, conturbenalis
Susanna prudens more castæ Turturis
Assidue gemit Viro privata;
Viro, qui sortitus est ex laboribus glo-
 [riam
In Oriente, Sole, et Occidente
Exercitum enim auxit Orientis, et Oc-
 [cidentis.

Յունարէն բնագրին լատիներէն թարգմանութեան մէջ
փոքր տարբերութիւններ կը նշմարեմ:

Ահա յունարէն իսկական վաղեմի տապանադրին հա-
յերէն թարգմանութիւնը.

Հոս կը հանգչի այն որ արի զօրավար
[հանդիսացաւ
Անվտանգ պաշտպանելով Հռովմն ու Արեւ-
[մուտքը
Խաղաղասէր իշխաններով տասնեւութ տարի,
Իսահակ արքաներու մարտակից
Մեծ պարծանք ամբողջ Հայաստանի.
Վասն զի հայ էր նա, աղնուական զարմէ:
Երբ փառքի մէջ մեռաւ ան, իր կողակիցն
Իմաստուն Շուշան, ողջախոհ տատրակի
[մ'հանգոյն
Անդադար կը հեծէր, զրկուած իր այրէն,
Այր՝ որ քրտնավաստակ փառք շահեցաւ
Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ.
Զի պետն եղաւ Արեւելեան և Արեւմտեան
բանակին:

*
* *

ԺԶ. Պատմաշխարհագրական այս եր-
կար տեսութենէն ընթերցողը արդէն իսկ
անդրադարձած պիտի ըլլայ թէ որպիսի
գեղական և մշակութային խաւերով մա-
կադրուած գետնի մը վրայ կը յուզուի
Վիրգիլիոսի հօրը ծագումին վէճը: Թէ
որքան վայրապար ճիգ թափել է ազգու-
թեան իրաւունքներ պահանջել, հաստա-

տել ուզել այնպիսի աւագախիւր վայրի մը վրան, ուր աջէն ձախէն իջնող գետերուն հետ մարդկային հեղեղն ալ նախախնամական դարերէն հոսած եկած խառնուած է: Ինչ որ Դանուբի, Նեղոսի, և բոլոր ԳՈՐԾՈՒՆ ԵՍՅ մեծ գետերուն պարագան եղած է. բայց մասնաւորապէս Տիգրիսի և Եփրատի գետախառնումի դելթայինը, որմէ յարմարագոյն խառնարան կարելի չէր գտնել սրբազան աւանդութեանց յիշատակած բարեւոնեան խառնակութեան:

Պատմականապէս պիտի մնայ միայն որոշ—աստիճան մը Ֆրանսացիին նպաստաւոր, այլ ո՛չ վճռական, քանի որ Մանտուայի հիմնադրութիւնը Ետրուրացւոց դարերուն կը պատկանի—որ Վիրգիլիոսի ծնողը Հոմայեցի չէր. քանի որ անոր թողած ժառանգութիւնը Հոմէացիներէն բռնագրաւուեցաւ: Այդ յայտնի է, և Հայէն փորձառուն և քաջատեղեակը չեմ կարծեր որ գտնուի, որ միշտ նուաճեալն է զրկուողը, տուժողը: Ինչուան որ պարտուած հպատակ տարր մը կայ տրամադրելի, տիրապետող իշխանութիւնը երբեք կեղեքած չէ իր ցեղակիցը: Ընդհակառակն՝ նուաճեալէն կ'առնէ՝ բռնի, իրենները գոհացնելու համար:

Նոյնը հանդիպեցաւ Վիրգիլիոսի օրով,

Երբոր Փիլիպպեան ճակատամարտին, Հոկ-
 տաւիանոս իր հաւատարիմ ծեր զինուոր-
 ներուն խոստացաւ՝ եթէ բախտը իրեն
 ժամէր, խալական երկիրներ իրենց տալ
 պարգեւ. ակնարկել ուզելով Հռոմին նորոգ
 տիրացած Վերին խալիոյ կեդտաբնակ
 գաւառներուն։ Արդարեւ, կայսերական
 հրամանով զբաւումի ենթարկուելիք եր-
 կիրներուն ցուցակին մէջ նշանակուած էր
 նաեւ Քոնստանայի գաւառը, հետեւաբար
 Մանտուան՝ իրեն շրջականերովը։ Վիր-
 գիլիոսի ընչազուրկ մնալը ինքնին կը յայտ-
 նէ որ նա զուրկ էր հռոմէական քաղաքա-
 ցիութեան իրաւունքէն։ Ինչ որ, սակայն,
 Լատին Քերթողահօր կեդտածին լինելը
 չի փաստեր։ Որովհետեւ՝ ըստ հին աւան-
 դութեան, Մանտուայի հիմնադրութիւնը
 Գալլիացւոց ժամանելէն շատ առաջ տեղի
 ունեցած է. և նա իր անունը կը պարտի
 քաջահամբաւ Տիրասիաս յոյն ըղձապա-
 տումին դստերը՝ Մանտուա կամ Ման-
 տոյ, Իելիեան նշանաւոր քրմանուշին։ Այս
 այն Տիրասիասն է, որուն Արամազդ Հայրը
 և Հերա դիմեցին շատ փափուկ հարցի մը
 համար, այսինքն թէ՛ ամուսնութեան մէջ
 ո՞ր սեռը աւելի երջանիկ էր։ Տիրասիաս, որ
 երկու սեռին ալ պատկանելու պարագային
 մէջ գտնուած էր, կ'ըսէ առասպելը, կնո-

Չահանին ի նպաստ վճիռ կու տայ: Որմէ
Դիցամայրը սրտմտած, զայն կը կուրցնէ:
Այլ Արամազդ, այս զրկանքին փոխարէն,
Տիրասիասին կը շնորհէ հինգ սերունդի
երկարակեցութիւն, և որ կարեւորագոյնն
էր՝ մտքի լոյս, նախատեսելու, որով դի-
ցարանական իր դարուն ամենակորովա-
միտ գուշակը կը յաջողի ըլլալ:

Սակայն այդ իր վայելած համբաւը զին-
քը պիտի չազատէր մահէն յետոյ գլխին
— ճիշտ պարագայն է զուրցելը — գալիքէն,
զոր Տանդէ, ըղձապատումներուն յատ-
կացուած, Դժոխքի ի. Երգին մէջ նկա-
րագրած է: Այդ առթիւ, Վիրգիլ, Տիրա-
սիասը նշմարելով, կ'ըսէ.

Տիրասեան տես, այն որ փոխեց կերպարանք,
Ործութենէն իգականի դառնալով՝

Անդամներուն մաքողջական փոփոխմամբ:

Եւ որպէս զի վերըստանար առնական
իր փետուրներն, հարկ եղաւ նախ հարուածել,
Գաւազանով, շաղապատեալ օձերուն:

Քերթողը կ'ակնարկէ գալարուած այն
օձերուն, որոնց Տիրասիաս զարկած ըլ-
լալուն համար, Մայր բնութենէն պատ-
ժուած, իսկոյն էգ դարձեր էր: Ըստ այդ
աւանդութեան, եօթը տարի վերջը իգա-
ցեալ Տիրասիան միեւնոյն տեղէն անցած

ատեն նորէն կը հանդիպի միեւնոյն օձերուն, նորէն իրարու պլլուած, և գաւազանովը վերստին կը զարնէ անոնց. այս անգամ իսկ և իսկ վերստանալով իր կորուսած առնականութիւնը, եւ միանգամայն փորձառութիւն մը որ իրեն շատ սուղի պիտի նստէր՝ Դիցամայրը տհաճեցնելով:

Փէ. Մանտուա քաղաքին ծագումին վերաբերեալ Տիրասիասին քրմանոյշ դատերաւանդութիւնը Տանդէ ամբողջապէս պատմել տուած է իր վարպետին. երբոր Դժոխքին ութերորդ պարունակին չորրորդ հովտին խորը կը տեսնեն՝ քարաժայռ բարձունքէ մը, ապագան գուշակող քաղղեայ և ըղձապատումներու տխրազղեցիկ տողանցը: Անոնց կրած պատիժն էր՝ վզին տարօրինակ գալարումէն հետեւած, իրենց դէմքին դէպ ի կոնակ յետաշրջումը: Հետեւաբար, չկարողանալով իրենց բուն առջեւը նշմարել, ընկրկելով քալելու ստիպուած էին: Խեղաթիւրումը այնքան հրէշային էր և անհեթեթ, որ Տանդէն իսկ զարմացած կը խոստովանի թէ այսպիսի բան ո՛չ լսած էր և ո՛չ ալ տեսած: Եւ յուզմունքէն—քանզի ինքն ալ այդ մասին կը զգար մեղանշած ըլլալը—կը սկսի լալ: Որմէ զայրացած, քաղցրաբարոյ վարպետը

կ'ըսէ անոր. « Ի՞նչ, միթէ դուք ալ այդ անմիտներէն ես: Վեր ան գրոսիդ և տնս Ամիխարոսը » Թէքէի պաշարումին մասնակցող թագաւորներէն մին, որ այդ մարտին մէջ իր մեռնիլը գուշակած ըլլալով, ի սկզբան ձեռնպահ կը մնայ: Այլ յետոյ քաջաբար կռուած ատեն, վիհ մը յանկարծ իր ոտքերուն տակ բացուելով անդնդակուլ զինքը կը գլտորէ, հովտէ հովիտ, Դժոխքին անողորդ դատաւորին՝ Մինովսի յանդիման, որուն ձեռքէն մարդ չէ պրծած:

Ամիխարեան տաճարներու մատուցումով զիցապատիւ փառքի արժանացած, Աստղիկի քաջագուն այդ ճետին եղկելի վիճակը տեսնելով, վիրգիլիոս՝ շարունակելով իր խօսքը, կ'ըսէ.

Տես իրեն կուրծք է նա ըրած իր ուսերն,
Զի չափազանց ուզեց տեսնել առջեւէն.
Հիմա ետին կը նայի ետ երթալով:

Սքանչելի հեգնանք մարդկային մեծամիտ ունայնութեան որ իրեն անմերձենալի խորհուրդները նախատեսել կը յաւակնի, առանց անդրադառնալու որ իրականութեան մօտ ինքզինքը կարծած ատեն, անկէ բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ հեռա-

ցած է: Ասոր համար վիրգիլ կ'ազդարարէ Աշկերտին « Աստուծոյ դատաստանով տենչագին զրադողէն աւելի մեծ ոճրագործ կրնայ միթէ գտնուիլ »:

Արտասուքով լճացած փոսին մէջ, ընկերկելով շարժող այդ տողանցքին մէջ երեւան կու գան մեզի ծանօթ Տիրասիասին և անոր քրմանոյշ դստեր դէմքերը, միևսերուն նման դէպ ի կոնակ շրջած:

Տանդէ, որքան ալ որ զուրցած էր թէ այդպիսի բան տեսած չէր և ո՛չ լսած, սակայն և այնպէս յոյժ իրական, Զուլայի ոճով կը նկարագրէ Մանտուի մերկու թիւնը. և այս առթիւ վիրգիլիոսի պատմել կու տայ Մանտուայի ծագումին աւանդու թիւնը, զոր Պատմութիւնն ալ որդեգրած է:

Ան որ արձակ իր վարսերովն է ծածկեր իրեն ծիծերն՝ որ չես տեսներ. և՛ այդ կողմէն Ունի մագուռ բոլոր մասերն իր մաշկին,

Մանտուն է, շատ տեղերու մէջ ի խնդիր Գնալէն յետոյ առաւ դադար ուր ես ծնայ: Ուստ՝ ինձ հաճոյ է որ քիչ մ'ալ զիս լըսես:

Երբոր Պաքքան քաղաքն ինկաւ ծառայեց, Ի'անոր հայրն ալ իր կեանքէն դուրս մեկնեցաւ, Նէ ընդերկար աշխարհս ամբողջ շրջեցաւ:

Վերը, չըքնաղ Իտալիոյ մէջ, կայ մի լիճ՝ Բենակ անուն, Ապեաններուն ըստորոտն՝ Որ Ամանեան Տիրուիւն վրան կը փակեն:

Կարծեմ թրջած է բիւրէն շատ ակերու
 Զրհոսանքէն, այդ լըճին մէջ ծովացած՝
 Կամոնիկեան ծորին ւ՛ ընդմէջ Կարտայի:

Անոր մէջ տեղ վայր մը կայ ուր Տրիտէնդի,
 վերոնայի կամ Բրեշեային Հովիւներն
 Կրնան նշանել՝ եթէ անցնին այդ ճամբով:

Բերգամացւոց և Բրեշեանց դէմ ճակատող՝
 Հօօր Փէսքարան հոն կը բազմի գեղակերտ,
 Ուր կը ցածնան շրջանակի ափունքներն:

Հարկ է անկից՝ դալարաբոյս արօտէն,
 վար գետանայ ինչ որ ջրվէժ կը հոսի
 Եւ Բենակին ծոցն ընդունիլ չէ՛ կարող:

Իր ընթացքին ծայր տալուն պէս, իսկ և իսկ,
 Զուրը այլեւս Բենակ չ'ըսուիր, այլ Մինչիոյ՝
 Ինչուան Կովեոն, ուր Փոյին մէջ կը թափի:

Շատ չըվագած՝ մի տափարակ կը գտնէ
 Ուր տարածուած կը վերածէ զայն մօրուտ,
 Ամառ ատեն տխրատեսիլ մերթ դարձած:

Արդ, դաժան կոյսն՝ այդ ճախճախուտ տեղուան,
 Անցած ատեն, նշմարելով անոնց մէջ [քէն
 Մի անմըշակ ցամաք երկիր անմարդի,

Հեռու մարդոց համայնքէն հոն խոյս տըլած,
 Կառաներովն և արհեստին մարթանքով,
 Մնաց, ապրեցաւ, ւ՛ իր սին մարմինն հոն թողուց:

Այդտեղ, յետոյ, կու գան խմբուիլ մերձաքնակ
 Յիրցան մարդերն՝ ամուր դիրքին պատճառով՝
 Բոլորածիր ճահիճներով շրջապատ,

Դաստակերտն ալ՝ այդ ոսկերց վրան, կը կոչեն,
 Առանց ուրիշ վիճակարկի, Մանտուա,
 Յանուն անոր որ նախ այդ տեղն էր ընտրած:

Կը զգուշացնեմ ըզքեզ, ուստի, թէ լսես

Հայրենիքիս ծագման մասին այլօրէն,
Որ ճիշտն երբեք սուտէն նենգով չէ զրկուած»:

Այսինքն՝ իմ քեզ պատմածս է միայն
ստոյգ և արժանահաւատ. որուն Տանդէ՝
կատարելապէս համոզուած, կը փութայ
պատասխանել,

Եւ ես «Վարպետ, ճառած բաներդ այնքան
[ստոյգ,
Այնքան գրաւիչ են հաւատքիս՝ որ միւսերն
ինծի համար մարած ածուխ պիտի ըլլան»:

Այսինքն՝ մարդուս միտքը լուսաւորելու
անկարող, փուճ զրոյցներ:

Կ'ենթադրեմ որ վերջաբան այդ ազդա-
բարութիւնը իր Աշկերտին տուած պահուն
Վիրգիլիոսի դէմքին վրայ վերստին փայ-
լեցաւ այն միեւնոյն մեղմիկ ժպիտը, չը-
սելու համար այն քմիծաղը որով Խնէասն
ու Սիրիլլայն Դժոխքին Քնոյ — այսինքն
երազներու—Դոնէն դուրս հանած էր Ե-
նէականին մէջ, զգացնել տալու համար
ընթերցողին որ այդ նկարագրութիւնները
բոլորն ալ ցնորական առասպելներ էին:

Հաւատարիմ հետեւող իր Վարպետին,
Տանդէ ալ՝ նմանապէս, նոյնքան սրամտօ-
րէն կը զգուշացնէ ընթերցողը, որպէս զի՝
Տիրասիասի աղջկան աւանդութեան չա-
փազանց հաւատք ընծայելով, ըղձապա-

տումներուն ընկրկումով, հակառակ ուղղու-
թեամբ հեռացած շրջլայ ճշմարտութենէն,
որ՝ Մանտուայի ծագումին նկատմամբ,
մշտատեւ քողածածկուած պիտի մնայ, նա-
խապատմական դարերու դիզած փոշիէն:

*
* *

Ժ.Ը. Մանտուայի և անոր բնակչութեան
ծագումին վերաբերեալ հարցերուն ուղղա-
կի շահագրգռող՝ վիրգիլիոսի և Տանդէի
նման պատկառելի վկաներու ստոյգ և հա-
ւաստիչ խօսքերը, ինչպէս անոնց՝ ի սէր
ճշմարտութեան տուած զգուշաւոր պա-
տուէրները լսելէն յետոյ, այլեւս լուծուած
կը նկատեմ համամայր երկու քոյրերու,
Պրանսայի և Իտալիոյ՝ միջև յուզուած բա-
րենախանձ վէճը շնորհիւս և անդութեան՝
որ միշտ ճշմարտութենէն ներշնչուած է:

Մինչդեռ Պատմութիւնը՝ որ ի ծնէ կար-
ճատես է — ինչպէս չըսեմ, քանի որ զեռ
կը խարուի — Սուտին մարած ածուխները
ստէպ վառածի տեղ կ'ընդունի և այդպէս
ալ կ'անցընէ. բնականաբար՝ կարճատես-
ներուն:

Մեզի՝ որ պատահմամբ վէճին խառ-
նուեցանք, այլեւս ուրիշ բան չի մնար
բայց եթէ շտապել հասնելու վիրգիլիոսի

ծառիւն, զոր Աւանդութիւնը, ի ներկայութեան Մինչիոյ գետին, իրեն ձեռքովն իսկ տնկած է ճիշտ հոն ուր Լատին Քերթուղահայրը հրաշապատում դէպքով մը ծնաւ:

Թերահաւատութեամբ չմեղանչելու համար, և կատարեալ հաւատքով, մենք ալ կը սիրենք ունկնդիր ֆնալ դարերու հաղորդած այդ ժողովրդեան զրոյցին. իբրեւ թէ հեռաւոր արձագանգը լսէինք Աւանդութեան քաղցրիկ ձայնին, որ՝ ախորժալուր պատմութիւններով, Մարդկութեան մանկութիւնը որորած է և հետեւած անոր առաջին քայլերուն, երբոր տակաւին Պատմութիւնը իր յիշատակները զբով հաղորդելու սովորութիւնը չէր առած:

Կ'ըսէ, ուրեմն, աւանդութիւնը, այդ պաշտելի Դիցունհին, որուն դէմքը ծածկող քողին դպիլն անգամ ոճիր է, որ Մանտուայի մօտակայ, Անդէս գիւղին անդաստանին ակօսին մէջ ծնած է Վիրգիլիոս Պուրլիոս Մարովն¹.

ԺԹ. Հետեւաբար արժան և վայել է Վիրգիլիոսը նկատել Սատուռնեան հողին հրաշալի մէկ պարգեւը, Մայը բնութեան ծոցին երկունքը: Անոր հողանիւթ շինուածքին ծնած պահուն, շաղ մը շող արփենի

1. In un solco della campagna di Andes.

իջաւ, անշուշտ, Երկրիս արգանդը բեղ-
մնաւորող զօրութենէն, լուսապսակ օծելու
ապագայ Լատին Քերթողահօր վեհ ճա-
կատը, պարգեւելու անոր գերագոյն խանդ
և աւիւն, որպէս զի աւելի սիրատուչոր
փարէր մայրենի Հողին:

Աւելի եռանդնարորբօր թափով նա զի-
մէր «հին ոճին և ներբողանքի Արուեստին
նուիրական ակնադրիւրին», ուսկից Պէո-
սեան Երկրին հովուական կեանքն ու բնու-
թիւնը Երգող անմահ Արքայացին ալ՝ դա-
րեր առաջ, սնած էր: Որմէ Մանտուայի
Հոգեակն ալ նմանապէս պիտի սնանէր,
որպէս զի ինքն ալ, Թէոկրիտէսի օրի-
նակին հետեւելով, Սատուռեան Երկրին
չնաշխարհիկ գեղն ու արգաւանդ պտղա-
բերութիւնը, ինչպէս անոր նախահարց ա-
րիական հանդէսները հոգետաւիղ քնարեր-
գելով «Քերթողաց լոյս և պարծանք»
հռչակուէր և խորհրդանշանէր, վերջապէս,
նոյն այն «ներշնչման անսպառ աղբերակը
որ լայն գետի նման կը զեղու պերճ խօս-
քեր»: Ինչպէս Փլորենտիացի Քերթողին
երգելը լսեցինք, ի պատիւ իրեն վարպե-
տին և Հեղինակին, որմէ զմայլելի յաջոր-
դութեամբ մը, այս վերջինս ալ պիտի
ժառանգէր «վայելչահիւս և յոյժ պա-
տուարեր գրչի ոճը» և թումբ կանգնելով

Ֆրանսերէնին լեզուական ողողումին, դարբինը պիտի ըլլար իտալիոյ ժողովուրդներուն ազգային մայրենի լեզուն:

Նոյն այն կերպով որ Վիրգիլիոս, իր դարուն, Լատին գրականութեան նոր և լայն ասպարէզ բանալով և զայն ճոխացնելով, Հելլենականին ուղղակի և գերակշիռ ազդեցութենէն ձերբազատած եղած էր Հռոմէական կայսրութեան պետական լեզուն՝, որ նոր մղում ստացած, Աշխարհակալներու քայլերուն հետեւելով, պիտի տարածէր՝ ամենահեռաւոր սահմաններուն և նա մանաւանդ Եւրոպիոյ, իրեն յատուկ մշակոյթը: Եւ իսկ և իսկ պիտի ստանձնէր միջազգային յարաբերութեանց թարգմանի պաշտօնը, դիւանագիտական պաշտօնական լեզուի հանգամանքով:

Պաշտօն մը որ մեզի շատ մօտ ժամանակի մը մէջ Ֆրանսերէնին փոխանցեց. շարունակելով աւելի առատօրէն նպաստել, Հելլենականին հետ, գիտութեան օր ըստ օրէ աճող անմիջական պէտքերուն և յառաջադիմութեան:

Լատիներէնին կատարած դիւանագիտական և գիտական լեզուի հանրօգուտ դերը, ըստ իս, նա կը սլարտի՝ մասնաւորապէս Վիրգիլիոսի Քնարին, որմէ յետոյ Որատիոսին, իր հոգեզաւակ պաշտպա-

նեալը. ինչպէս իրեն պաշտպան եղած էր
անգուգական Մեկենասը, որուն աջակ-
ցութեամբ և թեւարկութեամբ Անդէսի ան-
դաստանի ակօսին մէջ ծնած մեծատաղանդ
Մանտուացին ներկայացաւ, առաջին ան-
գամ, Հոկտաւիանոսի յանդիման և այդ
օրէն արժանացաւ վայելելու, և մինչեւ
ցմահ, հելլենագէտ և իմաստուն այդ հզօր
կայսեր բարեկամութիւնը և զուրգուրանքը:

*
* * *

Ի. Ոչ միայն իր ծնունդը, այլ Քեր-
թողական վսեմ Արուեստը վիրգիլ իր մայ-
րենի Հողին, իր Մօրը կը պարտի: Քանզի
Պարթենիոս հելլէն բանաստեղծին, կամ
եպիկուրեան Սիրոնի զասընթացքներուն
ունկնդրութիւնները, և անոնց վկայականը
— թո՛ղ վիրգիլիոսի աւարտած իմաստասի-
րութիւնը, և Բժշկական գիտութիւնը — ինծի
բաւական զօրաւոր չեն թուիր, Հոկտա-
ւիանոսի փառաւոր դարուն գրականու-
թեան նոր ասպարէզ բանալու և հռչակուիլ
Լատին Հոմերոս, տաղաչափութեան Դիւ-
թիչը = Il Mago della versificazione.
Արդէն ըսուած չէ՛ որ համալսարանական
վկայագիրն է մարդս մեծահռչակ, և իս-
կապէս Մեծ ընողը: Համալսարաններն և

Ակադեմիաները ուղղութիւն տուողներ են, և իրենց դափնէպսակը՝ այցետուփ:

Որքաններ, անցեալին մէջ, հրաշալի գիւտերու տէր, Մոգեր՝ պարզապէս, ինչպէս ճարտարարուեստի ու ելեւմտական աշխարհին իշխաններ, բարձրաստիճան պետական վարիչներ իսկ. բոլորն ալ կարկառուն ղէմքեր — որոնց կենդանի օրինակները ունինք ներկայիս — որոնք այդ պաշտօնական այցետուփը չունեցան, չունին, անոր պէտքն ալ երբե՛ք չեն զգացած:

Նոյնքան փորձուած իրականութիւն է, այլեւս, որ դասական և ակադեմական կըրթութիւնը միշտ յանկ չ'ընթանար բնական ձիրքերուն հետ: Թէ ստէպ, անոնց խոժոռ ղէմքը խրոչեցնէ հանճարը, որ կաշկանդումէն կը խորշի: Ասոր համար, խըստապահանջ չափարանները, անդրդուելի կանոնագիրները յաճախ կը խամբեն և կը պրկեն խոստմնաշատ մատաղ տունկերուն նորաբոյս ծիլերը. ու կամ, շարունակելով օրինակս, անոր բարեձեւութեանը դիտաւորութեամբ, զայն չափազանց պինդ կը սեղմեն զինքը բռնող, չորցած ու հին, նեցուկին՝ արգիլելով, այս կերպ, ազատ և կենսունակ աճումը:

Բարեբախտաբար, Պարթենիոնի և Սիրոնի դպրոցներուն գոց պատերուն սեղ-

մումին ենթարկուելէն շատ առաջ, Ման-
տուայի Հոդին մեծանուն զաւակը, իր փոքր
տարիքին, բաւական ժամանակ ունեցած
էր, իր ծննդավայրին մէջ աճելով, զարգա-
նալով անոր պարզած բնական պատկեր-
ներուն ներշնչման աղբերակէն սնանելու
վարժութիւնն ստանալ:

Հետեւաբար, Լատին Քերթոդահօր ա-
ռաջին քայլերը առաջնորդողը նոյն ինքն
իրեն Մայրն բնութիւնը՝ ժպտուն դէմքը
շարունակ իրմէն ծնածին ցոյց տալով.
ինչպէս Բէատրիկը պիտի ընէր՝ մանկու-
թեան տարիքէն զինքը սիրող, դեռակիրթ
կամ եթէ կ'ուզէք թերակիրթ իրեն բա-
րեկամին: Եւ վիրգիլ, ճիշտը զուրցելու
համար, քանի՜ Մօրմէն հեռացաւ, այնքան
աւելի իրեն հաճոյ և ըղձալի նա դարձաւ.
այնքան աւելի անոր յարեցաւ: Եւ չչե-
ղեցաւ բնաւ իրեն տրուած սկզբնական ուղ-
ղութենէն՝ մեծ կեդրոններուն մէջ ցուցա-
դրուած խարուսիկ և պայմանադրական
պատկերներուն հետամուտ:

ԻԱ. Մօրը նախակրթարանին մէջ ու-
րեմն, վիրգիլ պիտի ստանար գեղեցկին
ճաշակը, վսեմին գաղտնիքը, Քերթոդու-
թեան այրբենարանը, որ շարադրուած չէ՝
այլ հաղորդուած՝ հանապազօր աչքերուն
պարզուած գեղջկական կեանքի պատկեր-

ներէն, ինչպէս բնութեան հրճուականներէն
և անոր տարրերու զայրոյթին ահարկու-
ներէն, որոնք խորապէս պիտի տպաւորուին
անոր ուշիմ և դիտող — հոն է գաղտնիքը —
մտքին սուր յիշողութեան մէջ:

Այս պատճառաւ, Վիրգիլեան նկարա-
գրութիւնները պիտի յաջողէին իրական,
հատու և պայծառ, որովհետեւ բնականէն
առնուած, նման լուսանկարչական գեր-
զգայուն թաղանթի մը արտատպած պատ-
մական կամ գեղարուեստական պատկեր-
ներուն, ուր լոյսը ստուերին ընդդիմակ
կը շեշտուի, կամ հովուական դաշտանկար-
ներուն որոնց յատակին վրան երկուքն
ալ իրարու մէջ կը ձուլուին՝ հալ ի հալ
ներդաշնակ:

Նմանապէս, Մանտուացի Հոգեակին
քնարերգութիւնը, ձայնականութեան նո-
րահնար ելեւէջներովն ու փոխն ի փոխ
եղանակաւորումով, զինքը ակնորոշ պի-
տի զանազանէ իրեն ժամանակակիցներէն:
Մօրը ի պատիւ ներբողած ատեն, անոր
Հովուերգանքը պիտի ըլլայ դաշն ու մեղ-
միկ, իբրեւ թէ սօսափիւն մ'ըլլար, կարկաչ
մը: Մինչ Դիւցազներգած ատեն լարերը
պիտի թրթռան ուժգին և պերճահնչակ:
Եւ երթալով ոգեւորուած՝ անոր բախումը
պիտի նմանի ամպերու գոռումին. նա-

մանաւանդ երբոր պիտի հասնի Յուլեան Սզգատոհմին և Հոռմայ ծագման փառանկարին: Քերթողական աւիւնի սաստկութեան, մտքին յափշտակումի՝ այդ պահերուն, մանկական տարիքին մէջ խորապէս տողորուած յիշատակները ցնցուած պիտի արթննան, այլակերպեալ գոյն առած: Այնպէս որ, երկինքը պիտի դառնայ դից և դիցազանց շահատակութեանց ասպարէզ: Որոտումը պիտի թուի հսկաներու ահեղ մարտին գոռը: Փայլակը՝ զէնքերու փայլատակում: Կայծակը շանթահար գահավիժում, և ամպերուն բոսոր գունաւորումը՝ անմահներու վէրքերէն հոսածարիւն:

Այսգունակ Արեւմուտքին հրավառութիւնը իրեն պիտի յիշեցնէ Տրովայի հրկիզումը, և ծուէն ծուէն, բոցավառ ամպերուն փախուստը, անոր բեկորներուն հալածական ցրուիլը՝ Հերա դիցամօր անողոք քինախնդրութենէն հետապնդուած:

Եւ վերջապէս, ծիրանի զօտին, կրկնակի եօթներփեան իր ցոլացումովը, ի փառս Ապողոնի հովտէ հովիտ ձգուած յաղթական կամարներ, իր հրաշունչ ձիերուն հանգիստ տալէն առաջ, անգամ մը եւս երեւան կու գայ՝ կուտակադէզ գորշ ամպերուն հրաշէկ ճեղքէ մը, ոսկի փոշի տեղալու բնութեան տարերց զայրոյթէն խոշտանգուած Մայր հողին:

Առանց վարանելու կրնանք, ուստի, հաստատել որ Վիրգիլիոս Հոմի ճամբով դէպ ի ծննդավայրը իր առաջին դարձին, որուն անհրաժեշտ պէտքն զգացած էր, իրմէ առաջ հին ոճին և ներբողանքի նուիրական ակնադրւելին ըմպելին ճաշակողները ուսումնասիրելէն և անոնց հոգին թափանցելէն յետոյ, անոր Մայրը՝ որ այս հուսկ անգամն ալ առաջնորդ պիտի ծառայէր, ներշնչման իրեն անսպառ աղբերակին յանդիման՝ տիրաբար խօսելով իր զաւակին, զինքը Քերթողական վսեմ Արուեստին տէր և իշխան պիտի կարգէր, անոր յանձնելով Տաղաչափութեան դիւթանքին մոզական զրիչը:

ԻԲ. Այսպիսի դափնէպսակով թագադրուած, կատարեալ յայտնութեան մը նման, Վիրգիլ՝ Մեկենասէն առաջնորդուած, առաջին անգամ ըլլալով ներկայացաւ *Urbs* Մայրաքաղաքին բարձր շրջանակներուն, նոյնհետայն երկու հասանք յարուցանելով՝ թեր ու դէմ:

Դէմ ելան, զաճաճ հասակով, անոնք որ միշտ բան մ'ունին ըսելու համար սորվեցնելու, ուրիշին արժանիքը ուրացող նախանձող իմաստակաները, զօրավիգ ունենալով հին դպրոցին ներկայացուցիչներէն ոմանք: Բժախնդիր խստապահանջներ՝

որոնց ականջին վիրգիլիոսի քնարերգութիւնը հնչեց նոյն այն կերպով որ ներկայիս բազմանուագ և խառնաձայն արդիական երաժշտութիւնը կը հնչէ անցեալ դարուն՝ գեղգեղանքի և ճարտար դայլայլիկներու վրայ կայացած, երաժշտական դպրոցին պատկանողներուն, և արտաձայնութեանց անվարժներուն:

Ասոնց ընդհակառակն, անձնական դրոշմ կրող, վիրգիլեան պերճ տաղերգութեան յատակ ներդաշնակութիւնը — որուն բաղդատմամբ վերոյիշեալ արդիականինը հրատաշից խժաճայնութիւն մը պատշաճ է կոչել — յոյժ սխրական հնչեց հին ոճին և ներդրողներին վարժ ականջներուն. եւս առաւել Օգոստոս կայսեր, որ Յունաստանի մէջ կրթուած էր, և որուն խորաթափանց նայուածքը իսկ և իսկ Մանտուացի երիտասարդին մէջ նշմարեց իրեն սպասած Մարդը, Ազգային Երգիչը, որուն ազդեցիկ աջակցութեանը կարօտ էր իր մտադրած ծրագիրներուն յաջողութեան, Հռոմէական զօրութեան և ի նպաստ խտալիոյ՝ այդ օրուան մղուելիք, քաղաքական և տնտեսական պայքարներուն համար:

Ի՞նչ է տարակոյս չունիմ որ այդ իրեն վայրկենական ըննութեան և որոշումի հաճոյքի պահուն, կայսրը՝ երախտագէտ

ժպիտով մը, Մեկենասին շրջեց նայուածքը որուն կը պարտէր այդ ըղձալի հանդիպումը: Թէպէտ, Գեր. Հիւրմիւզեանի տեսակէտով, որ սխալ չէ, ո՛չ մին միւսին պարտաւոր էր: Գաւառէն հասած երիտասարդ Քերթողին զմայլելի հանճարը գնտահատելու և անոր առջեւ փայլուն ասպարէզ բանալու դերին մէջ երկուքին ալ արժանիքը հաւասար էր. «Այսպէս տիեզերակալն Օգոստեայ և Մեկենասայ իշխանին խնամք արծարծեալ — լաւ եւս՝ խրախոյս — զհանճար Քերթողին, տնօրինեցին զբաւորական Աշխարհի զպարգեւն մեծ, յօգուտի կիր արկեալ զիշխանութիւն իւրեանց. քանզի բազում այն է զի — և ո՛րքան ճիշտ է — առանց խնամոց հանճարք հրաշալիք անգործ մնան և անպիտանք:»

Այլ եթէ լաւ խորհրդածուի, Վիրգիլիոսի վերելքը և Հոոմի արքունական շրջանակին մէջ մուտքը Մեկենասէն աւելի Հոկտաւիանոսին արդիւնքներն են: Արդարեւ՝ Փիլիպպեան ճակատամարտի նախօրեակին, ծերունի զինուորներուն տրուած խոստմունքին հաւատարիմ գործադրումովը, տիեզերակալ կայսրը, անգիտակցաբար, զՎիրգիլ մղած, բռնի բերած եղաւ Արքունի դրան յանդիման. խոստմնապահութեան իր այդ գովելի օրինակովը պար-

սաւ մը միանգամայն տալով իրմէ քսան
զար յետոյ գալիք ղիւանագէտներուն այլ
եւս սովորութիւն զարձած խոստմնազան-
ցութեան:

Սակայն և այնպէս, ես որ ժամանակէ
մը ի վեր Անտէս գիւղին ակօսէն ծնած
Մեծ Մանտուացիին մօտէն կը հետեւիմ,
անոր վսեմ դէմքը և թողած փառաւոր շա-
ւիղը Ազգայիններու ծանօթացնելու հա-
մար, ես որ, կ'ըսեմ, մտաւորապէս, անոր
հետ ապրեցայ այնքան մտերմօրէն և սի-
րով՝ որքան յարգանօք, որ ցաւով պիտի
բաժնուիմ անկէ, կրնամ ուստի՝ Տանդէի
կատարեալ համոզումով, հաւաստել որ
Հոռմի և գրաւորական Աշխարհի այդ մեծ
պարգևը տնօրինութեան մէջ, Օգոստոսէն
և Մեկենասէն առաջ և աւելի, զՎիրգի-
լիոսը ծնող Մայրը կարեւորագոյն ղերը
կատարեց:

Քանզի, գաւակին բուն բարիքը սիրո-
ղը, եւս առաւել Մայր Բնութեան նման
կանխաժաման հասնող մայր մը, որ ամէն
ինչ նախատեսած էր, կարելի՛ բան չէր որ
առանձնաշնորհուած այդ Զաւակը՝ ձիւ-
քերով և Արուեստով օժտելէն յետոյ, զայն
իր կանանչ զգեստին ծալքերուն տակ,
յարգի ծաղիկի մը նման թօշնելու, կամ
խոտի պէս ապրիլ տալու անխոհական
որոշողութիւնը տար:

ԻԴ. Արդարեւ, եթէ Վիրգիլ՝ Քերթոս
 զական Արուեստին տիրանալէն վերջը,
 շարունակէր սիրահարի նման փարած մնալ
 Մայրենի Հողին, նա երբե՛ք պիտի չյա-
 ջողէր, բնագաւառէն դուրս նետուիլ, և
 տարուիլ Մեծն Կեսարի՝ դէպ ի Հռոմ
 յառաջխաղացումովը, Ռուբիկոն գետէն
 անդին յարուցած հզօր հոսանքին։ Դա-
 րագլուխ բացող պատմական դէպք մը որ,
 ըստ իս, իր տեսակին մէջ առաջին ան-
 գամ արձանագրուեցաւ իտալիոյ Տարե-
 գրութեանց մէջ, Marcia su Roma վեր-
 տառութեամբ. և որուն նմանները երեք
 անգամ եւս պիտի կրկնուէին, յաջորդ-
 դարերուն ընթացքին։ Այսինքն՝ Ներսէս
 Պատրիկինը, Կարիպալտեանը և Մուսսո-
 լինեանը, զոր տեսանք։ Չորսն ալ վրձ-
 ողական և թաւալշրջող և զարմանալի
 զուգադիպութեամբ, չորսն ալ միեւնոյն
 որորանին մէջ կազմակերպուած կամ յու-
 զուած, միեւնոյն կէտ նպատակին հետա-
 պնդելով՝ Հռաւեննայէն դէպ ի Հռոմ։

Արդ, Հռոմէական կայսրութեան բացու-
 մին այդ ընդհանուր խանդավառութեան
 միջոցին, երբոր Դեկեան բոլոր պատգամ-
 ներուն կատարումովը, Հռոմի և իտալիոյ
 ապագայ բախտերը Յուլիանց տոհմին կը
 յանձնուէին, Վիրգիլիոս, կը կրկնեմ, Մին-

չիոյի կամ Բենակին — որ է Կարտա Լիճը —
 գեղածիծաղ ամերուն վրայ՝ մեկուսի քա-
 շուած, եթէ առանձնանար, դատարկ ու
 մունջ թողնելով քնարը, սօսի մը կամ
 կիտրոնենի մը ճիւղէն կախուած, այդ-
 պիտի անընդունելի և բոլորովին ենթա-
 դրական պարագային տարակոյս չկայ որ
 երբե՛ք և երբեք Մանտուայի Հողին Զա-
 ւակը Տանդէի Դժոխքին Գ. Երզին մէջ
 նկարագրուած վաւերական խումբին պատ-
 կանելու փառքին պիտի չարժանանար։
 Նա, առ առաւելն, իր բնագաւառի շրջա-
 նակին մէջ, կամ քիչ հեռուները ճառա-
 գայթեկով, Սորդէլլոյի քով պիտի դասա-
 ւորուէր, առիծի դիրքով բազմած, իր
 դիմացէն անցող դարձողները խորաթա-
 փանց նայուածքովը, վերէն վար չափչը-
 փելու։

Ո՛հ, ինչ կ'ըսեմ, այդ իսկ անգամ
 հանդիպելիք չունէր. քանի որ Հեղինակին
 պակսելովը Աշակերտը ծնած պիտի չըլ-
 լար։ Երկու չարիք, ուրեմն, միանգամայն
 Երկու մեծագին կորուստ՝ յաջորդաբար,
 որով Լատին գրականութիւնը զրկուած
 պիտի մնար Վիրգիլիոսի հովուերգակ դիւ-
 ցազներգակ Քնարերգութենէն, և իտա-
 լական Մատենագրութիւնը՝ Տանդէի գեր-
 աշխարհիկ Տաղերգանքէն։ Եւ որպէս զի

բախտագուշակ ԵՐԵՔ ԹԻՒՐ յարգուած ըլլայ, իբրեւ երրորդ զրկանք, ո՛չ իտալիոյ և ո՛չ ալ հանուր գրաւորական Աշխարհին պիտի ընծայուէր Լատին Քերթողահօր մը Երկհազարամեայ Տարեդարձին ամենուն սրտին խօսող և հնչող պանծալի արդի պարագան:

ԻՅ. Բաւ էր դիմել Վիրգիլիոսի ճակատագրին յատկացեալ էջին, ուր հետեւեալ յաջորդութեամբ արձանագրուած էին Վերին Տեսչութեան նախաւորներու թիւնները:

Փիլիպպեան ճակատամարտը ի նպաստ Յուլեանց պէտք էր յանգիլ: Բայց նախապէս հարկ էր դրդել Հոկտաւիանոսը խոստանալու իրեն զինուորներուն, և յետոյ պնդել կայսրը հաստատ մնալու տուած խոստումներին:

Որով պիտի առթուէր բռնագրաւումը, նորոգ կցուած գաւառներուն, ընդ որս Քրեմոնականը: Հետեւաբար, Վիրգիլիոսի հօրմէն ժառանգած արտը:

Այսքանն ալ, սակայն, բաւական չէր:

Պէտք էր՝ օր առաջ, վերցնել Վիրգիլիոսի ասպարէզին շուտով բացուելուն գլխաւոր արգելքը, որով նա՝ Մանտուայէն հեռանալով, ինքզինքը պիտի ծանօթացնէր Հռոմի բարձր շրջանակներուն:

ԻՅ. Այդ գլխաւոր արգելքը, հակասութիւն պիտի ըլլայ զուրցելը, էր նոյն ինքն վիրգիլիոսի մեծ բարեկամն ու Պաշտպանը, Աղինիոյ Պոլլիոնը, Անդրպաղոսեան Գալլիայի կուսակալը, ռազմագէտ, պատմարան, հոետոր, բանաստեղծ, բազմատաղանդ և ազդեցիկ պետական բարձր անձնաւորութիւն մը, որ Անտոնիոսի և Կլուդիոնի նման, Մեծն Կեսարի աշակերտած էր, մասնակցելով անոր մղած փայլաղինանման պատերազմներուն։ Այլ որ կարեւորն է, փարսալեան վճռական ճակատամարտին՝ Մեծն Պոմպէոսի դէմ. որուն պարտութենէն վերջը անոր զաւակներուն ըմբոստութիւնը զսպելու հրամանատարութիւնը Պոլլիոնի յանձնուեցաւ։ Որով Կեսար Հռոմայեցւոց ցոյց տուաւ իր աշակերտին մասին ունեցած գնահատումն ու վստահութիւնը։ Աշակերտն ալ երբեք չթերացաւ այդ մասին։ Թունդ հասարակապետական և քաջատեղեակ ըլլալով հանդերձ իր Պետին տերապետական ձրկատումներուն, հաւատարմարար անոր ծառայեց և յարգեց անոր յիշատակը։

Հայրենիքին բարիքին համար՝ վեհանձն և գիտակից ազգասէր մը միայն կարող է զոհել իր անձնական սկզբունքները։

Պոլլիոնի ընտիր առաքինութիւնները, վիրգ. նրկնազարամեակ

նկարագրի մաքրութիւնը բնականաբար
զայն պիտի բարձրացնէին յաչս իր Հայ-
րենակիցնեւրուն: Արդարեւ՝ Կեսարի սպա-
նումին իսկոյն յաջորդող հիւպատոսական
առաջին քուէարկութեան (Ն. Ք. 43), Պու-
լիոնի անունը, անշուշտ յաղթանակած
պիտի ըլլար եթէ իրեն դէմ չունենար Բրու-
տոսն ու Կասսիոսը. և հաւանականաբար
իր խորամանկ մարտընկերը՝ Անտոնիոս,
որ կարկառուն դէմքերէն կը զգուշանար:
Այնքան ճիշտ է որ, Պուլիոնը Հռոմէն
հեռացնելու դիտումով, Անտոնիոս զայն
կուսակալ կարգել տուաւ Անդրպադոսեան
Գալլիայի նորոգ կցուած այդ երկիրնե-
րուն զործողութիւնները տնտեսելու:

Երկու տարուան կուսակալութեան այդ
շրջանին, Վիրգիլիոս բարեբախտ առիթը
ունեցաւ մեծատաղանդ կուսակալին ծա-
նօթանալ, օգտուիլ անոր հետ մտերմական
տեսակցութիւններէն. և անոր ազդեցիկ
դիրքին շնորհիւ¹ բռնագրաւումէն առժա-
մապէս ազատել հօրմէն ժառանգած արտը,
ուր ծնած էր:

1. Donat. Vita Virg. 10. Lübker. Asinio ebbe
(43. a C.), quale proincia, la Gallia Transpadana,
diresse la divisione dei terreni ai veterani, e si
prese premura per il suo amico Virgilio, al quale
conservò il possesso paterno.

իւնի. ինծի յոյժ հաճելի է և նոյն իսկ պարտականութիւն, քանի որ վիրգիլիոսի կենսագրութեան կը վերաբերի, յատկապէս խօսիլ Ագինիոյ Պոլլիոն մեծանուն Տէատացիի¹ մասին, որ, բարեկամ պաշտպանէ մը աւելի, վարպետի և Հեղինակի դերը կատարած է. երիտասարդ Քերթողին նկարագրի ազնուութեան և զարգացումի նրբութեան վերջնական փայլը տալէն զատ, անոր սրտին մէջ արծարծելով գաւառային հայրենասիրութենէն շատ աւելի լայնահայեաց տեսութեամբ ազգասիրութիւն մը, ըսելս այն է՝ *Idea Nazionale* ին առողջ սկզբունքները, հիմնական հաւատքը և անշէջ խանդավառութիւնը:

Արդէն, Պոլլիոնի վրայ խօսիլը պարզարար կը նշանակէ նկարագրել ուզել՝

9

1. Teate, այժմ *Chieti*, Ագրուծծի նահանգին մէջ. Մառուքեան ժողովուրդին ոստան էր: Ատեռնուս գետը Մառուքեանները կը բաժնէր իրենց ցեղակից վէստինիներէն: Երկուքին ալ ծովաքաղաքն էր հին *Aternum* քաղաքը՝ այժմեան *Pescara*-ն. *Peligni*, *Ferentani* ժողովուրդները, *Ager marrucinus* կոչուած Մառուքեանց բնագաւառին հարաւակողմը կը բնակէին: Անոնց արեւմտեան զիրքով՝ քաջագուն Մարսերը (*Marsi*). մինչ Սաննինները՝ հիւսիսային զիրքով: Բոլորն ալ միեւնոյն պատմական կեանքը ունեցած են, և զաշնակցաբար մասնակցած *Marsicum Bellum* ներքին պատերազմին, ընդդէմ Հռոմայ:

Վիրգիլիոսի ասլրած, մեծ դէպքերու և դէմքերու այլ նաեւ բարքերու լքումի և փառասէր կրքերու մոլեգնութեան դարը, որ, ըստ իս, կը համապատասխանէ Հռոմէական Պատմութեան Միջին դարուն. որով Հասարակապետութիւնը, անխոհական ընթացքով, ներքսապէս խանգարուած, տեղիք տուաւ կայսրութեան:

Այս այն դարն է որմէ յետոյ տիեզերակալները պիտի վերադառնան ի Հռոմ, պարտուած ազգերուն թագաւորներն և իշխանազունները իրենց յաղթական կառքին լծած:

Պոլլիոն, ուստի, Վիրգիլն ալ աստիճան մը, ականատես գտնուեցան Հռոմի զօրութեան իր գագաթնակէտին դպելուն: Քանզի այդ փառաւոր թուականէն վերջը կայսրութեան աշխարհաքարտէսին քիչ մ'աւելի ընդարձակուիլը, սահմանաքարերուն յառաջմղումը, ըստ իս կը նմանի մեքենաներուն դադրելէն յետոյ հսկայ նաւու մը ծովագնաց յառաջացումին, շնորհիւ ստացած սկզբնական մղումին:

Սակայն Պոլլիոն, որ առաջին Եռապետութեան ձեւանալէն առաջ արդէն քաղաքական կարեւոր դեր կատարած էր, Վիրգիլիոսէն աւելի ի վիճակի էր — քանի որ բուն կեդրոնին մէջ ապրեցաւ — նշմա-

րելու այդ զգլխիչ գազաթնածայրին յա-
ջորդող վայրէջքը, որուն վտանգները իրեն
նման պատմութիւնը սերտող մը, այդ Մի-
ջին դարուն նոյն ինքն պատմագիրը մի
միայն կրնար գուշակել, և ի հարկին մատ-
նանշել վայրէջքը աւելի ներդաշնակ և
աստիճանաւոր վերածելու միջոցները:

Նա կը նշմարէր այդ վերելքի ընթաց-
քին Հռոմի ծերակոյտին անողոք վերաբե-
րումը իրեն զօրավիգ եղողներուն հանդէպ,
ոգիներու դառնացումը, գժտութիւնը: Ան-
խոհական սխալներ՝ որոնց պատասխա-
նատուութեան ներքեւ ճնշուած Հասարա-
կապետութիւնը պիտի տապալէր օր մը չէ
օր մը:

Արդարեւ Հռոմի աշխարհակալութեան
հետ աճած էին, ներքստապէս և արտաքսա-
պէս, կեդրոնական վարչութեան ղեկարու-
թիւնները, և միանգամայն անոր պարտա-
կանութիւնները հանդէպ զինակակից խա-
լացիներուն, որոնք՝ ժամանակէ մը ի վեր,
իրմէն կը խնդրէին Հռոմայեցիի քաղա-
քացիութեան իրաւանց հաւասարութիւնը.
ինչ որ պարտ ու պատշաճ էր անոնց տալ:

Բնդհակառակն, Հռոմի ծերակոյտը՝ փո-
խանակ զիջանող երախտագիտութեան,
Փիւնիկեան պատերազմէն վերջը, աւելի
ճնշող և բացարձակ իշխանութեամբ սկսաւ

վարուիլ իրմէ հնագոյն ծագում ունեցող իտալացիներու սերունդներուն հետ:

Ահաւասիկ, նոյնութեամբ, այդ անզիջանող ոգւոյն նկատմամբ Պատմութեան խորհրդածութիւնները, վերոյիշեալ Լիւպքերի գրչով արտայայտուած: «Այս ճնշումը ատոնց հոգին այն աստիճան վշտացուց և դառնացուց որ շատերը նախագգացին՝ վաղկամ ուշ, ծանր խռովութիւններու և վշտանգներու ծագումը: Տիրապետող Քաղաքին մէջ իսկ բազմադէտ ապագան նախատեսողներ եղան. որով մի քանի անգամ առաջարկը ներկայացաւ ձերակուտական ժողովին, Հռոմի դաշնակիցներուն քաղաքացիական իրաւունքները տրուելուն նկատմամբ: Օրինակի համար, Գայիոս Փրակկոսինը, որ լաւագոյնն էր, ինչպէս կը հաւաստէ Պլուտարքոս ալ:

Այլ այս իղձը քիչերն ունեցան, քանզի Հռոմի ժողովուրդը՝ խրոխտ իր անունին և ծագումին, կ'ընդդիմանար այդպիսի առաջարկներուն: Տակաւին չէր յաջողիր համակերպիլ իտալ միւս տարրերուն հետ ազգային մէկ զանգուած կազմելու գաղափարին»:

Եւ Պլուտարքոս կը յիշատակէ որ այդպիսի խնդրոյ համար Հռոմայ ժողովուրդը սաստիկ զայրացած էր Մարիոս քաջարի

դորավարին զէմ. որովհետեւ, առանց Յե-
րակոյտին արտօնութեան, քաղաքացիու-
թեան իրաւունքները նա տուած էր Ca-
merini կոչուած ժողովուրդին՝ նկատելով
որ անոնք որպէս զինակից արիւն թափած
էին Հոռմի փառքին համար:

*
* *
*

Ի՞նչ վիրգիւրտի է. երգին նկարագրած
ընդդիմամարտ երկու բանականերուն մաս-
նակցող զիւցազուններուն հեռաւոր յա-
ջորդներուն միջեւ այս անգամ սպառնա-
ցող ընդհարումը կարելի էր արգելել, եթէ
Հերա զիցամօր քինախնդրութիւնը՝ վերս-
տին բորբոքած, — քանզի ուրիշ մեկնութիւն
չեմ գտներ — զժոխքէն դուրս հանած չըլ-
լար՝ ամենայն աղէտից ծնող, Պղոտոնի
ժանտ աղջիկը՝ Ալեկտով:

«Զորոյ տըխուր մարտք և զայրոյթք և դարանք
Պատեն ըզօիրտ և եղերունք բազմավտանգ:
Դըժոխայինքն ինքնին զայն քորք իւր ատեան,
Եւ Պղոտոնն իսկ հայրն ըզհրէշն ատեաց զայն»:

Ենէական զիւցազնամարտը ծագած էր
անմեղի մը սպանումով: Զոհուածն էր Լա-
տիոնի նուիրական անտառներուն սլաշտ-
պան զիցուհւոյն, Արտեմիդի սիրելի եղ-
ջերուն՝ զոր Ալեկտովին օգնութեամբ,

Նետահար մահացու վիրաւորած էր Յու-
լիոս պատանին, որուն՝

Տարտամ աջոյն դիցունին (Ալեկտով) հաս ի նը-
[պաստ.

Թըռեաւ ծըղօտն, և ի շկահիւն մեծասաստ

Անց յորովայն և ի յերանս երէոյն:

Նա կարեւէր դիմէ ծանօթն իւր ի տուն,

Եւ արիւնդուշտ հեծէ ի մուտըս զոմոյն,

Կաղկանձանօք նորին լըցեալ յարկն ողջոյն:

Ասպնջականութեան օրէնքներուն դէմ
մեղանշող և կրօնական զգացումը վիրա-
ւորող այս ծանր դէպքը, որով տրուեցաւ
պատեհազմին առաջին նշանը, պիտի զի-
նէր հին Լատիոնի բնիկները և անոնց
հարեւան՝ Մարտ, Էգուր, Սաբին Սաննի-
և դիւցազնուհի Կամիլլա կոյսին հայրե-
նակից քաջ Վոլսկեանները ընդդէմ Ենէասի
հետ հասնող Տրովպիներուն և անոնցմէ
առաջ Պալատինեան բլրան վրայ տեղա-
ւորուած Եւանդրոսի Յոյներուն և ասոնց
զինակից Տիւրենեաններուն:

Ազգային գոյութեան դէմ սպառնացող
վտանգն էր, ուրեմն, որ, Տուռնոսի դատը
պաշտպանելէն զատ, իտալ Դաշնակիցնե-
րը պարտաւորեց ինքնապաշտպանութեան
պայքարը մղել Տիբերի տեղայէն վեր յա-
ռաջացող օտարամուտ Թափանցումին և
անոր տիրապետական յոխորտանքին դէմ:

Միեւնոյն Ճայնաճուն եղանակով եւ պատմական և ո՛չ թէ առասպելախառն դէպքերու կրկնութեամբ պիտի ծագէր Հոռմի և անոր դաշնակից՝ Խաւաքցիներուն միջեւ Marsicum Bellum կոչուած Սոցրալ = ընկերական պատերազմը, ամենայն տեսակէտով աղետալի, այլ նաեւ դիւցազնական. որուն պիտի մասնակցէին Պոմպէոսի, Մարիոսի, Սիլլայի նման հըսկայ զօրավարներ:

Տարակոյս չունիմ որ Լատին Քերթոզահայրը այդ պատմական էջերուն նկարագրութեամբ փափաքեցաւ ոգեկոչել՝ ի փառս Հոռմի եւ Սատուռնեան Երկրին, Ենէական դիւցազնամարտին արիական հանդէսները: Եւ թերեւս ալ, իր ժամանակակիցներուն անդրադարձնել ուզեց, որ Պատմութիւնը շարունակ կրկնութիւն մ'է. որուն տուած դասերէն մարդս երբեք չէ խրատուած. Մի՛ ըներ ինչ որ չես ուզեր որ քեզ հանդիպի. քանզի ըրածդ կը գտնես: Ծանիր, ուրեմն, զբացիիդ իրաւունքները, երբոր պահանջկոտ ես քուկիւններուդ նըկատմամբ:

Ի՞նչ Սոյս անգամուան մարտածնոյց պարագային անմեղ զոհն եղաւ խաղաղասէր Դրուսոս Հիւպատը, որուն սպանութեան պատճառաւ Խաւաքցւոց դատին համակիր-

ները Հռոմէն արտաքսուեցան։ Ինչ որ պիտի զայրացնէր հոգիները, արդէն սաստկապէս զրգռուած Ալեկտովէն, որ փոխանակ վիրաւոր եղջերուին գոմին գմբեթէն մարտահրաւէր ազդանշանը տալու Սատուռնեան հողին զաւակներուն, Դիոուսոսի տանը բարձունքէն կը շարունակէր յուզել ժողովուրդը։

Եւ ի ծայրէ անտի նըշան հովուական
Ետ կոր եղջերբն անդընդային ածեալ ձայն։
Շուրջ ընդ անտառն ողջոյն զընայր սօսաւին,
Եւ որ ի խորս էին մայրիքն՝ հընչեցին։
Եռուղական աստուածուհւոյն ի բացեայ
Լըւաւ զայն լիճ¹, լըւան ալիք ծըծըմբեայ։

1. Քերթողը Հիւս Լատինի՝ այժմեան Castelli Romani, կ'ակնարկէ, ուր յատկապէս մեծարուած էր Diana (հակառակէն Անաիդ = Anaid) աստուածուհին, որուն պաշտամունքը, աւելի վերջը, Հելլենական Artemidի պաշտամունքին հետ խառնուեցաւ։ Որսորդութեան և բնութեան ազատ կեանքին այս զիցուհւոյն ի պատիւ կանգնուած տաճարներէն մին երբեմնի Algide (որ է Հերակլէս) լերան Ֆրասկաթիի մօտ, վրան կանգնուած։ Երկրորդ մը՝ արդի Nemi լճակին քով, ուր եղբարեաւ հար զիցուհին կոչուած էր Diana Nemorensis։ Այլ ասոնցմէ հոչակաւորը և պատմականը Հռոմի Ալենտին բլրան կանգնուեցաւ Սիրուիոս Տուլլիոսէն, երբոր նորակերտ Հռոմի և Լատիններուն միջեւ Դաշնակցական Ուխտը = foedus կնքուեցաւ, որ կրօնաքաղաքական բնոյթ մ'ունէր։ Այդ ուխտը որ շարունակ խանգարուեցաւ Հռոմի Լատիններուն Alba մայրաքաղաքին մրցակցութենէն հետ։

Ջորս ըսպիւսակըն թաւալէ Նարոս¹ գետ,
Եւ վելինեանքն աղբիւրք. և մարք ահափեա
Ըզադայս ի ծոց իւրեանց պնդեալ ամփոփեն:

տեւոյ կոխներուն՝ որոնք այս վերջինիս կործանումովը
առժամապէս դադրեցան՝ որուն բնակչութիւնը տեղաշան
փոխադրուեցաւ Հոսմին Աւենտին Չէլիոյ բլուրներուն
վրայ: Լատին ուխտին այս պաշտօնական տաճարին տօնը
օգոստոս 13ին կը զուգարկուէր: Այդ օրը սարուկներուն
ցնծութեանը յատկացուած էր: Կ'ըսեն որ Սերուիոս Տու-
լիոս սարուկի մը զաւակն էր, որ արքայական բարձր դիր-
քին հասաւ: Պատմական և ազգագրական տեսակէտով
յոյժ կարեւոր է ինձ համար որ, օգոստոս 13ին, Հայոց
նախաՀայրերն ալ նմանապէս կը տօնէին իրենց ՆԱԻԱ-
ՍԱՐԳԸ:

1. Այն որ Terni (Interamna) քաղաքէն անցնելով,
Orte (Horta) քաղաքին մօտերը, Տիբերի գետընթացքին
մէջ ձախակողմէն կը թափի. և որով Քերթողահայրը
փոխաբերաբար ակնարկել ուզած է Ենէասի բանակին
դէմ կռուող Marsi, Sabi, Aequi, Քերեւս ալ Peligni
և Իտալները, որոնց աշխարհէն Նար (Nar=Nax) գետը
կ'ընդունի իր օժանդակները. ընդ որս Velinus = Վե-
լինեանը, և ուրիշ աղբիւրներու ծծմբախառն ջուրերը,
որոնք Նարին փոփրոզէզ հոսանքին ծծմբագոյն երանդ
մը կու տան, զոր Վիրգիլ սպիտակ որակած է: Մինչդեռ,
ըստ ոմանց, Նար բառը, Սարին լեզուով ծծումբ կը նշա-
նակէ: Հետեւաբար ղեղնորակ, կանաչի և երբեմն ալ
նարնջագոյնի զանազանութեամբ: Այդ պարագային ա-
րեւելեան նախալեզուին NR արմատին ղիմելու ենք,
որուն կը պատկանին Նուռ կամ Նառ, ՆԱՐՂԻՍ, ՆԱՐՕՄ,
ՆԱՐԻՆՂ (Naranze) և Քերեւս ալ Ներկեմ, եթէ ընդու-
նինք բաղկացած ՆԵՐ և ԱԿԵՄ (Ago, աժ. ևն.): Իսկապէս
Nar, նարնջագոյն, կամ ղեղին գոյնը սկզբնական մարդ-
կութեան և անոր նախաւոր ճարտարարուեստին և ղեղար-

Այս եղանակով Պղոտոնի ժանտ աղ-
ջիկը, անգամ մը եւս իրեն աղետաբեր դերը
կատարելէն յետոյ,

Եւ ողողեալ ըզպատերազմն ի յարիւն,
Այն ինչ նախճիրք մարտին ըսկիզբն անդ առնուն,

Սաւառնաթեւ ճախրանքով և յաղթա-
կան կը հասնի քինախնդիր և չարայուշ
դիցամօր քով,

Խըրոխտս այսպէս բարբառելով առ Հերա՝
Դառնն մարտին դըրդեալ զըրզիւ քեզ ահա.

ուստին հաճելի և սովորական զոյներ: Այլ ես չեմ ուզեր
երկարել ծանօթագրութիւնս ցոյց տալու համար թէ ինչ-
պէս ՆԱՐ կամ Նուր, արեւին դեղին ոսկեփայլ զոյնը
բացատրել ուզելով բուն իսկ ԼՈՅՍՒՆ իմաստը առաւ:
Քանզի Վիլհելման տողերուն այդ գետին անունը, արեւ-
ւելեան տարբեր արմատէ մը կարելի է սերիլ տալ: Այ-
սինքն *Nahr*, որ կը նշանակէ գետ, յոմոսանք: Եւ կ'արժէ
յիշել որ Ասորեստանցիք Հայոց աշխարհին հարաւային
մասը կը կոչէին *Nahiri*. քանզի այդ Լեւոնակարկաւ
երկրէն կ'իջնէին փոքր Ասիոյ կարեւորագոյն և ամե-
նամեծ գետերը: Հայաստան փոքր Ասիոյ հսկայ ջրամ-
բարն է, որուն կափարիչն է ԲԻԻՐԱՆԸ լեռը:

S^u Maspéro. (Hist. Anc. des peuples d'orient)
Nahr-el-assy=Oronte գետը=Ասիոյ գետը: *Nahr-*
el-Kelb Փիւնիկիոյ Շաւ գետը: *Nahar-Malka*=Քաղ-
ղէացւոց արքայական մեծ ջրհոսանքը: Եւ վերջացնելու
համար՝ Նար գետին վրայ, կը գտնուի այժմեան *Narni*
քաղաքը, հիներուն *Narnia*ն, զոր Հռոմայեցիները Քրիս-
տոսէ 290 տարի առաջ կառուցին, աւելի նախաւոր *Ne-*
quinum ի աւերակներուն վրան:

Եւ հեզնական շեշտով մը շարունակելով՝
 Ի հաշտութիւն արդ զալ նոցա հրամայեա՛,
 Եւ կռել դաշինս աղէ պատուէր տո՛ւր նոցա.

Եւ Աւելիտով մանրամասն կը պատմէ
 ըրաժները, և եթէ ասոնք բաւական չէին,
 մտադիր էր ա՛լ աւելին ընելու.

Յուզեալ ի շտինդն, ըստոյգ թէ կամբդ իցեն ինձ,
 Ըզըրջակայ քաղաքս ի մարտ զըրգոեցից.
 Յարիսական լուցից զողիս յիղձ անսանձ,
 Հասցեն ի նպաստ շուրջ յամենայն ի կողմանց,
 Եւ զգաշտս ի զէնքս ծածկեցից համասփիւռ:

Ժանտաժուտ դիցուհւոյն արդէն գործած
 և մտադրածներուն վրան խորհելով, զի-
 ցամայրն իսկ և իսկ կ'անդրադառնայ որ՝
 ոխակալ ոգիէն մղեալ, Ախերոնեան զօ-
 րութեանց վերստին ղիմելովը, ինքզինքը՝
 այս անգամ, Արաբագղ Հօրը նոյն իսկ
 ցասումին ենթարկած էր. և ստանձնած,
 անխոհեմ ընթացքով, գալիք աղէտներուն
 ծանր պատասխանատուութիւնը: Նոյն այն
 կերպ որ պատահած էր, Ընկերական պա-
 տերագմէն տասը դար առաջ, Լատինոս
 արքային դստեր հարսնութեան պատճա-
 ռով ծագած Վիրգիլեան դիւցազնամարտին:
 Երբոր՝ Հերա Դիցամայրը՝ Դարդաններուն
 Տորմիդը մոլեգնաբար հետապնդելով կը
 հասնի Սիկիլիա կղզին, և Պաքինոն հըր-

ուտնդանին բարձրէն ամպախաղաց սա-
ւառնեւով՝

Դէտ ի հեռուստ անտի կ'ացեալ տեսանէր
Յաջողութեամբ զննէաս ցնծալից .

Լ Դարդանները որոնք՝

Թողեալ ըզնաւս առ ծովեզերքն անկասկած ,

Տիրերի ծովախառնումին մօտ ցամաք ելած
նորաշէն Տրովայի մը հիմնարկութեան կը
զբաղէին :

Դիցամայրը՝ այդ իր սաւառնումին մէջ ,
հոլաթեւ ,

Եւ զկայ առեալ անդ խոց ի սիրտ կարեւէր ,
Շարժեալ ըզզուլս իւր՝ զայսոսիկ բարբառէր ,

Լաւ եւս դառնութեամբ կը խորհրդածէր ,
որ զուր տեղը հալածած էր

Ըզփախըստեայտն ի հայրենեաց տարագիր ,
Ըզհետ մըտեալ նոցա ընդ ծով լայնալիր :

Եւ վայրապար անոնց դէմ սպառած

Ամպրոպք երկնից և ծովուն սաստ ալեկոծ :

Հերայի ոխակալ հեռը դեռ աւելի կը զայ-
րանար , տեսնելով որ բանի մը չէին ծա-
ռայած Դեւեան պատգամներուն իրագոր-
ծումին դէմ ի գործ դրած հնարքները ,

Զինչ օգնեցին լիբէականքն ինձ խըրուտք ,

Զինչ Ըսկիլայն և Քարիբդայ ահեղ խուլթք:

Հակառակ յարուցած ամէն տեսակ խոչ-
ընդոտներուն, աստղորդի Ենէասը և ա-
տելի Տրովացիները Հերայի հետապնդու-
մէն խուսափած՝

Ի Տիբերեանն արդ ամրացեալ կան ի ծոց,
Զերծք ի յալեաց և ի ձեռաց իսկ իմոց:

Կը յաղթանակէր, այս կերպով, Աստղիկը
Դիոսի մեծ տիկնոջը վերստին պարտու-
թեամբ: Որմէ Հերա կը պարտաւորուէր
խոստովանիլ՝

Իսկ ես Դիայ գոլով տիկին մեծ, այլ հէք,
Ի տրովացւոյն Ենեայ նըկուն լինիմ արդ:

Յաւալի էր զուրցելը, այլ այս երկրորդ
անգամն էր որ Հերա ինքզինքը նուաս-
տացած կը զգար Տրովացիի մը յանդիման:
Երկու անգամն ալ՝ Աստղիկի յաղթանա-
կով: Առաջինը՝ երբոր Պրիամոսի զաւակը,
Պարիս, Աստղիկին տուաւ գեղեցկութեան
մրցանակը:

Իսկ այս անգամ Անքիսէսին դիցորդի
զաւակէն՝

Աստղկան իսկ, ուստըր միւս այլ Պարիսէն:

Այս սրտաբեկ խորհրդածութիւններէն յե-
տոյ, Դիցամայրը ճարահատ, տեսնելով
իր զօրութեան ապիկարութիւնը, և միւս

կողմանէ վերին դից անտարբերութիւնը
իր հէք վիճակին, յուսահատ որոշումը
կու տայ վիրգիլեան հետեւեալ տողերը
զուրցելով.

Թէ զօրութիւն յիս չիք հնար բաւական,
Ուր և կայցէ, ոչ յերկուացայց խընդրել զայն.
Եթէ զվերինս ողոքել ոչ կարեմ դիս,
Ջախերոնեանցըն շարժեցից գութ ընդ իս.....
Ասաց, և էջ ահեղ յերկիր ի ստորին,
Յանլոյս կայից ժանտիցըն քերց ձայնելով
Ջաղիտաբերն ի դըժոխոց զԱլեկտով,
Ջորոյ տըխուր մարտք և զայրոյթք և դարանք
Պատեն ըզսիրտ և եղերունք բազմավտանգ:

Այսպէս է որ Տուռնոսի և Լենէասի վիր-
գիլեան դիւցազներգակ մենամարտին օրով
Ալեկտով՝ իր նաժիշտներովը միասին,
դժոխքէն դուրս ելաւ՝ առաջին անգամ
ըլլալով, եղբայրասպան կազն ու կոիւր,
ահն ու սարսափը, սուզն ու մահը սեր-
մանելու, Սատուռնեան Երկրին ոսկեղա-
րեան բարօրութիւնը լլկելով:

Լ. Դիոսի մեծ տիկնոջ ազդեցիկ դիրքը
փրկեց զՀերա այդ անգամուան պատաս-
խանատուութենէն: Մինչդեռ ընկերակաւ
պատերազմի թուականին ստանձնածը —
եթէ իսկապէս՝ ըստ իմ ենթադրութեանս,
Հերա եղաւ վերստին զրդիչը — կրնար ծա-
նրապէս վտանգել ոչ միայն անոր այլ նոյն

ինքն 'Գիտսի' զերազա՜հ դիրքերը, որոնց՝
այլ և կին, բարեյաջող դէպքերու բեր-
մամբ, տիրացած էին։

Քանզի Ենէասէն յետոյ Աշխարհս ու
Երկինքը մեծամեծ փոփոխութիւններ կրե-
ցին։ Երկինք երբոր կ'ըսեմ Քերթոզնե-
րուն երկնակառոյց Ուխմպոսը կ'ըմբռնեմ,
ուսկից Հելլէն անմահները, Անքիսէսի որդ-
ւոյն կամ Եւանդրոսին, ու կամ Աննա
Պերեննայի նման բարեսիրտ պառաւին,
ինչպէս յոյժ առասպելական Հոռոմ քրմա-
նոյշին հետ զաղթողներուն հետեւելով,
յաջորդաբար իտալիա մտան և տեղական
իտալ աստուածները պաշտօնազուրկ ընե-
լով, անոնց դիրքը զրաւեցին։

Այսպէս է որ, կարեւորագոյնները յի-
շելով, Դից և դիւցազանց նախածնող Յա-
նոս Հայրը, Տիեզերքին կազմակերպիչն
ու վարիչը¹, որուն ի պատիւ Ուլիդիոս
300 տող պիտի նուիրէր², երկրորդ անգամ

1. Mythologie, par A. Riquier et l'Abbé Combes. 12 257. «Les Etrusques voyaient en *Janus* l'organisateur et le régulateur du monde. Il était le dieu du temps, de l'air, du soleil, la providence et l'arbitre des hommes et des choses».

2. Ovide, Լատին քերթողը «C'est à moi seul qu'appartient le soin de l'univers. Ciel et mer, Terre et nuages. Tout ce qu'on voit s'ouvre et se ferme, naît et meurt, à un geste de ma main».

գահագուրկ հղաւ — եթէ հաւատք պէտք է ընծայել քերթողներուն — իր բուն զաւակէն՝ Զեւս՝ Արամագդ՝ Jupiter = Gioveէն։ Եւ Յանոս՝ = Ianus Pater, իտալներուն գերագոյն Աստուածը, տիեզերական ինքնակալութենէն զրկուած, պիտի դառնար, եւս քան զեւս նուազելով, պարզ Դոնապան մը = Thyrcæus¹, կրկնաճակատ աստուած մը, երկնքին բանալիները ձեռքը։ Բացող մը՝ վերջապէս, որով ամէն ինչ կը սկսէր և կը վերջանար. նոյն իսկ պատերազմը։

Յանոս նախահօր գահազրկումով՝ նոյն ձախողութեան պիտի մատնուէր անոր մեծ տիկինը, Prisca Vesta, իտալներուն մեծարած ամենահին դիցամայրը. այն որ՝ առաջին անգամ ըլլալով, յաջողեցաւ կին մարդը առաջնորդել ընտանեկան յարկին տակ, անոր յանձնելով օճախին կրակը մշտավառ պահելու պաշտօնը։

Մենք քիչ վերջը պիտի լսենք Քաղ-

1. Court de Gebelin. *Hist. du Calendrier*. «On appelle Janus, d'un mot primitif qui signifie éclairer: et parce que le Soleil est comme le portier du Ciel. Tel était également chez les Grecs le nom d'Apollon ou du Soleil, lorsqu'ils l'appelaient Thyrcæus (Thyr = դուռ), ou le Portier. C'était Janus armé de la clé des Cieux».

դէպի Բիւռոս պատմիչէն, թէ ուսկից, ինչ կերպ և երբ Յանոսն ու Վեստան, իրենց զիցապատիւ Սեպուհներովը, զաղթական հասան իտալիա, և իրենց մատուցած երախտիքներուն համար իբր աստուածներ մեծարուեցան: Յամենայն դէպս, Յանոսով և Վեստայով կը սկսին նահապետական բարքերը, ընտանիքի զգացումը, ընկերական կեանքը, հողագործութիւնը, ճարտարարուեստն ու գիտութեան զարգացումը, այլ նա մանաւանդ նիւթապաշտութենէն աւելի բարձր հաւատք մը, որ Երկնքին մէջ պիտի փնտռէ իր պաշտելին:

Դիցապատմական այս ծանօթութիւններս նախապատրաստութիւն պիտի ծառայեն, իտալ և Արմէն ազգերուն ցեղակցական և մշակութային վաղեմի կապերուն վերարբերեալ յառաջիկայ վերտառութեանս:

ԼԱ. Վերոյիշեալ առասպելախառն դէպքերուն հետեւանքով, մինչ Դիոս՝ կապիտոլեան Եռապիտեր Ճիովե ի մակդիրով, զահրնկէց Յանոսին կը յաջորդէր, Հերա՝ միւս կողմէն, նախադիցամօր դիրքն ու ստորոգելիները կը զրաւէր: Իբրեւ ծննդաբերութեան խնամատար զիցուհի, պիտի կոչուէր *Juno Lucina*¹: Հարսանիքներու

1. *Juno-Iovino*. Ճիովէին իգականն էր Ճիովե (Iov+piter = Հնդկ. Djaus pitar = père du jour) Արեւին

նախագահելուն համար, պիտի կոչուէր *Juno Pronuba* (լատ. *Nubere* = հարս երթալ): Եւ որովհետեւ ինքը կ'առաջնորդէր հարսը փեսին տունը, ասոր համար պիտի կոչուէր *Juno domiduca*: Վերջապէս, ի մէջ այլոց, նա կոչուած էր և մեծարուած, *Juno Regina* (Թագուհի) քանի որ իր ամուսինը Տիեզերքին ինքնակալ արքան էր, և Հռոմուլոսի դաստակերտին գերագոյն պաշտպանը: Այս տիտղոսով, Եւանօ Ճիուսինէին պաշտպանութեան ներքեւ կը գտնուէր Հռոմէական աշխարհակալ տէրութիւնը:

Հետեւաբար, ստանձնած սրբազան պատականութիւններուն և նոյնիսկ իր պաշտպանած տէրութեան դէմ — քանի որ գալիք չարիքներէն Հռոմ ալ պիտի տուժէր — գործած սխալն ընդունելով, Դիցամայրը, եղածը դարմանելու համար, առանց երկար պատճառաբանութեան, Վիրգիլիոսին երկու տողերովը պատասխանեց՝ իր դէմ խրոխտաբար խօսող ծանր զիցուհիին.

Ի բաց կաց արդ. ըզվաստակացդ ըզթերին
Ես իսկ լըցից, եթէ (?) կայցէ տակաւին:

Հետ նոյնանալով — քանզի Յանոսը *Sole Արեւին* = հետ նոյնացած էր — անոր կինը բնական բերմամբ *Լուսինն* (*Lucina* կարգա՛հին հնչումով *Լուսինա* կամ *Լուկահինա*) հետ նոյնացաւ. և եղաւ հարսն գիշերոյ. ինչպէս *Արեւն* էր *Ակն* տուրնջեան = *Արփի*. որմէ արփիաարոտիւ երկնից:

Հրամայական որքան հեզնող այս պատուէրը—քանզի ընելու բան չէր մնացած—կրկնել հարկ չեղաւ։ Հոլաթեւ վայրէջքով զահավէժ, Պղուտոնի ժանտ աղջիկը, Ախեւրոնեան անլոյս գաւառին մէջ արդէն իսկ խորասոյգ անյայտացած էր, Սատուռնեան հողին վրան թողնելով ինչ որ ցանած էր։

Լ.Բ. Ապաժամ սորջանք էր Հերայինը։ Ֆանուածը իսկոյն բողբոջ տուած էր, բոսորաներկ երանգով։

Արդարեւ, Ենէականին հանգոյն, ընդդիմամարտ երկու բանակաները, արդէն դէմ առ դէմ ճակատած էին։

Մէկ կողմէն՝ Ենէասին, Էւանդրոսին, Դարդաններուն, Տիւրենեանց, մէկ բառով Հռոմուլոսի հեռաւոր թոռները, խրոխտաբար, իրենց զօրութեան վրան ինքնավստահ։

Միւս կողմէն՝ Հռոմուլեան քաջակորով պետին, Տուռնոսի, աստուածները արհամարհող Մեզենտի, չքնաղագեղ Աւենտինի, Կեկուլոսին, Տիրուրեան երկու եղբարց՝ Կատիլլոսի և Կորասի—ո՞րը յիշեմ—և ձիերը նուաճող պիսիդոնեան ճետ՝ Մեսապոսի և Սաբինացի Կլաւսոսի, Նորսական բարձունքներուն տէր՝ Ուփէնտի, Իպպոլիտեան գերահռչակ զաւակը՝ Վիրրիոսին և վերջապէս, Ամոզոններուն փառաշրջանին ար-

ժանի, վոլսկեաններուն քրմանոյշ, գոռ պատերազմիկ, իշխանուհի կամիլլային հեռաւոր սերունդները. բոլորն ալ մէկ խումբ, խոտուրներն ալ՝ այս անգամ միասին, զէն ի ձեռին՝ կազմ և պատրաստ:

ԼԳ. Այսպէս է որ Marsi, Sanni Sabini, Peligni, Lucani, եւն, Միջին իտալիոյ գրեթէ բոլոր ժողովուրդները իտալ Դաշնակցութիւնը = *Confederazione Italica* ն կազմեցին, ընկերային պատերազմին օրով, իրենց մայրաքաղաք ընտրելով, Ազինիոյ Պոլլիոնի ծննդավայրին, Տէատէի մօտ գտնուող՝ Corfinio ոստանը, որ անունը փոխելով կոչուեցաւ *Italica* և Հռոմի նման ունեցաւ իր ծերակուտական ժողովը և ամէն տարի փոփոխելի իրեն երկու Հիւպատները: Առաջին ընտրուողները եղան՝ Պոմպէդիոյ Սիլոն մարսեանը, և սաննեան Լուկիոս Պապիոս Մուտիլոն, որոնք հրամանատար կարգուեցան Դաշնակցեալ իտալ բանակին: Արինհեղութիւնը չսկսած, այս վերջիններս վերջին անգամ մը Հռոմին դիմեցին որ զիջանի գոհացում տալ իրենց արդար պահանջին:

Հռոմի կրկին մերժումին վրայ՝ եղբայրասպան կռիւն սկսաւ, Քրիստոսէ 90 տարի առաջ, և որ պիտի տեւէր եօթը տարի, այսինքն Պոլլիոնի ծնելէն ութ տարի առաջ:

Զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ Հռոմէական բանակին հրամանատարը կը նըշմարենք Յուլիոս պատանիին սերունդէն հեռաւոր շառաւիղ մը՝ Լուկիոս Յուլիոս կեսար, Մեծն կեսարի ազգական մը, որ իր պաշտօնակից Բուտիլլոյ զօրաւորին հետ՝ առաջին բախումին, պարտուեցան։

Բախտը՝ սակայն, Հռոմայեցւոց պիտի ժամէր, որոնց կողմէն փայլեցան Մարիոս, Մեծն Պոմպէոս, այլ նա մանաւանդ սարսափելին Սիլլա որուն վիճակուած էր յաղթանակը։ Դաշնակցականներուն պետերը վերջին յուսահատ ոգորումով, Հռոմի պարիսպներուն առջեւ հասած, կ'ինկնան պատերազմի դաշտին վրան։ Փճացաւ անոնց բանակը և միանգամայն Հայրենիքը, զոր Սիլլա ահաւոր վրիժառութեամբ քարուքանդ աւերեց։ Մասնաւորապէս խռտացաւ Սաններուն դէմ, որոնք գրեթէ բնաջինջ եղան։ Անոնց աւերակ բնաշխարհին մէջ հաստատուեցան Սիլլայէն ղըրկուած նոր զաղթականներ։

ԼՂ. Պատմութիւնը, ինչպէս ըսինք, սիրելի Հայրենակից Ընթերցողս, մերթ ընդ մերթ, արիւնյաներկ էջերով կրկնուած է. և ճակատագիրը՝ անխնայ, պարտուողին երեսին նետած,

Vae Victis!

Ո՛չ. տարբեր եղանակով և քստմնասար-
սուռ պատկերներով, կարծես, Պղուտոնի
ժանտ աղջիկը, մեր օրով, Քրիստոնէից
Աստուծոյն դէմ յոխորտալով, իր նաժիշտ-
ներուն հետ անլոյս կայանքէն երրորդ
անգամ դուրս ելած, ահն ու սարսափը,
սուգն ու աւերը սփռեց Հայուն բնաշ-
խարհին մէջ:

Հայը՝ որ իրաւունքի հաւասարութիւն
չէր պահանջած Մեծերէն, այլ պարզա-
բար ինչ որ շնորհուած է Արարչին բոլոր,
ծառերէն սկսեալ, ստեղծածներուն: Ա՛յն
է, այսինքն, լոյս Արեւին տակ փոքրիկ
անկիւն մը, անցեալին յիշատակներով հոն
խոկալու, ապրելու, ազատ և պարկեշտ
աշխատանքով:

Թէ ինչո՞ւ զլացան: Ինչո՞ւ անոր մեր-
ժուեցաւ:

Ո՛չ ոք ըմբռնեց:

Եւ Թէ ինչո՞ւ Ալեկտովին այսքան ա-
զատ ասպարէզ տրուեցաւ...

Ամենամեծ ամբարտաւանութիւնն է, ան-
շուշտ, անքնինը քննել ուզելը:

Յո՛յսը միայն կրնայ յանդգնիլ. և Հա-
ւատքը՝ տոկալ դիմադրել:

Վ՛այ է զայն կորսնցնողին:

ԼԵ. Հարիւր հազար առոյգ երիտա-
սարդութիւն զոհուած էր ընկերական այդ

կոիւններուն, հիմէն սարսելով իտալիան և Հռոմը, որ Աննիբաղէն յետոյ, երկրորդ անգամ ըլլալով կը տեսնէր առ դուրս հասած թշնամին, պարտաւորուած՝ իր ծանր կորուստները գոցելու համար, ազատագրուած զերիններուն տալ հռոմէական քաղաքացիութիւնը։ Որմէ պիտի հետեւէր դասակարգներուն խառնաշփոթում և երկու կեան նորահասներու բանակ մը։ Ինչ որ իր ցեղակիցներուն մերժած էր, օտարածինները կը ստանային։ Յաղթելով հանդերձ, վերջ ի վերջոյ հարկադրուեցաւ զիջանիլ և զոհացում տալ իր դաշնակիցներուն։

Այդ եղանակով պիտի վերահաստատուէր խաղաղութիւնը՝ զոր Պատմութիւնը որակած է՝ *La Pace dei Sepolcri* = Գերեզմաններու անդորրանք։

1.9. Իրաւունքի հաւասարութեան և ազատութեան սիրոյն ինքնազոհ այդ քաջերէն սերած էր Ալզինիոյ Պոլլիոն, ընկերային կոիւն յետ պատերազմական ժխորին մէջ ծնած, հաւանականաբար որբուհի մը զաւակը։

Անոր օրով Հասարակապետութիւնը՝ բարձրանալով, պիտի հասնէր այն սահարհարթին ուր վերելքն ու վայրէջքը, ինչպէս ամէն բարձունքներուն վրան, ի-

բարու կը հանդիպին՝ պահ մը շփոթուած։

Ազգերու կեանքին քաջածանօթը, ինչպէս որ էր Վիրգիլիոսի մեծանուն բարեկամը, կրնա՞ր միթէ միայն զանազանել թէ ո՞ւր կը վերջանար մին և ուրկից կը սկսէր միւսը։

Իսկապէս՝ այն միեւնոյն երեւելիները, որոնց արդիւնքով Հասարակապետութիւնը բարձրացաւ գազաթնակէտին, միեւնոյններուն միջեւ ծագած անհաշտ թշնամութեանէն սկսաւ նաեւ վայրէջքը, որ անկումի մը ընոյթն առած անկարգ թաւալգլորումով մը վերջացաւ, գոցելով Հռոմուլոսի դաստակերտին յատուկ Տարեգրութիւնը, և իսկոյն բանալով ընդհանուր իտալիոյ միազանգուած միութեան Հռոմէական պատմութիւնը, որ կը կոչուի՝ սովորաբար, Հռոմէական կայսրութեան պատմութիւնը։

Դէպքերը հետեւեալ կարգով յաջորդած էին, որոնց մէկ մասը Վիրգիլիոսի անծանօթ էր, մնացեալը Պուլիոնէն պիտի լսէր. ինչպէս աշակերտ մը ունկնդիր կ'ըլլայ պատմական իմաստասիրութեան վարպետի մը դասախօսութեան և անկէ հանուած եզրակացութիւններուն։

Ընկերական կռիւին համաժամանակ կը ծագի Մարիոսի և Սիլլայի ոխակալ հակառակութիւնը, դասակարգները դէմ առ դէմ հանելով։

Հրդեհը կը բռնկի Հոռմէն, համաճարակ տարածուելով նախ խտալիոյ և յետոյ Թիեզերական ընդհանուր քարտէսին:

Շուարած կը դիտեն նուաճեալները զիրենք ճնշող հսկային ներքին պառակտումը: Կ'ուսումնասիրեն անոր ախտանշանները: Յոյսը կը ծնի անոնց, ինչպէս որ սահմաններուն վրայ խոնուած բարբարոս ականատեսներու սրտին մէջ: Առ այժմ պարզապէս կ'աջակցին մէկուն կամ միւսին փառասիրական ելքին: Աւելի վերջը պիտի պատրաստուին իրենց հաշուոյն գործելու:

Կ'ափսոսայ՝ վերստին, խտալիա իր նոր կրած կորուստներուն վրայ. և Հոռմ, սարսափով կը տեսնէ, այս անգամ, բուն զաւակներուն արիւնով իր պարիսպներուն արիւնաներկ շառագունիլը:

Պիտի յաջորդէ հարստահարուած, զըրկուած ռամիկ տարրին խլրտումը: Մինչ այս, Լուկուլլոս իր պարտէզներուն փառաւոր պճնազարդումին կը զբաղի, Պոմպէոս՝ փառասիրութեան գրգանքին և Կրասոս՝ զրամ գիգելու մարմաջով:

Կը ծագի Կատիլինայի ապստամբութիւնը, որմէ քաջալերուած, Սպարտակոս՝ 70 հազար գերիներով, ընդվզումի զբօշ կը պարզէ, յուսահատ ու խօլ ճիգերով:

Նուստատացած կը հեծէ Հոռմի ծերա-
կոյտը, նախ Սիլլայի ղիկատաւորութեան
ենթարկուած, և իսկոյն յետոյ՝ ոճրագործ
կղզիոսին:

Լոյս օրին, մարդասպանները յայտնա-
պէս կը գործեն Հոռմի փողոցներուն մէջ:
Կիկերոն՝ կամաւոր աքսորով կը յաջողի,
այդ աեղամ, իր գլուխը փրկել: Պոմպէոս
խոհեմութիւն կը համարէ, Միլոնի և կղզ-
իոսի կուսակցութեանց բախումներէն հե-
ռու ապրիլ:

Նոյն ինքն կեսար, Մեծն կեսար՝ աչք
կը գոցէ տեսածին:

Կը շեշտուի, վերջապէս այս երկու վեր-
ջիններուն միջեւ խրամատը, որոնք կրա-
սոսի հետ պահ մը եռապետական դաշինքը
կնքած էին:

Կը յաջորդէ Փարսալեան ճակատամար-
տը, հսկայ հսկայի դէմ:

Պոմպէոսի կուսակից են ազնուապետա-
կանները:

Կեսարի կը ծառայեն ծաւի աչքերով
Գալլիացիները, օտարները:

Եղբերգութիւնը կը վերջանայ կեսարի
սպանումով: Հասարակապետութիւնը վեր-
ջին անգամ մ'ալ կեանքի նշան մը կու
տայ, Փիլիպպեան դաշտերուն վրան հո-
գեսպառ.

Պիտի յաջորդէ անիշխանութիւնը, որու միջոցին Հոկտաւիանոս և Անտոնիոս, իւրարու արժան մրցակիցներ, ճիգ պիտի թափեն տիրանալու, Կեսարի թափուր թողած ինքնակալի Գահին:

Ահաւասիկ այն թուականը, ուր Վիրգիլիոս, Պոլլիոնի մտերմական ոճով աւանդուած ազգային դաստիարակութիւնն ստացաւ, իր Վարպետին հետեւեալ պատճառարանութիւններով, Հին Ազգաց Պատմութենէն քաղուած:

Պոլլիոն, որ Կեսարի հետ Աշխարհագրութիւնը քանիցս չափիչփած էր իր փաստերուն համար շատ հեռունները շրջելու պէտք չունէր:

Հռոմինը բաւական էր իր բարեկամ Աշկերտին օրինակ ծառայելու թէ ազգ մը ինչպէս կը ծնի, կ'աճի, կը խոնարհի: Ինչպէս Մարսիքեան կռիւը ստիպեց յաղթական Հռոմը զիջումի, օրուան պահանջին գիտակցութեամբ, եթէ կ'ուզէր առաջնութիւնը պահել:

Լէ. Պատմաբան և իմաստասէր Վարպետը, արդ, Աշկերտին դիտել կու տար թէ որպիսի փոքր կորիզէն սկսած էր Հռոմը՝ համեմատաբար իր աճումին, հետզհետէ ընդարձակելով իր գոյութեան, դիմադրութեան ամրոցը, հոն՝ ուր կ'ապրի ազգային ոգին:

Այսպէս՝ Տարպէա ժայռէն կապիտուլին, Հոռմուլոսի քառաձեւէն Սիլուիոյի ընդլայնումին և վերջապէս, իր օրովը եօթը բլուրներուն վրան հոյակապ բազմած Հոռմը:

Իւրաքանչիւրը, ասոնցմէ, կը ներկայացնէ պետութեան մը ինչպէս անհատի մը, ծնելուն, մեծնալուն, հասակ նետելուն յաջորդական անցքերը: Մարմնոյն և անոր կենսունակութեան կեդրոնին միջեւ այս համեմատական վերաբերութիւնը խանգարուեցաւ տիեզերակալութեան յանկարծակի ոստումէն: Սահմանները այնքան հեռացած էին որ բարախող սիրտը անբաւական էր սնուցանելու, մատակարարելու այդքան վիթխարի մարմին մը:

Ինչ որ զգալի եղաւ Աննիբաղի սպառնանքին օրով:

Եւ Հոռմ իր գոյութիւնն և տիրապետութիւնը փրկելու պիտի չյաջողէր եթէ արտաքին և ներքին վտանգներուն դէմ մէկ ճակատ բոլորելու անմիջական պէտքը հարկադրած չըլլար Միութեան Ոգին որմէ կը ծնի Աղգայինը, Հոռմուլոսի դաստակերտին պարիսպներէն դուրս հրաւէր կարդալու Սատուռնեան հողին բոլոր զաւակներուն:

Այդպիսի ուժգին թափով դուրս ելած, ընդհանուրին սրտին խօսող այդ հրահրիչ

Ոգին, հաւաքական ուժերու պայքարով ստացուած յաղթանակէն վերջը, այլեւս չէր կրնար վերադառնալ ամփոփուելու նախաւոր իր անձուկ շրջանակին մէջ. ինչպէս Հոռմի ծերակոյտը պահանջած էր և փափաքած:

Նիւթականէն աւելի բարոյական ուժերուն արտակեղրոնացումը հարկ էր:

Եփրատէն Ովկեան, և Նեղոսի ջրվէժներէն Հիւսիսային ծովը տարածուած Տիւեզերակալութեան մը կը պատշաճէր աւելի լայնանիստ ամրոց մը, մէկ կողմէն ձիւնապատ բարձունքները և մնացեալ կողմերէն ծովով պարսպապատ: Անոր միջնաբերդը պիտի ըլլար Հոռմը. ինչպէս ծագումին օրով անոր Աշտարակ ծառայած էր Տարբէական Ժայռը:

Ազգային միութեան Հայրենիքը, իրաւունքի հաւասարութեան վրայ հիմնուած ամբողջական խտաւրիան միայն կրնար ներկայացնել բարոյական և նիւթական դիմադրութեան և ուժին սմբապինդ կեդրոնը, յար և նման Հոկտաւիանոսէն շարադրուելիք, լեզէոններու թուանշաններով նշանակուած, կայսերական խտաւրոյ միագոյն քարտէսին:

Այդպիսի ըմբռնումով *Idea Nazionale*, որուն Երգիչը պիտի ըլլար Վիրգիլիոս,

կրնար վերջ տալ Հասարակապետութեան անկումին իշխող անիշխանութեան և զերծ պահել իտալական թերակղզին, եթէ Տի-
եզերակալութիւնը հարկադրուէր տեղի ք
տալու, նուաճեալ Ազգերուն վրիժառու
սպառնանքէն, կամ խիզախ ձեռնարկներէ
որպէս Աննիրադին և Միհրդատ Մեծին
ծրագրածը՝ Պոնտոսէն դէպ ի Հռոմ:

ԼԸ. Քաղաքացիական ազնիւ առաջի-
նութեանց բարձրագոյն այդ դպրոցին՝
մտերմական ոճով աւանդուած, դասերուն
աւարտումին հետ կը վերջանար նաեւ
Վիրգիլիոսի կուսակալ բարեկամին վար-
պետի դերը:

Պէտք չէր, ուստի, այլ եւս ուշանար
անոր տեղափոխութիւնը. քանի որ՝ մեր
տեսակէտով նա արգելք մ'էր. և որուն
առաջին շարժումը տրուեցաւ Ազինիոյ Պոլ-
լիոնի հիւպատ ընտրուելովը. և իսկոյն
յետոյ Իլլիրական պատերազմով, որուն
հրամանատար կարգուեցաւ, 39 թուա-
կանին (Ն. Ք.):

Սակայն, բարեկամ պաշտպանին հե-
ռանալը չէր բաւեր: Նկարագրի և զգա-
ցումի մասին անոր հակապատկեր կուսա-
կալ մը պէտք էր յաջորդէր: Լաւագոյն
էր Վիրգիլին քաղաքակից մը. քանզի մի-
եւնոյն հողէն ծնածները, դժբախտաբար,

աւելի մոլեգնոտ կը վարուին իրարու դէմ:

Իսկապէս, Քրեմոնացի Ալփենոս վարոս յաջորդեց Պոլլիոնի:

Ինծի անծանօթ է, պատմութիւնն ալ լռելեայն անցած է, թէ ինչ պարագայով՝ արհեստով կօշկակար¹, այդ Քրեմոնացին, ինքզինքը Հոոմ նետելով, յաջորդեցաւ աւելի փայլուն դիրքի մը տիրանալ:

Կօշիկ կարելը կամ փայլեցնելը, բնականաբար, չ'արգիլեր մարդուս մտաւոր կարողութիւն և յաջողակութիւն, որոնցմով օժտուած էր Ալփենոս:

Իրեն կը պահսէին խոնարհամիտ համեստութիւնը և մարդասիրութիւնը:

Այդպէս կը հանդիպի բախտէն օճանեալներուն:

Անակնկալ և արագ վերելքը շուարեցուցած էր օրէնսդրի անոր խոհականութիւնը և փառամոլութեան որդը՝ կրծած անոր սիրտը:

Սա միայն յայտնի է որ Ալփենոս՝ իբր գրագէտ և օրէնսդիր, բաւական մեծ համ-

1. Alfenus Varus, Publius, da Cremona. Da prima *Calzolaio* nella città natale, venne poi a Roma, dove fu scolaro dello stimato giureconsulto Serv. Sulpicio Rufo. Si acquistò grande fama come giureconsulto e come scrittore (40. LL. Digestorum). § 4° 1^a *Իւրեք*.

բաւ շահած էր և բարձր դիրքի հասած .
այնպէս մը որ կատուլլոս արժանի դա-
տած էր անոր նուիրելու երեսներորդ իր
Տաղերգը : Ինչ որ եւս առաւել պիտի
սաստկացնէր Ալփինոսի մեծախօսութիւնը :
Որատիոս , կ'ըսեն , միայն յաջողեցաւ ,
կծու՝ երգիծանքով պատանծեցնել ոչնչէն¹
հասնողին այդ գոռոզութիւնը :

Լթ. Ինծի անծանօթ է , նմանապէս , և
լաւ չեմ յիշեր , թէ Տանդէն , որ յոյժ
գիւտաւոր էր , ինչպիսի պատիժ յատկա-
ցուց Քրեմոնացի այդ կօշկակարին նման-
նհրուն : Եթէ գերաշխարհիկ Տաղերգու-
թեան Հեղինակին ծանօթ ըլլար , վերջին
մեծ պատերազմին հետեւանքով , իտալա-
կան լեզուին վերջերս հարստացած մի
նոր բացատրութեանը , տարակոյս չունիմ
որ Ալփինոսը , արդէն շատոնց ի վեր ,
մարդակեր շանաձուկի = *pescecame* , կեր-
պարանքով , Ստիքսի ժահահոտ տղմին մէջ
խրած պիտի ըլլար : Եւ կրնաք գուշակել
թէ ինչ աստիճանի տագնապալից պիտի
դառնար՝ Տանդէի ոխերիմ թշնամիին մի-
ջադէպին առթիւ , Վարպետն ու Աշակերտը
տանող նաւակին շրջման վտանգը , եթէ

1. Նոյնքն. Sembra che Orazio (Sat. 1. 30. seg.)
abbia avuto motivo di rintuzzare alquanto la
superbia di quest'uomo *venuto su da nulla*.

Սեփեհնտոն և Սլիփենտսը, մէկ խօսք քրած, յարձակէին, սպառնական կարկառելով իրենց ձեռքերը:

Որքան ալ որ վեհանձն բան չէ խօրժելը, նա մանաւանդ մեռեալ մը, ըլլայ իսկ նա մեզմէ 20 դար առաջ, այսու հանդերձ կարելի չէր լռելեայն անցնիլ այնպիսի անձի մը համար որուն խստաբարոյ վարչութենէն կախուած էր Վիրգիլիոսի ասպարէզին բացումը:

Խ. Սլիփենտսի կուսակալութեան օրով երկիրներու բաժանման վերաբերեալ կայսերական Հրովարտակին տրամադրութիւնները բառ առ բառ զործադրուեցան, Վիրգիլիոսի ժառանգած արտն ալ զրաւումի ենթարկելով: Որով նա պարտաւորուեցաւ Հռոմ դիմել, այնտեղի մեծամեծներուն դռներն ափ քռնելու. ինչուան որ՝ Մեկենասի թեւարկութեամբ, անոր դէմ բացուեցաւ կայսերական Պալատինը, զինքը յանդիման հանելով Հոկտաւիանոսին:

Այդ այն միեւնոյն Դուռն է զոր Վիրգիլ, աւելի վերջը, իր օգոստափառ Բարեկամէն և պաշտպանէն ստացած շնորհքներուն փոխարէն, պերճօրէն պիտի փառաւորէր հետեւեալ չորս տողերով, զորս, համեստ զգացումով, առանց ստորագրութեան թողուց.

Անձրեւէ երկին ըզգիշերն ի բուն,
 Յաջորդեն դարձեալ տեսարանքն այգուն.
 Այսպէս բաժանեալ կեսարու հանգոյն
 Ընդ Արամազդայ զինքնակալութիւն.

Վիրգիլիոսի համեստ այդ լռութենէն պիտի
 ծագէր բանագողութեան ծիծաղելի դէպքը,
 որու առթիւ Մանտուացի Երգիչը քերթո-
 ղական մենամարտով մը զգետնեց բոլոր
 հակառակորդները:

Այս եղանակով պիտի վերջանար Լա-
 տին Քերթողահօր նկատմամբ ճակատա-
 գրէն արձանագրուած առաջին էջը:

Երկրորդը՝ վերաբերեալ էր անոր կա-
 տարելիք դերին, իբրեւ Ազգային Երգիչ
 և հզօր աջակից Հոկտաւիանոսի ձեռնար-
 կին. որ Վիրգիլին մահով գոցուեցաւ:
 Երրորդը՝ տակաւին բաց է. և գոցուելիք
 ալ չունի: Քանզի՝

Անոր համբաւն երկրիս վրան դեռ կը տեւէ.
 Եւ պիտ տեւէ՝ որքան աշխարհս հեռանայ,
 Մինչև այն օրն որ Մարդկութիւնն սպառի: (Լ. Կ)

ԽԱ. Վիրգիլիոսի Մայրը ցանկալի նը-
 սկատակին հասած էր, Զաւակը մշտատեւ
 Համբաւին վստահ թեւերուն յանձնելով:
 Եւ նա, մայրական անհուն հրճուանքով
 հանդիսատես կ'ըլլար անոր ճախրանքին:
 Բարձրէն, ա՛յնքան բարձր, որ ոչէացած

կը կորսուէին գաճաճ իմաստակաները: Նա
կը տեսնէր, Հին Դպրոցին բծախնդիր ներ-
կայացուցիչներուն, Բաւրոսի, Մեւիոսի և
Անգէրի պատկառանքով խոնարհիլը: Ինչ-
պէս որ բանազոդ Բաթիղասին ղիմակա-
զուրկ խայտառակուիլը:

Այս այն Բաթիղաս ոմն՝ ապիկար,
ընթերցողն է որ՝ Վիրգիլիոսի փետուրներով
զարդարուած և անոր համեստ լռութենէն
օգտուելով, համարձակած էր Կայսերա-
կան դրան վրայի վերոյիշեալ ներբողին
հեղինակութեան պարծանքն իւրացնել և
այդ կեղծարարութեամբ Հոկտաւիանոսէն
գովեստ և պարգև ստանալ:

Ո՛չ մի տիեզերակալ, որքան Վիրգիլ,
պիտի տեսնէր իրեն ի պատիւ սարքուած
այնքան փառայեղ յաղթանակ, ժողովըր-
դական խանդավառ ցոյց: Եւ այս ո՛չ միայն
Հռոմի մէջ, որուն ծագումը ոսկէզօծած
էր, այլ ամենուրեք, բարի գալուստ ող-
ջունող ընդառաջ եկող խուռն բազմութիւն:
Նա մանաւանդ այն քաղաքներէն որոնց
անունը անոր տաղերգութեամբ անմահա-
ցած էր:

Սակայն անոնցմէ ո՛չ մին Մանտուայէն
աւելի բերկրանքով և պարծանքով պիտի
խայտար, ցնցուէր, այն ամէն անգամ
հռչականուն իր մեծ զաւակը պիտի վե-

րադառնար, կարօտալից, մանկական յիշատակներուն. դէպ ի սիրական Մայրը, որուն պաշտելի դէմքը իրեն կը թուէր անելի ճշգրիտ նշմարել նախալպեանց ստորոտը տարածուող դաշտերուն համայնապատկերներուն մէջ: Հո՛ն ուր բնութիւնը միշտ ժպտուն է, գեղազուարճ. ձմեռուան եղանակին դեռ անելի գրաւիչ, սխրատեսիլ. երբոր տերեւաթափը զայն կը թողու հողանի, երեւան հանելով Մայր Հողին կոյս մարմնոյն ելեւէջները՝ գիրգ ու գողտրիկ, վէտ վէտ բլուրներու ցցուածքներն ուռուցիկ. իրրեւ թէ իսիս Դիցամօր հարիւրտիտեան լայն կուրծքին այտուցներն ըլլային սննդաւէտ. նոյն այն կերպ որ Եգիպտական և Արեւելքին գեղարուեստը ըմբռնած էր և պատկերացուցած Մարդկութեան ամենահին պաշտած երկրիս դիցունհին:

ԽԲ. Յաճախակի այս վերադարձներուն դէպ ի ծննդավայրը, աչքովն ու սրտովը իր Մայրը ողջագուրելու, Զաւակը քաղցրիկ տրտունջով ծնողին կը հարցնէր, թէ ինչո՞ւ զինքը հանճարով օժտելու մասին չափազանց խնամք ընելով, անտես ըրած էր կենսականը պարգեւելու իր հողանիւթ շինուածքին. այսինքն է քաջողջութիւնը, որմէ ամբողջ կեանքին մէջ կրեց:

Պատկառ մը որուն դարմանը կարելի չե-
ղաւ: Պիտի չգօրէին ո՛չ Կամպանիայի մէջ
Հոկտաւեանոսէն նուէր ստացած արեգդէմ
ասպարանքը, և ո՛չ ալ Նէապոլսի բարե-
խառն կլիման. հարկադրելով զինքը վեր-
ջապէս, Աթէնքի արեւին դիմելու:

Եւ եթէ Հոկտաւեանոս, Արեւելքէն Խ-
տալիա վերադարձին, զՎիրգիլ միատեղ
ստած բերած չըլլար, շատ հաւանական
է որ Լատին Քերթողահայրը իրեն պաշ-
տած հելլէն հեղինակներուն բնաշխարհին
մէջ պիտի սկսէր յաւիտենական քունը.
որով հարկ պիտի ըլլար, փոխանակ Բոլն-
դիզիումէն, ուր վախճանեցաւ, անոր ոս-
կերքը փոխադրել Խտալիա նոյն այն ծո-
վագնաց ճամբով, որ Ենէասը, Պաղինուրէն
տռաջնորդուած վերադարձաւ Դարդանեան
ժողովուրդին նախահարց աշխարհը, անոր
զետնածածկոյթ վերձարկուին տակ հանգ-
չելու:

ԽԳ. Այդ քաղցրիկ տրտունջովը Զաւ-
կին դիտաւորութիւնը չէր իր Մայրը մե-
ղադրել, այլ անկէ հայցել՝ եթէ տակաւին
հնարք կար, ո՛չ երկար կեանք, այլ այն-
քան արեւ որքան բաւական էր՝ իր փա-
փաքին համաձայն, աւարտելու ձեռնար-
կած կոթող Երկը:

Փափաք մը որուն չհասաւ. գոնէ իրեն

այսպէս թուեցաւ: Քանզի, կ'ըսեն որ, Վիրգիլ իր մօտալուտ վախճանն զգալով, կը պատուիրէ հաւատարիմ երկու աշակերտներուն որ անխնայ ջնջուի Ենէականին ձեռագիրը: Սակայն ասոնք իրենց բարի վարպետին զգացնել կու տան թէ ատով ո՛րքան մեծ վիշտ պատճառած պիտի ըլլար իր օգոստափառ Բարեկամին, որուն բարիքները տեսած էր:

Այս ճիշդ գիտողութեան վրայ, Վիրգիլ կը զիջանի. մէկ պայմանով մը, սակայն, որ ձեռք պիտի չդպի իր գրութեանը:

Վեհ Քերթողին այս վերջին կամքը երկիւղածութեամբ յարգուեցաւ:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ Ենէականին մէջ ինչ ինչ կիսաւարտ տողեր մնացած են:

Խի. Վիրգիլիոս կը վերադառնար այն ծոցին մէջ ուրկէ ծնած էր:

Չեմ կրնար զուրցել որ Նա մեռաւ. քանզի մեռուցած պիտի ըլլամ:

Անոր նման առանձնաշնորհեալ ծնունդները, երբոր ժամը կը հնչէ, առ առաւելն իրենց վրայէն կը թօթափեն հողանիւթին աւելորդ ծանրութիւնը, որպէս զի հոգին թեթեւայ:

Եւ կը շարունակեն ապրիլ Մարդկու-

թեան անմոռաց յիշատակին մէջ: Որուն
կ'ըսեն Անմահութիւն:

ԽԵ. Զանց պիտի ընէի այս խորհրդա-
ծութիւններս, տխուր, — քանզի ինծի ցաւ
է Վիրգիլիոսէն բաժնուիլը — եթէ Աւան-
դութիւնը զիս առաջնորդած չըլլար, Պո-
զիլիսպոյի գեղածիծաղ հողերուն վրայ
գտնուող, Լատին Քերթողահօր գերեզմա-
նին. քսան դարերու կեանք ունեցող ինք-
նարոյս ծառ մը, որ նոյն արմատէն կը
վերընծիւղի շարունակ: Հրա՛ջը մը պար-
զարար, զոր նէսպոլսեցւոյ նախահայրերը
Վիրգիլիոսի գերաբուն զօրութեան վերա-
գրած էին. ինչպէս որ անոր մոգական
ազդեցութեան բացուած կը նկատէին գե-
րեզմանին բլրան ստորոտը գտնուող Պո-
զիլիսպոյի քարայրը:

Աւելորդապաշտութիւնը համոզուած էր
որ այդ խորափոր տեղւոյն կը համապա-
տասխանէր Ենէականին մէջ յիշատակուած
Քնոյ Դուռներէն մին ուսկից Ենէասն. ու
Սիրիլլան Դժոխքին մէջ պտոյտի տանող
Քերթողը, շարունակ յարաբերութեան մէջ
էր իրեն ծանօթ աշխարհին հետ, զոր
այնքան մանրամասնօրէն և սքանչելի ու-
ճով նկարագրած էր:

ԽԶ. Վիրգիլիոսի հրաշագործ կարողու-
թեան վրան գոյացած, ժողովրդական այս

հին և մեծ համոզումը փոխանակ նուազելու, քրիստոնէական դարերուն հետ աւելնալով, նախապաշարեալ Միջին դարուն ժամանակ, զայն պիտի հասցնէր երանելոց դասակարգին, և ըստ ոմանց սրբացումի. որու մասին Տանդէն վերապահութեամբ խօսեցաւ: Նախապէս տեսանք որ Աշակերտը, նախընտրեց առկախ թողուլ այս հարցը. ինչպէս որ առկախ վիճակի մէջ դրած էր վարպետին ստուերը, նկատելով որ հեթանոսական շրջանին օրով նա մեռած էր:

Տարակոյս չկայ որ եթէ հնար ըլլար, դժոխքին ժանգոտ դռներու առաջին անգամ բացուելուն առիթով, Աշակերտը իր սիրելի վարպետին ստուերը այդ մութ կայանքէն դուրս հանած էր:

Այսու հանդերձ, եթէ Ընթերցողս լաւ կը յիշէ, անոր հարցուց թէ դժոխքին հիմերը սարսող այդ մեծ դէպքէն վերջը, որ և է մէկը, իր արժանիքներուն համար կամ բարեխօսութեամբ յաջողեցա՞ւ այդ տեղէն դուրս ելլելու:

Տանդէ այդ հարցումով ականարկել ուզած էր վիրգիլի առաքինութիւններուն, զորս նկատի առնելով Տիրամայրը, որուն խնամակալութեան ներքեւ կը գտնուի քաւարանը, այդ բարի և պատուական հե-

Թանոսին միջոցաւ բարեհաճեցաւ կանխա-
ժաման օգնութեան հասնիլ վտանգուած
Տանդէին: Ասոր համար Սրբուհի Լուչիային
խօսեցաւ որ երթայ հաղորդէ Պէտտրիկին:
Յայտնի է որ Աշակերտին փրկութեամբ,
վարպետն ալ կը փրկուէր:

Այս բոլորը կը թարգմանեն վիրգիլիոսի
հանդէպ Միջին դարուն տաժած մեծա-
րանքը, որով նա արժանացաւ երանա-
շնորհ երեք Տիկիններուն գնահատումին:
Ինչ որ կը նշանակէ, և ինչ որ ճգնեցայ
ապացուցնել, թէ վիրգիլ, Արքայութեան
դրանքով իր Աշակերտէն բաժնուելէն
վերջը, այլեւս չվերադարձաւ մեկնած տե-
ղը, ուսկից Տիրամօր որոշ կամքովը և
բարեխօսութեամբը դուրս ելած էր:

Հետեւաբար, քաւարանին մէջ մնաց,
ըստ տանդէական վարդապետութեան:
Իսկ մեզի համար և ամենուս, նա կ'ապրի
անմահութեան մէջ լուսածրար, պաշտելի
վեհ դէմք մը, որմէ ո՛չ միայն իտալացի-
ները, այլ բոլոր Աշխարհս կրնայ լուսա-
ւորուիլ, կազդուրուիլ, զայն առաջնորդ
առնելով անհատական և ազգային կեան-
քին տաժանելի վերելքին:

Եւս առաւել ընչազուրկ տարագիր Հա-
յութեան, բռնի Ելքէն յետոյ վերադառ-
նալու դէպ ի նախահարց բնագաւառը, և

իւր արդար իրաւանցը մէջ՝ զոր քաղաքա-
կիրթ ազգերը կը դժուարանան ճանչնալու:

Խէ. Որքան ալ անծանօթ է և պիտի
մնայ թէ ո՞ր ատեն, որո՞ւ բարեխնամ ձեռ-
քերով, ո՞ր զգացումին ի նշան այդ մշտա-
դալար սարդենին առաջին անգամ այդ
տեղ տնկուեցաւ, սակայն և այնպէս Պատ-
մութիւնը՝ այս առթիւ — քանզի ստէպ
թերացեալ է կամ անուշադիր — անդրա-
դարձած է որ ծառին յաջորդական այդ
վերածնունդները զարմանալի զուգադի-
պութեամբ կը համապատասխանեն դափ-
նեպսակ ֆերթողներու, և կամ արքաներու
այցելութեանց թուականներուն:

Օրինակի համար, Չորեքտասաներորդ
Դարուն, Նէապոլսոյ Ռորերտ արքան Փե-
թրարքա մեծանուն բանաստեղծին հետ
Վիրգիլիոսի գերեզմանն այցելած թուա-
կանին, սարդենին յանկարծական վերա-
ծնունդ մը ունեցաւ, առոյգ տեսքով և հա-
սակով սքանչելի, մէկ օրէն միւսը:

Նմանապէս ճշդուած է որ հրաշքով
ծառացած այդ սարդենին, այդ այցելու-
թենէն երկու տարի յետոյ դեռ կ'ապրէր.
և պիտի տեսնէր Փիէթրոյ տէ թուետոյի
նման գոռոզ և փառասէր արքային մե-
ծարանքով խոնարհիլը Վիրգիլիոսի պարզ
գերեզմանին յանդիման, համոզուելով որ

ճշմարիտ մեծութիւնը պարզութեան մէջ
կը սիրէ ծածկուիլ:

Այդ իր համոզումը դեռ աւելի խորա-
պէս ամրացաւ երբոր՝ ի դարձին, Մար-
ճէլլինայի թաղէն անցած ատեն, լատին
Քերթոզահօր գերեզմանին մօտակայ, Սեր-
ւիթի կոչուած Եկեղեցւոյն մէջ աչքերը
շրջեց անոր պատերը ծեփող շոշափանք-
ներուն, որոնցմէ մին նուիրուած էր վեշ-
տասաներորդ դարուն ապրած լատինազէտ
բանաստեղծի մը յիշատակին, զոր ո՛չ ոք
այլեւս կը յիշէ:

Աւանդութեան ինքնարոյս համարած
այդ մշտադալարին երկարակեցութեան և
վերընծիւղումի զաղտնիքին մասին, Պատ-
մութիւնը ա՛լ աւելի շահագրգռուելով, յա-
ջողած է վերջապէս ստուգել որ՝ Քրան-
սացի նշանաւոր բանաստեղծ, Քազիմիր
Տըլավինյը, Նէապոլսէն անցած միջոցին,
փափաքած է ի պատիւ Լատին Քերթո-
զահօր, բուն իր ձեռքերովը տնկել պեր-
ճաստղարթ և փառաւոր Սարդենի մը, ա-
նոր գերեզմանին ճիշտ ըովը:

Հաւանական է, և ինչո՞ւ տարակուսիլ,
որ այդքան գուրգուրանքով տնկուած, և
յարգանքով նուիրուած այդ մշտադալարը՝
մարդոց և ժամանակին աւերներուն տո-
կալով, բարեբախտութիւնն ունեցաւ, ա-

ռանց ուրիշ հրաշաւոր վերընծիւղումի,
հասնել մինչեւ մեր օրը, և հանդիսատես
ըլլալ ընդհանուր աշխարհի մտաւորական
բարձր դասակարգին մեծարանքով խո-
նարհումին լատին Քերթողահօր գերեզ-
մանին յանդիման, անոր համբաւին նման
միշտ անփոփոխ՝ իր պարզութեան մէջ,
և վեհագոյեցիկ:

ԽԸ. Պատմութեան տուած այս կենսա-
զրականէն յետոյ, վիրգիլիոսի գերեզմանին
սարդենին, իր բաղմադարեան կեանքովը
հանդերձ, մշտատեւութիւնը խորհրդանշա-
նելէն կը դադրի, և մեր աչքին կը ներ-
կայացնէ արքաներու և բանաստեղծներու
մեծարանք մը: Փոխանակ ոսկէզօծ մետաղէ
հիւսուած անթառամ ծաղկէպսակի, բուն
իսկ ամբողջական դափնիի մը ծառ:

Բայց ալ մարդս կը խորհրդածէ, թէ
Ապողոնի սիրած յաւերժահարսին անունը
կրող այդ յունական Դափնին որքան ան-
նշան և անարժան ճակատներ պսակած է,
և ներկայիս յոյժ սովորական դարձած
պատուանշան, իսկ և իսկ Նէապոլսոյ մի-
ջավայրէն միտքը կը տեղափոխուի, և մենք
ալ միատեղ մեր սրտով, Մինչիոյ գետին
և ծերօն Երիտանին ոռոգած դաշտավայր-
ներուն մէջ:

Հոն մի միայն կարելի է գտնել ժողովուրդի մը խոր զգացումին և պաշտամունքին արտայայտութիւնը մեծանուն Մանտուացիին հանդէպ: Քանզի նէապոլսեցիներուն արտայայտածը՝ Յունական ազդեցութեամբ, դասական է. մարմարին սրբատաշ երեւոյթը ունի, սառնանման: Զգացումը կհացած կը մնայ, ինչպէս Տաֆնէ յաւերժահարսը փայտացաւ. ինչպէս Սպողոն Փերոսի երեք աղջիկները, հէզ Փեդոնի քոյրերը, Ալքամազդէն ծառի կերպափոխուեցան՝ Երիզանի ափունքներուն վրան:

Դիցարանական այդ մեծ գետին տելթային և հովտածորին բնակիչներուն հին հաւատքը միայն կրնար՝ աւելի բարձր մըրճումով մը, նշանակել այն ծառը որ՝ բազմակողմանի տեսակէտով, ճշտօրէն համապատասխանէր Վիլզիլիոսի Ղէմքը շըրջանակող լուսապսակին բոլոր ցոլացումներուն. ծնած վայրկեանէն զայն առնէր, բարձրացնէր դիցարարգումի. նոյնացնելով այն աստուածութեան հետ՝ որուն նուիրուած էր այդ ծառը:

Խթ. Որովհետեւ այդ ծառը, որուն յիշատակը միայն կ'ապրի, իրեն նմաններէն զանազանելու դիտաւորութեամբ չէ՝ որ Վիլզիլիոսի ծառը կոչուած էր, այլ այդ անունով անոր սպաս և պաշտօն կը մա-

տոյցուէր¹, իբրեւ թէ նա աստուածութիւն մը ներկայացնէր. անոր ի պատիւ կանգնուած տաճար մը կամ նուիրական անտառ մը:

Այդ միեւնոյն պաշտող խոր զգացումէն պիտի զրոշմուի կամ զրուագուի վիրգիլիոսի զէմքը դրօշներուն, զրամներուն, Մանտուացիներուն և շրջակայ ժողովուրդներուն անձնական զէնքերուն² վրան:

Անոր պատկերը՝ իբրեւ ընտանի և նուիրական թերափ, ամենուն տան մէջ պահուած պիտի ըլլայ: Հմայեակ պահպանիչ պիտի ծառայէ Երիզանոսին վաճառաշահ քաղաքներէն մեկնող ճանապարհորդներուն, նոյն այն կերպով որ փոխզեան սուրբ պատկերները Ենէասը պահպանեցին անոր արկածալից երկար ծովագնացութեան միջոցին, ողջութեամբ զայն հասցնելով ուր

1. E. Travi. *Nel Bimillenario Virgiliano*. «Il suo nome è rimasto sacro e sacrosanto, come ciascuno dei suoi versi, e le più fiere città d'Italia si inorgogliscono quando possono ricordare che Virgilio le ha amate e che le ha abitate o che le ha soltanto nominate». Այսինքն՝ ամենուն համար նուիրական և պաշտելի անուն մը:

2. Նոյնը. «Molti secoli dopo la sua morte, gli abitanti di Mantova, sua patria, riproducevano ancora la sua effigie sulle loro monete, le loro armi e le loro bandiere».

մտադիր էր վերադառնալ: Եւ ժողովուրդը՝
որ մէկ բառի մէջ կը խտացնէ ամբողջ
աղօթք մը, խնդրանք մը, նոյն պարզու-
թեամբ թռիչ պիտի տայ իր հոգւոյն երբոր
յանդիման գտնուէր այդ հրաշագործ ծա-
ռին, որուն մէջ պատկերացած կը տեսնէր
այլեւայլ դից հզօր և փրկարար ստորո-
գելիները:

Այս կերպով, ամենահեռաւոր վայրե-
րէն, ժողովուրդը երկիւղած հաւատքով
զոհաբերումի և ուխտի պիտի գար Վիրգի-
լիոսի ծառին. կատարեալ վստահութեամբ
որ անոր ուղղուած խնդիրք մը կը նշա-
նակէր որքան մարդս այլուր դիմած ըլ-
լար, առանձին առանձին, կոռնոսին կամ
Սատուոնոսի տաճարներուն, և կամ Հերա-
կլէս Արեւին. բայց մասնաւորապէս *Juno*
Lucina դիցամօր, ինչպէս Իլիթիա կամ
Արտեմիդ դիցուհիներուն, որոնց հովանա-
ւորութեան ներքեւ — ինչպէս քիչ վերջը
պիտի պարզեմ — և անոնց ձեռնկալու
ներկայութեամբ մարդ էակը կը ծնէր:
Վիրգիլիոս, յաջս իր հայրենակիցներուն,
նոյնացած էր մարդկութեան բարեխնամ
մանկաբարձ այդ դիցուհիներուն. նա մա-
նաւանդ Իլիթիայի՝ զոր գեղարուեստը սո-

1. Eugène Talbot. *Mythologie grecque et latine*.
Les fonctions d'*Ilithyia*, divinité préposée à l'en-

վորաբար կը ներկայացնէ ոտնկայ, ձախ ձեռքով վեր բռնած կեանքի ջահը. մինչ աջովը, զոր հանդերձին ծալքերուն տակ ձեռնտու երկարած է, կը քաջալերէ մատաղածին տղաբերը:

Եւ վիրգիլիոս Իլիթիայի կամ Եունոյ լուսին դիցամօր խնամակալ ձեռքը ներկայացուցած ատեն՝ կը նոյնանար միանգամայն Բարի հոգւոյն, այն գեղադէմ պարման աստուածը, զոր գեղարուեստը կը պատկերացնէ լուսամիայլ զգեստով, առատութեան և բեղնաւորութեան ամաղթեղջիւրը ձեռքին մէջ:

Այս այն բարի ոգին էր, այն հրեշտակը, ո՛չ տարբեր մեր պահապան Հրեշտակէն, որ մարդս աշխարհք եկած պահուն անոր անձին կը յարէր, անոր ճակատագրին, իբրեւ թէ անոր էութեան կրկնութիւնը լինէր:

Նոյնգունակ էր պարսկական հին քանդակներուն մէջ պատկերացած fervor կոչուած ոգին, արքաներուն գլխին վրան թեւատարած դիրքով, որ, ըստ հին հաւատքին, անոնց անձին կրկնութիւնն էր,

trée de l'homme dans la vie, étaient souvent attribuées à Héra ou bien à Artémis, այսինքն է՝ Ամահիտ Մօր. ասոր համար Մայր կը կոչենք, որ հնագոյն է Հելլէն Հերայէն և Արտեմիսէն:

ամենիւթ ոգին, որ ամենուրեք կ'ընկերէր իր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուողին:

Վիրգիլիոսի ծառը, սակայն, Հերակլէս Սրեկին յատկապէս ընծայուած ըլլալով, անոր դիմող ուխտաւորները աստիճան մը հզօրագոյն թեւարկութեան ներքեւ կը գլուխուէին. մասնաւորապէս արկածալից և երկար ծովագնացութեան վտանգներուն ինքզինքնին ենթարկողները:

Վիրգիլեան ծառին բազմակողմանի հրաշագործութեան այս զօրութիւնները մեկնութեան կը կարօտին: Որով պիտի ճշտուի լատին Քերթողահօր զիցակարգումին աստիճանը, անոր գերաբուն էութեան մասին Մանտուացիներուն և շրջակայ ժողովուրդներուն կազմած բարձր գաղափարը:

Նմանապէս երեւան պիտի գայ թէ իր մասնաւոր և բնականօրէն յատկութիւններովը այդ ծառը համապատասխանեց մէկէ աւելի աստուածներու ստորոգելիներուն: Առ այս հարկ պիտի ըլլայ զիցարանութեան և գիտութեան ծանօթութիւններուն գիմել:

Այդ ամբողջութենէն աղօտապէս պիտի ուրուագծուին Վիրգիլիոսի ծառին պաշտամունքին կրօնական սկզբունքները, այն հին հաւատքը որ Հայոց նախահայրերն ալ ունեցան և որ հնադարեան անցեալին

օրով, ինչպէս այսօր քրիստոնէութիւնը, իրարմէ հեռաւոր ժողովուրդները կը միացընէր:

Ոտն առ ոտն ուստի յառաջանանք, իբրեւ թէ նուիրական տաճարի մը մուտքին աստիճաններէն վեր ելլէինք:

Ծ. Ո՞ւր կը գտնուէր, ի՞նչ տեսակ էր, ինչպէս կը կոչուէր այդ ծառը: Հայերէն լեզուին մէջ ո՞ր բառը անոր կը պատշաճի:

Ասոնց պատասխանները Այլաբանութենէն, Աւանդութենէն, քիչ մ'ալ Լեզուագիտութենէն պիտի ստանանք:

Արդ, Աւանդութիւնը՝ որմէ սորվեցանք Մանտուացի Մեծ Քերթողին ծնելուն պարագային «in un solco (ակօս) della campagna di Andes», շարունակելով իր զրոյցը, կ'աւելցնէ «որ տեղացիք՝ այդ ստեղծուած և այդ երկրին ըստ հին սովորութեան = secondo il costume antico dei tempi e del paese = անոր ծնած ակօսին մէջ *Populus* (որուն հայերէնը յետոյ պիտի ճշտենք) ծառի դալար ցօղուն մը կը տնկեն, որ արագ աճելով և բարձրանալով կը գերազանցէ շրջակային մէջ գտնուող բոլոր իր նմանները՝ ստեղծաշի-

տակ իր հասակովը և սաղարթին պերճու-
թեամբ, և կը կոչուի Վիրգիլիոսի Ծառը,
համբաւաւոր ուխտատեղի մը դառնալով
յղի կիներուն = Et hauta in tanta
veneratione dalle donne, che vi fa-
ceano voti et offerivano doni ne le
loro gravidanze:

Ասոնց բերած ուխտանուէր ընծաները,
կ'ենթադրեմ, եղած ըլլալու էին՝ ըստ ա-
մենահին սովորութեան, ուլունք, սաթ,
խնկահոտ յամպար, կանացի պճնազար-
դեր, թերեւս ալ Վիրգիլիոսի դէմքով դրոշ-
մուած դրամներ կամ մետալներ, զորս ի
դարձին, միասին կը տանէին իբրեւ նուի-
րական և պահպանիչ սուրբ պատկեր կամ
ընտանի թերափ:

Ուխտագնաց կիներէ, սովորաբար, այդ
այցելութեան ի յիշպտակ, իրենց զգեստին
ծայրէն կտրօն մը կապէին հրաշագործ
ծառին ճիւղին, երփն երփն զայն պճնա-
զարդելով:

Ծառ մեծարելու սովորութիւնը Արե-
ւելքի մէջ կը շարունակէր, գոնէ իմ ման-
կութեանս օրով. նա մանաւանդ ամուլնե-
րուն կողմէն. ինչ որ կարեւոր է Վիրգի-
լիոսի ծառին հայերէն կոչումին ճշտումին
համար:

Երփն երփն երեւոյթով այդպիսի ծառ

մը տեսած ըլլալս կը յիշեմ Պոնտական
ծովին ներաշխարհին մէջ, ուր դիցարա-
նական անցեալին ատեն Ամազոնները կը
բնակէին, Մագոն լերան երկուստեք: Եւ
աւելին ուզելով ճշտել, Օրդու ծովեզերեայ
քաղաքէն ներս, Պալլո կոչուած ջերմուկ-
ներուն վայրը, ուրկից դասական Ther-
modon գետը, որ Արաքս ալ կը կոչուէր,
փասիաններուն սիրած անտառներէն դէպ
ի ծով կ'ընթանայ, գոռ պատերազմիկ այդ
կիներուն թէրմէ¹ ոստանին քով, որուն պա-
շարումին առթիւ Յունաց Հերակլէսը իրեն
12 վաստակներէն մին կատարեց՝ Ամա-
զոններուն թագուհւոյն գօտին ձեռք ձգելով:

Populus էր, ուրեմն, պաշտուած այդ
ծառին տեսակը, որուն անտառներուն մէջ
կը հաճէին բնակիլ գետերուն աստուած-
ները: Անոնց սաղարթախիտ գմբեթացումին
տակ գուշակները իրենց պատգամները կու
տային: Հաւանականաբար Լատինոս ար-
քան իր դստեր ամուսնութեան հարցին
համար երբոր Փաւնոսին ղիմեց, *Populus*-
անտառին մէջ ստացաւ պատասխանը:

Ըղծին փաւնեայ պատգամաց հօրն ի խնդիր,

1. Thermæ, զոր Սալոնիկի ծոցին մէջ ալ կը զբա-
սենք, *Therm* = *Term* = Զերմ: Քանզի *Th* կը փո-
խանակի *Q* ի:

Եւ հարցանէ զանտառն որ շուրջ քան ըզբնաւ
 Լայն քան զանտառս առ խորածորն Ալբրոնեաւ...
 Անտի յերկբայս Խաւք պատգամըս խնդրեն
 Եւ ենտարեան անտի երկիրն համօրէն:

Են. Է. տող 122-129.

Ա՛լ աւելի բացայայտ Վիլրզիլ կը խօսի
 երբոր Լատիոն երկրին ծերօն աստուածը,
 Տիրեր զետը, Ենէասին կ'երեւի՝ տեսիլ-
 քի մէջ, ապագայ եղելութիւնները անոր
 յայտնելու:

Էր ցայգ, և խոնջք հանգչէին այն ինչ ի նիրհ
 Անդեայք և բամք հաւուց համայն ընդ երկիր,
 Հայրն Ենէաս յոգնավարան ի սիրտ իւր
 Յուզեալ հոգովքն ընդ պատերազմն տըխուր,
 Ընկողմանեալ անդանօր յեզրը զետոյն,
 Ընդ ցըրտագին հանգչէր երկնաւ յամր ի քուն:
 Եւ ահա ինքն աստուած երկրին երեւէր
 Բազմազըւարճ զետն, հինաւուցըն Տիրեր
 ԿԱՂԱՄԱԽԵԱՅ Ի ՄԷՋ ԾԱՌՈՒՅ ՎԵՐԸՄԵՐԵԶ.
 Դաւարագեղ սքօղէր ըզնա ի հանդերձ
 Նուրբ կըտաւի, և ԵՂԵԳՆՈՒՏ Թաւ ի ստուեր
 Հովանացեալ նըմին ըզհերսըն ծածկէր:

Են. Ը. տող 37-49.

ԾԱ. Գեր. Հիւրմիւզեան կադամախի վե-
 րըմբերձ Թարգմանած է: Եւ իսկապէս Po-
 pulusը բուսական ընտանիքի մը նախա-
 տիպարի հանգամանքով, կադամախ՝ լաւ
 եւս կադամահ հայ բառին կը համապա-

տասխանէ. այլ ոչ մշտապէս վիրգիլիոսի
ծառին: Ինչ որ պիտի ջանամ ստուգել,
Նախնեաց յիշակութեանց և բուսաբանու-
թեան դիմելով: Ամենամեծ դժուարութիւնը
համաստ զրելն է, որքան կարելի է. քան-
զի նիւթը ընդարձակ է և խոտորիչ:

Ծառերու անունները ամէն լեզուի մէջ
խառնաշփոթուած են:

Կը բաւէ ֆրանսացի հմուտ լեզուագէտ,
Pictet հեղինակին առաջին հատորին ծա-
ռերու վերաբերեալ գլուխները հարցաքն-
նել: Հոն կը նշմարենք, օրինակի համար,
մեր լեզուին ՍՍՍ բառը, որ Սլաւական
լեզուախումբին մէջ կոնաթեր = conifè-
resներուն յատկացուած է:

Նմանապէս մեր Նախնեաց գրութեանց
մէջ՝ նոյն շփոթութեամբ, ՍՍՍ կը համա-
պատասխանէ *Abies*ին, այսինքն՝ *sapin*
blanc: Միանգամայն Սարոյին, որ է *Pi-*
nus = *pin*: Վերջապէս՝ Նոձիին, որ է
Cypressus: Երեքն ալ կոնաթերներու
ընտանիքէն:

Մեր Նախնեաց այս տարբեր գործա-
ծումներուն պատճառը այն է որ, անոնց
Սոս կոչածը, կոնաթերներուն նման բըր-
գածեւ վերլմբերձ էր, և անոնց նման խէփ
կը ծորէր:

Ահաւասիկ շփոթում մը՝ որմէ իսկ և

խակ պիտի օգտուինք, ուղղակի մտնելով հարցին մէջ. այսինքն *Populus* ըսածնին բուսաբանական ռը տեսակին կը պատկանի: Այս կերպով կարելի է զանազանել Հայերէնի մէջ *Populus*-ի համապատասխանող մի քանի կոչումները, թարգմանչաց գրութեանց մէջ:

Ըստ արդի դրական և գիտական դպրոցին, *Populus*ը ուռնեխներուն = *Salicine* մեծ ազգատոհմին մի կարեւոր ճիւղաւորումն է: Ինքնին արդէն՝ ընտանիքի մը նախատիպարն է, բազմաթիւ ընտանիքի մը հայրը: Ընտանիք մը զոր պատշաճ է Հայ լեզուին մէկ կոչել Կաղամախ, լաւ, ես Կաղամահ: Որմէ Կաղմխուտ = լատիներէն *Populeum* (ուր՝ *ET* = ՈՒՏ = *lieu de...*), այսինքն ուր որ շատ կաղամախ կայ, Կաղամախի տեղ, անտառ: Հմմտ. Կաղմուտ, Ալմաւեհուտ, Աղբուտ. եւն. եւն. Բալուտ, Եղեղնուտ:

Մեր Կաղամահ = Կա՛ղամահ, լեզուագիտապէս, սերտ ազգակցութիւն ունի Յունաց *ΚΑλαμος* և Լատ. *Kalamus* ին հետ, որ կը նշանակէ Եղեղն = *Roseau*. որոնցմէ գաղղ. *Chalumeau* (հնչէ՛. խալում) = ցողուն:

Ընթերցողիս կը թողում այլ և այլ լեզուներու մէջ *Kalam* = *Chalam* (խա-

լամ կամ խալէմ) բառին ազգակիցները փնտռելու հաճոյքը: Այսպէս իտալերէնին մէջ *calamo* = կալամոյ = պատուաստ, *incalmare* = պատուաստել: Բոլորին ալ բունարմատն է ԿԼ՝ որմէ կալ, կուլ, եւն. որ հնչաբանաբար կը նկարագրէ ինչ որ խողովակի ձեւով է: Միանգամայն CAL կը նշանակէ = *élévation en tige* = ուղղաբուն ընձիւղի, բրգածեւ բարձրութիւն:

Հայերէնը ունի դարձեալ՝ *Populus*ին համապատասխանող՝ Աձրի և Այծառ բառերը, որոնց ազգակից կը գտնենք Յունարէնին մէջ *Αιγέρος*, ըստ Լատին հնչման = *aigeros* (այճեր), որ է *peuplier* (Տէս, *Etym. de la langue grec. հեղինակ Court de Gebelin*):

Այս Ադէր = Եդէր = Աձերէն սերած կը գտնենք *Εγείρω* = Եդէրօ = *exciter*, գրգռել բայը: Նմանապէս՝ Ադօրիկօն մակարոյծը, որմէ կը պատրաստուէր տրեքը, ինչպէս արխանուտրեան դէմ դարման մը:

Յունարան այս երեք բառերն ալ սերտ յարաբերութիւն ունին՝ Կանանց ուխտատեղի դարձած, Վիրգիլիոսի Ծառին, անոր բնական և բուժիչ յատկութեանց հետ: Բուսաբանութիւնը միայն կրնայ ճշտել թէ այս կադամախ ընտանիքին ո՞ր տեսակը կը պատշաճի Վիրգիլիոսի դիցակարգու-

մին, անոր հրաշագործութեանց և իրեն նմաններուն վրայ ունեցած վերոյիշեալ գերազանցութեանցը: Կայ *Populus Alba* մը, յունարէն դեպէն. Հայերէն ՍՍՍ՝ նոճի ձեւով ստեղծաշխատակ, ըստ նախնեաց նկարագրութեան, մինչեւ 30 մեղր բարձրացող: Ասոր կարեւոր յատկութիւններն են՝ դիւրավառ լինելը: Դեղին ներկ կ'արտադրէ որ կը համապատասխանէ ՍՍՍ գոյնին (Տես Հայկազեան Բառգիրք):

Ոչխարները և այծերը — յիշէ՛ այծաւ բառը — մեծ հաճոյքով կը քերծեն անոր դաւար շերտերն ու ցօղունները: Այս *P. Alba*ի մէկ տեսակին տերեւները զարնան եղանակին սպիտակ են, աւելի վերջը կը փոխուին գորշագոյն կանաչի: Նոյն տեսակէն կայ *P. Tremula* = դողդոջու. այսպէս կոչուած իր տերեւներուն յարաշարժ ՍՍՍափիւնին համար: Հոս, Հ. Քաջունին ինծի օգնութեան կը հասնի. «Կեղեւ նորավարի ի ջահա. տաշեղօր փայտի նորագործեն հիւսուածս ազնիւս ի գլխաշուք կանանց: Ոչխարք և այծք ուտեն հաճութեամբ զտերեւս նորա (տերեւէն առկի զկեղեւս. յիշէ՛ Յակոբ Նահապետին հնարքը): Արդարեւ, ընթերցողը, Սուրբ Գրքէն (Ծննդոց. 30. 37) կրնայ տեղեկանալ, այծերուն և ոչխարներուն *αἰγαιοσ* գրգռիչը

սիրելուն պատճառը: Թէ՛ ինչ վարպետ
հնարքով, Լաբանին հետ մրցակցելով,
Յակոբ նահապետ «Մեծացաւ այրն յոյժ
յոյժ, և եղեւ նորա ոչխար և արջառ յոյժ,
ծառայք և աղախնայք, ուղտք և էջք»:
Ի՛արժէ կարդալ այդ երեսներորդ և անոր
յաջորդ գլուխները:

Ասոնցմէ կարեւորագոյն է *Populus Ni-*
gra, այսինքն՝ Սեաւ տեսակը, Գաղիական
կամ *P. Franc* կոչուած, բարձրաձաղկ
փառաւոր ծառ մը. որուն ճիւղերը զարնան
եղանակին խնկահոտ ուտին մը կը ծորեն,
որմէ կնդրուիլ կը պատրուաստուէր: Մի-
եւնոյն խէժով կը բաղադրուէր *populeum*
ըսուած սպեղանին: Բազմատեսակ ծա-
ռայութիւններ կը մատուցանէ մշակին և
այգեգործին, իբրեւ որթատունկի նեցուկ,
և ուռնիին նման՝ խուրձի կապոց. եւն.:
Ասոր մի տեսակը կը կոչուի Եփանեան,
վենետիկեան գաւառին յատուկ, ժողովրդա-
կան բարբառով՝ Տալպօն, որուն վրան կը
պատուաստեն (*incalmare*) առեւիկն: Յիշէ
Յունարէն *Καλαμος*:

Վիրգիլեան *Populus* ծառին համապա-
տասխանող հայերէնին մասին առաջին
եզրակացութիւն մը տալէն առաջ, դիմենք
նաեւ «Հայ Բուսակ»ին, կաղամախ վերնա-
գրին. «Մեր երկրին մէջ, կը գրէ մեր սքան-

չելին Ալիշան, այս ծառիս շատ գտնուելուն
յայտարար է և կաղմխուտ անունը:

Հին հեղինակը, ինչպէս կուրտիոս ՍՍՍ-
եաց հետ յիշեն Երասխայ կաղամախնե-
րը»: Հայաստանի մէջ ալ ուրեմն գետերու
աստուածութիւնները կաղամախ ՍՍՍ ի
անտառներուն մէջ կը հաճէին բնակիլ, և
ըղձապատումներուն ալ սիրելի և յարմար:
Ալիշան շարունակելով, «Բարձր տեսակը՝
բարձրաճաղկ կոչելով, Սօսի և կաղնեաց
հետ յիշէ Սարգիս մեկնիչ վարդապետը:
Յիշեն և ուրիշ հեղինակը մեր և Ս. գիրք
շատ տեղ: Կոր տեղաքնինը դողդոջուն =
P. Tremula. Քր. Tremble, յիշեն ի
Պոկրան, մօտ ի Մուշ, ուր մերայինք յիշեն
զկաղմխուտ տեղը: Եփրատեանը = P.
Euphratica, ի Մարաշ: Սևան (P. Ni-
gra) ի Հս. և ի Հը. Կովկաս (այսինքն՝
Արաքսի, Կուրի, Ճորոխի գետածորերուն
մէջ): ԲՐԳՍԱՅԻՆ (P. Pyramidalis) ի
Մեծ Հայք և Փոքր Հայք»:

Այս ծանօթութիւններուն իբր առաջին
հետեւութիւն՝ որ Մուշի մօտակայ Կաղ-
մխուտը *Populus*ին հասարակ տեսակէն
էր: Մինչ անոր բարձրաճաղկը, այն որ
իւժ կ'արտադրէ, ճարտարարուեստի¹ և

1. ԲԱՋՈՒՆԻ. Բագրք. Արտեստ. և Գիտ. «Կեղև նորա

բժշկութեան պիտանին, ՍՍՍԻՆ հետ յիշատակուածը և նոյն իսկ ՍՍՍ կոչուածը, վերին Մեծ և Փոքր Հայքի և Այսրկովկասեան կողմնաշխարհներուն առանձնաշատուկ է: Քիչ յետոյ պիտի ստուգենք որ այս վերջինս նմանապէս վերին իտալիոյ յատուկ ծառ մ'է: Ասոնցմէ զատ «Հայ բուսակ» էն կը տեղեկանանք որ այդ ծառը «ինչուան կարնոյ բարձրաւանդակին վրան ալ տեղ տեղ կը գտնուի»:

Այդ բարձրաւանդակին կողերէն կը բլխին, Երիզանոսէն և Տիրեբէն ո՛չ նուազ պատմական և հինաւուրց հայ գետեր, որոնց աստուածներն ալ, հաւանականաբար, populusի անտառներուն մէջ կը հաճէին բնակիլ. և ուր կիւսահմայներն ու քրմանոյշները կը պատասխանէին իրենց զիմոզ ուխտաւորներուն: Նոյն այն կերպով Եւանդըրոսին յաւերժահարս մայրը, կարմենտան, Տիրեբի սօսեաց անտառին մէջ զետեղուած բագինին մօտ, իր զաւակին յայտնեց Ենեանց ապագան:

«Եւ զայսոսիկ այն ինչ ըզվէպս աւարտէր,
Ի գետափանց անտի յառաջ խաղաղեալ
Յոյց ըզբագինն անդ և ըզդուռնըն ձայնեալ

վարի ի Ռուսաստան ի հանդերձել զկաշիս Մարոքի...
ոստը նորա տան նարօտ դեղին» որ է մեր վերեւ զուրցած ՍՍՍ գոյնը:

Հոովմայեցի արդ բարբառով կարմենեան,
 Զի անդրստին ի սկըզբանէ պաւմեն զայն
 Յաւերժհարսինըն լեալ պատիւ կարմենեայ,
 Այն որ կամաց ճակատագրին կիւսահմայ,
 Նախկին էնեանցն երգեաց ըզփառս ապառնիս,
 Եւ զՊալլանտեայ² զառ յապայ զպերճ դըրուատիս:
 Եցոյց ապա զանտառըն մեծ անդանօր,
 Զոր յապաստան³ դարձոյց Հոոմուլն ապա գոռ»:
 Ենէական: Երգ. Ը:

ՄԲ. Պիտութեան ընձեռած այս ծա-
 նօթոյրներով Վիրգիլեան ծառին բուսա-
 րանական ո՞ր ընտանիքին պատկանիլը
 որոշուելէն յետոյ, անոր տեսակը վերջ-
 նականապէս ճշտելու համար լաւագոյն
 միջոցը Մանտուայի շրջականներուն ժո-
 դովրդական հնաւանդ զրոյցներուն դի-
 մելն է:

2. Պալլանցիոսմ, արդի՞ Պալատինեան բլրան վրայ
 Եւանդրոսէն հիմնուած նախահոոմէական Հոոմը:

3. *Asylum*, նուիրական անտառներուն անքոյթ պա-
 տըսպարան: Մեր Տիգրան արքան ալ՝ Հոոմուլին նման,
 այդպիսի ապաստանի տեղւոյն վրան կերտեց իր քաղաքը:
 Ասոնց օրինակին հետեւեցաւ մեր Արշակը «ի Թիկանց
 կուսէ Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մե-
 ղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ,
 մի՛ լիցի ի վերայ նորա իրաւունք զառաստանի»:
 ԽՈՒՐԵՆ. Գ. ԻԶ.

Այս տեսակ առանձնաշնորհեալ անտառով մը շրջա-
 պատուած էր շատ հին անցեալին մէջ այս տողերը զրոգին
 բնակած Ազոլոյ քաղաքը, որմէ հետեւեցաւ յետ-հոոմէա-
 կան շրջանին անոր *Asylum* մականկոչումը:

Այս աւանդութիւնները, որոնցմով Պատմագիրներն զբաղած են, կը համապատասխանեն Մանտուա քրմանոյշին, երկար շրջելէն յետոյ, Մինչիոյի եզերքները ժամանելուն առասպելական թուականին. երբոր Ուիլիոսին յորջորջած Populifer Padus = կաղմիտարկ, կամ մեր պարագային, սօսարկ այժմեան Po գետը, Երիդան դիցաբանական անունը կը կրէր. և Պլինիոսի յիշատակած Եօրնծովը — որումասին խօսեցանք Գալլիկ գաղթականներուն Ալպեաններէն իջնելուն առթիւ — Աղբիայի, Ռովիկոյի, Ֆերրարայի և Հուստանայի նահանգները ամբողջապէս, վերնետկեան ծովալճին նման կը ծածկէր, իր ծփծփուն ջուրերէն դուրս թողնելով, ցիրու ցան կղզիներ, որոնցմով պիտի կազմուէին ներկայիս այդ բարգաւաճ երկիրներուն գլխաւոր քաղաքները:

Ծովալճական երբեմնի այդ վիճակին վրայ գաղափար մը գոյացնելու համար, մասնաւորապէս անոնց համար որ այցելած չեն Ռիմինիէն մինչեւ Աքուիլէա երկարող այս ճախճախուտ ծովեզերքն ու անոր ներաշխարհը, կը բաւէ՝ երեւակայութեամբ, Աղբիականի արդի մակերեսը երեք մեղր բարձրացնել. ու կամ այժմեան գետներէսէն իջնել երեք մեղր խոր, հաս-

նիլ Հոռմէական դարուն շինութեանց քա-
րայատակին, որ հազիւ երեսուն հրդմդը-
րարծր է ծովէն, որուն ջուրերուն անդի-
մադրելի ընդմտումէն տակաւին հնարը չէ
գտնուած ազատելու ինչ որ պեղումներէն
երեւան կ'ելլէ. ընդ որս, Հռաւեննա քա-
ղաքին մէջ գտնուած Մեծն Թէոդորիկոսի
տաճարին հնութիւնները:

Իսկ եթէ ուզէինք, պարզ հետաքրքրու-
թեան համար, ծովը բարձրացնել հինգ
մեղրէն քիչ մ'աւելի, փատուա քաղաքը
կիսովին ողողուած պիտի մնար, և Ազրիա-
կանի ալիքները մօտեցուցած պիտի ըլ-
լայինք Թրեւիզէն քիչ հեռու Հարկ չէ',
սակայն, բնութեան և մարդու գործակ-
ցութեամբ ձեռք բերուած այսքան սքան-
չելի արդիւնքները, ծառի մը տեսակը ճըշ-
տել ուզելով, փճացած տեսնել, ըլլայ իսկ
երեւակայական ենթադրութեամբ, թաղել
վէնետիկն ու Միսիթար Հօր Տունը ջրերու
տնտահմանութեան տակ, և ծովին հետ
բարձրանալ դարերու մշուշին մէջ, որ իս-
կապէս կը տիրէ շարունակ, տարւոյն գրե-
թէ բոլոր եղանակին, Փոյլի գետընթացքի
երկայնքին, հետզհետէ թանձրանալով դէպ
ի ծովը:

Մեզի համար բաւական են Քրիստոսէ,
մօտաւորապէս, աասնեւհինգ դար առաջ

այն թուականները, երբոր կապադովկեան
 Hat կամ Het կոչուած գաղթականները
 կը հաստատուէին Եօթնծովին կարեւորա-
 գոյն կղզիներէն մէկուն մէջ, որ անոնցմէ
 ստացած անունը յետոյ պիտի հաղորդէր
 Պալքանական թերակղզին իտալականէն
 բաժնող ծովուն: Երբոր, կ'ըսեմ, Հելլէն-
 ներն ալ, ըստ աւանդութեան, Երիզանի
 բերանը կը հիմնէին *Spina* ի վաճառաշահ
 ծովաքաղաքը, որուն պեղումներն արդ կը
 կատարուին:

Եւ երբոր, վերջապէս, վերոյիշեալ Հայ
 ծովապետը, խաղտեաց և Արմենիոյ ընտիր
 մետաղներն ու այդ տեղերուն ծաղկած
 ճարտարարուեստին¹ պատուական ար-

1. G. Maspero. *Hist. ancienne des Peuples de l'Orient*. էջ 284 – «Sur les côtes du Pont-Euxin, les *Saspires* (որ է Կիմիւշխանէ, Սպեր) et les *Chalybes* (որ նոյնն է *Chaldi*, տե՛ս Սարաբոն, կոչուած նաև Արմենոխալպք), livrés à l'exploitation des métaux et qui fournissaient d'étain, de cuivre (որ *Arme* = *Rame* կոչումով կը վաճառուէր), de fer (մասնաւորապէս խալիւսներուն պողպատը՝ Հոմերոսէն ալ յիշուած), même d'argent et d'or la plupart des nations du monde oriental». Ինճիճեանի Հնախօսութեան մէջ ընթերցողը կրնայ ընդարձակօրէն տեղեկանալ Հայաստանի բերքերուն մասին, Արարատ գաւառէն աւելի, ըստ իս, Մոփաց աշխարհին մետաղահանքերը անուանի էին, ուր է Արդանա Մատէն. *Khabour maden*. զոր թուրքերը այժմ կը խորհին շահագործել:

տապրութիւնները փոխադրող նաւերով կը հասնէր Եօթնծովի ջուրերուն մէջ, և Սպինայի մօտաւոր մէկ կղզին կ'որոշէր իր հիմնելիք զաստակերտին վայրը, որ պիտի կոչուէր Felix Ravenna: Իսկապէս Երանեակ կամ Երանուհի, քանի որ ոչ մէկ խորշոմ աղօսեց անոր վեհ ճակատը: Դըշխոյաւայել փառքով տիրեց ծովերուն, ինչուան որ իր աստղն ալ, Հռոմէականին հետեւելով, խոնարհեցաւ իր Արեւմուտքին, սպասելով մոռացութեան մթնշաղէն յետոյ յուսատու արշալոյսին, որ երկուքին համար միանգամայն պիտի ծագէր՝ մեր օրով:

Ե՛ր, Վիրգիլիոսի դիցակարգման ծառին վերարբերեալ աւանդութիւններէն մին է Արեւի զաւակին, անխոհեմ փայտթոնի գլխուն հանդիպած փորձանքը, որուն զոհ երթալէն զառ յաւերժահարսն իր քոյրերուն ալ կերպափոխութեանը պատճառ եղաւ:

Պատմական հիմ մը պարունակող՝ ա-

1. G. P. Berti. *Ravenna nei primi tre secoli dalla sua fondazione*. Cap. XXXI. Si traduce nel linguaggio Storico la simbolica narrazione di Fe-tonte. Ըստ Բերտիին, փայտթոն, Հռաւեննայի արքան, Պեղասրներուն վերջին դիմադրութիւնը կը ներկայացնէ, քնդդէմ Հելլէններուն, որոնք Տրովան կործանելէն վերջը, Պեղասրեանց Իտալիոյ մէջ զրաւած զաղթավայրներուն վրայ կը յարձակին: Այս մեկնութեամբ, Հռաւեննան,

րեւելեան այս այլափոխութիւնը, որմէ Հելլէնները՝ իւրացնելով և անուանափոխութեամբ, պիտի ճոխանային, Դիցարաններուն համար կը ներկայացնէր անփորձ Երիտասարդութիւնը, որ իր կարողութենէն վեր ձեռնարկներու մէջ կը նետուի, իր անձը վտանգելէն զատ իրեններուն ալ դժբախտութեանը պատճառ կ'ըլլայ:

Երիզանոսի ջուրերուն մէջ հանդիպած այդ արկածին բարոյական կողմը շօշափած ատեննիս, բնական բերմամբ կ'անդրադառնանք որ արեւելեան դիցարանութեան մէջ ծնած Արեգակը = Sole, որ երբեք չէր թերացած իր կնոջը՝ Երկրիս հանդէպ, դեռ աւելի հաւատարմաբար՝ երբոր այս վերջինս Լուսնին հետ նոյնացաւ, Արեգակը, կ'ըսեմ, Եգէական ծովը անցածին պէս, Ոլիմպոսի անմահներուն բարքերու լքումէն վարակուած, կորսնցուց իր վայելուչ լրջութիւնը: Եւ այսպէս է որ բազմաթիւ զաւակներ ունեցաւ, որոնք Eliadi = Արեւածինք կոչուած են դիցարանութենէն:

Ասոնցմէ մին է Փայէթոնը, որ կլիմենէ

Իբր Պեղասցեան Դաշնակցեալներուն մայրաքաղաքը և Ադրիականի Թագուհի, նախահոմերական դարերուն համար կը դառնայ ինչ որ էր Վենետիկը Միջին դարու ժամանակ: Ըստ Պլուտարքոսի, Փայէթոն Մուսներուն արքան էր, ֆոյ գետին մէջ խղղուած:

յաւերժահարսէն ունեցած էր: Իսկ երիտա-
սարդին քոյրերը կը կոչուէին Ֆետուզա,
Լամպեցիա և Լամպենուզա: Երեքն ալ, մօ-
տաւորապէս, միեւնոյն իմաստը կը յայտ-
նեն՝ շողուն, փայլականանշոյլ և փայլակ-
նացայտ: Արդէն, Արեգակէն ուրիշ կերպ
կարելի չէր ծնիլ, քանի որ Զերմութեան,
Զօրութեան, այլ նամանաւանդ Լոյսի բուն
իսկ ականադրիւրն է. դիցաբանօրէն Բնու-
րեան տեղարքայն = Le Dynaste Phy-
sique. և այդ հանգամանքով՝ Ժամանակին
Վարիչը: Ասոր համար Արեւելեան Այլա-
բանութեանց մէջ Հերակլես-Արեգը, Տիե-
զերքը տնտեսելու իրեն յանձնուած պաշ-
տօնը, հրեղէն գունտի մը վրայ հեծած կը
կատարէր:

Ըմբռնում մը որ ճշտօրէն կը համա-
պատասխանէր Ետրքւրացւոց պաշտած գե-
րագոյն աստուածին, Եանուս Հօրը, Աշ-
խարհս կարգի կանոնի դնողը = Janus,
l'organisateur et le régulateur du
monde.

Իսկապէս ալ, ինչպէս Բիւռոս քաղդէա-
ցիէն պիտի լսենք, Խաւններու և Արմենե-
րու նախահայրերը զՅանոս կամ Եանոսը
կ'անուանէին՝ ամէն բանէ առաջ՝ Sole
= Արեւ: Անկէ ամէն ինչ կախեալ էր:
Նա էր երկնաւոր արքան, այլ ո՛չ Արա-

րիլն երկնի և երկրի¹։ Գերազանցութիւն մը որ ունէր Եգիպտացւոց պաշտած գերագոյն աստուածը, և Հայոց կռապաշտութեան օրով մեծարուած արի Արամազդը։ Յունաց աստուածահայրն ալ, որքան ալ որ Արեւին կը հրամայէր, քանի որ իրմէ ծնած էր, չարժանացաւ այդ փառքին, և բարոյականի մասին չար օրինակ տուաւ իրեննեւրուն։

1. Ագաթանգեղոս. էջ 61. Երբոր Տրդատ կը պատասխանէ Գրիգորի «Ջորոց դու առեալ զնոցա պատիւն (այսինքն մեր պաշտածները զոր դուն կ'անարգես) ումպէս կարդաս արարիչ. և որ են իսկ ճշմարտին արարիչ՝ Թշնամանես, և զմեծն Անահիտ, որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց. (այսինքն՝ *principe de la vie*) և ընդ նմին և զմեծն և զարին Արամազդ՝ զարարիլն երկնի եւ երկրի. եւն.»։ Որով կը կազմուի, Տրդատի օրով պաշտուած Հայ կռապաշտութեան գերագոյն տմուլը. Արամազդ եւ Անահիտ. այսինքն է՝ *Force* և *Vie*, Ասոնցմէ յետոյ կու գայ վահագն։ Տե՛ս Տրդատայ հրովարտակը. Ագաթ. էջ 106. «Ողջոյն հասեալ և շինութիւն զիցն օգնակաշնութեամբ, լիուլի պարարտութեան յարոյն Արամազդայ, յԱնահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ձեզի ի քաջն վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս», Ուր վահագն կը նոյնանայ Հերակլէս-Արեւին = *l'Athlète, par excellence*, Աստեղատան 12 նահատակութեանց Յաղթականը։

Իսկ մեր Անահիտը, որուն հակառակէն կարդա՛ *Diana* = *anaid*, կատարելապէս կը համապատասխանէր Հին Լատիոնի պաշտած բնութեան ազատ և անմեղ կեանքը խորհրդանշանող Դիցուհւոյն, Կոյս Հողը՝ որուն արգանդը կը բեղմնաւորի՝ Արեւին զօրութեամբ, ինքնաբոյս պարարտութեամբ։

Ե՛ր, կ'ըսէ, ուստի, Աւանդութիւնը, որմէ բերթողներն ալ, որոնց հետ նաև Ովիդիոս, ներշնչուելով երգած են, որ Եպափէն, Արամազդի զաւակը, իօ Յաւերժահարսէն ծնած, վիճարանութեան մը միջոցին փայէթոնին Արեւէն ծնած ըլլալուն մասին տարակոյսներ կը յայտնէ:

Փայէթոն վշտացած, կլիմինէ մօրը կ'երթայ զանգատելու և անկից ուղղակի իր Հօրը կը ներկայանայ, խնդրելով որ թոյլ տար իրեն՝ օրուան մը համար միայն, վարել անոր քառածի հրեղէն կառքը: Ասով լաւագոյն փաստը տրուած պիտի ըլլար անոր արեւածին հարազատութեանը:

Լոյս օրին Աստուածը, բաւական ատեն մը մերժելէն յետոյ վերջապէս կը զիջանի իր զաւակին թախանձանքներուն:

«Հրամանը առածին պէս, Փայէթոն կառքին վրան կ'ելլէ: Այլ ձիերը սանձերը զսպելու տակաւին անփորձ պատանիէ մը վարուած լինելնին զգալով, սովորական ուղիէն դուրս ելլելով կը շեղին: Շրջմուրը թափառելով երկնքին մէջ, նախ և առաջ զայն կը հրկիզեն՝ թողնելով հոն շրջանակ մը, որ ծիր կաթին կը կոչուի: Յետոյ՝ կըրակ տալով Երկրիս մեծագոյն մասին կ'այրեն անոր մէկ ընդարձակ կողմնաշխարհը: Արամազդ, զայրացած, շանթահար

կը պատժէ զՓայէթոնն և կառքը վերստին
կը յանձնէ Արեւին: Փայէթոնն թաւալգլոր
կը զահաժիթի Փոյի գետաբերանը, որ նա-
խապէս կը կոչուէր Երիդան»:

Աղիողորմ կ'ողբան հէգ պարմանին քոյ-
րերը և անոր մտերիմը՝ Կիզնոս: Ասոնց
անմխիթար սուգն ու թափած արտասուքը
տեսնելով, Արամազդ Հայրը կ'արգահատի
և կ'որոշէ կերպափոխել երեք Յաւերժա-
հարսերը *Populus*¹ ծառի, և Կիզնոսը —
որ ըստ դիցաբանութեան *Lici* == Լիզուր-
ներուն արքան էր — Կարապի:

Հելլէն դիցաբանութիւնն ալ իր կող-
մանէ բան մը ուզելով աւելցնել, ի յիշա-
տակ Փայէթոնին հետ Կիզնոսին ունեցած
ազգականութեանը, Կարապը երկինք կը
փոխադրէ՝ Քնար համաստեղութեան մօտ:
Քնարը, որուն Վարպետը հռչակուած էր
Ապողոն փերոսը, որ Յունաց համար կը
դառնար Փայէթոնի հայրը:

Եւ. Կարապը, սակայն, իր անմահու-

1. Դիոդոր Սիկիտացի. գիրք Ե. «Phaëthon tomba
à l'embauchure du Pô, appelé autrefois Eridan.
Les sœurs pleurèrent amèrement sa mort, leur
douleur fut si grande qu'elles changèrent de
nature et se métamorphosèrent en *Peupliers*. Ces
arbres laissent annuellement, à la même époque,
couler des larmes. Or ces larmes solidifiées
constituent l'*Electrum*» որու մասին պիտի խօսինք:

Թեան ճշմարիտ վաւերացումը Լատին Քերթողահայրէն պիտի ստանար, երբոր Ենէականին մէջ, կարգը կու գայ Կուպաւոնի, որ Կիզնոսի զաւակը նկատուած էր:

Եւ զքեզ իսկ ի՛բր, ով Կուպաւոն, որ նըւազ
 Բզհետ քոյին գունդըս զօրաց առեալ գաս,
 Եւ կարապոյ փետուրք ի քում գագաթան
 Յըցունազարդ քեզ զարգմանակ ամբառնան,
 Կերպարանացըդ հայրենի նըշանակ,
 Լեալ սէր գրոհիդ ձերոյ եղիոն անազդակ:
 Քանզի վիպեն զի մինչ կարապ դառն ի սուգ
 Փայետոնի սիրեցելոյն իւր ըղծիւք
 Առդարբախիտ Կադամախեացն ի ստուեր թաւ
 Եւ նորայոցն երգէր ընդ քերցն հովանեաւ,
 Բզսէրն ի նուազ ըսփոփելով ըզտըխուր
 Ապիտակափայլ ծերն ի մատաղ ի փետուր
 Թողեալ գերկիր և ի յերկինս եղեալ դէմ,
 Փոխէր ողբովք անդր ի յաստեղս երկնաճեմ:
 Ենեական (Թորգմ. Հիւրմիւզ) ղերբ Ժ.

Այս տողերը քնարերգած պահուն վիրգիլիոսի մտքէն երբեք չէր անցնէր որ Մարդկութիւնը, անոր վայելչահիւս ոճին պարզութենէն և հրապոյրէն սքանչացած, օր մ'ալ զինքը կերպարանափոխ պիտի ընէր, քերթողական իմաստով, Մանտուացի կարապի¹, ինչպէս Ֆենեւոն կոչուեցաւ,

1. Տէս մեծ Լատուը. Le cygne de Mantoue (Virgile).

միեւնոյն պատճառով, Le cygne de Cambrai.

ԾԶ. Արմատացած այլ եւս տեղական համոզում էր, պատմիչներէն յաջորդաբար հաղորդուած, որ Արեւածին այդ Յաւերժահարսերուն կերպափոխումէն բուսած ծառերը, ամէն տարի, միեւնոյն եղանակին, այսինքն է Փայէթոնի մահուան տարեղարձին՝ արցունք կը թափեն եղեր, որոնց կարծրանալէն կը գոյանար *Electrum* = Ելեկտրոն կոչուած ուստի, որ, ուստի, ուրիշ բան չէր բայց եթէ հէգ Փայէթոնին անմխիթար քոյրերուն, նոյն իսկ անոնց ծառանալէն յետոյ, չորցած արտասուքը, ծխական հանդէսներուն և քաւութեան արարողութեանց առթիւ գործածուած. որուն ամենաշողունը — Ֆէտուզան և Լամպեդուզան յիշեցնող — Եօթնծովին կղզիներուն արտադրածն էր, ինչպէս քիչ յետոյ վկայութիւնները պիտի լսենք:

Դիողոր հաւանականաբար տեղեակ չըլլալով այս մասին, և Ելեկտրոն խունկը շփոթելով համանուն Սաքին = *succino*, *ambreին* հետ, կը յարէ, « այս բոլորն ալ շինծու առասպելներ են. քանզի այլեւս ծանօթ բան է որ Սաթը Բագիլէա կղզիէն մեզի կը հասնի»: Իսկապէս ալ, Հռոմայեցիք այդ նիւթը Բալտիկ ծովէն կ'ըն-

դունէին: Այս շփոթութեան՝ զոր Դիոդորի հմուտ խարզմանիչը գիտական ծանօթութեամբ մը ջանացած է դարմանել¹ — զլիսաւոր սլառնաոր այն է եղած որ Եօթնծովին Ելեկտրիա կոչուած կղզիներուն շահաստանները Ելեկտրոն անունով մէկէ աւելի

1. *Ferd. Hoefer. Diodore de Sicile. Liv. V. էջ 24.* «*Le mythe renferme un grand fonds de vérité; il semble être l'application allégorique d'un fait physique. On a beaucoup discuté sur l'origine du succin. L'opinion que la science a fait prévaloir est que le succin ou l'ambre jaune, avec lequel on a pour la première fois observé le phénomène électrique de l'attraction (ինչ որ վերջիկան ծառին ուխտազնաց կիներուն, իղձերուն նպաստաւոր հրաշքներ կարող էր գործել)* est un produit d'altération d'une *résine* ou *manne* décollant, sous formes de *larmes*, d'une espèce de plante (*antidiluvienne*) aujourd'hui inconnue. Ce qu'il y a de certain, c'est que le *succin* est une matière de nature organique: il se compose essentiellement d'une huile essentielle (*huile de succin*), et d'un acide particulier (*acide succinique*). Quelques chimistes ont trouvé *l'acide succinique* dans quelques plantes de la famille naturelle des *Corymbifères*, et particulièrement dans l'absinthe (*Artemisia absinthium*). Վերին իտալիոյ բուսացուցակին կրած փոփոխութիւններուն նըկատմամբ փափաքողը կրնայ ստուգել Վերոնա քաղաքին, յոյժ կարեւոր, Նախաքննեղեան ծառերուն բրածոյնէրոս վերաբերեալ Թանգարանին մէջ:

վաճառքներ կ'արտածէին. որոնք ամէնքն ալ տեղական արտադրութիւններ չէին. այլ հոն եկած հաւաքուած Երիդանոսին եղագով. երբոր գետընթացքները հաղորդակցութեան և փոխադրումի լաւագոյն և միակ միջոցն էին, ինչպէս Եփրատ գետը կը ծառայէր Հայաստանէն Բաբելոն իջնող վաճառականներուն:

Ու կամ այդ ապրանքները Եւրոպայի խորերէն հոն հասած էին, Ալպեանց դըժուարագնաց կապաններէն որոնց բացումը Աւանդութիւնը կը վերագրէր հաստարագուկ Հերակլէսին, Արեւելքցին, — ինչպէս ուրիշ առիթով ալ շեշտեցինք — և ո՛չ անոր նմանադէմ կամ նմանատիպ Հերակլէսին (Հերքիւլը), զոր Հելլէնները՝ իրենց ազգային տեսակէտով, յարմարցուցած էին և լոյս տուած, իբրեւ բարեփոխեալ և ճշխացած դիցավիպական երկրորդ տպագրութիւն մը՝ փոքր Ասիոյ մէջ առաջին անգամ երեւցողին:

Այս եղանակով, Եօթնծովին եղագով կը ներածուէին իտալիոյ հանդիպակաց ծովեզրին մէջ, Ելեկտրիտ կղզիներուն ռետինէն և Բալտիկ սաթէն զատ, ասոնց նման Ելեկտրոն կոչուած անդրալպեաններէն եկած սպիտակ անագ, և նմանապէս մետաղեայ խառնուրդ մը, որ չորս մաս

արծաթէ և մէկ ոսկիէ բաղկացած էր: Վաճառք մը որուն արտադրավայրը, այդ հին դարերուն, փոքր Ասիան էր. աւելի ճիշտը՝ Խաղտեաց և Եգերաց աշխարհը. որոնց արծաթի և ոսկւոյ հարուստ հանքերուն համբաւը պիտի զրդէր Յասոնէն առաջնորդուած Արգոնաւորդները Ոսկեգեղմը զողնալու արկածախնդիր ձեռնարկին: Չհոնարկ մը որուն իսկական նպատակն էր տեղական քննութեամբ ճշգրիտ գաղափար մը գոյացնել Պոնտոսի տիրող պեղասքներուն զօրութեան նկատմամբ: Ըստ այնմ Հելլէններն սկսան նախապատրաստուիլ, միանալ: Վճռական հարուածը պիտի տրուէր Տրովայի պատերազմով, պատրուակ առնելով կնոջ մը առեւանգումը: Տրովայի անկման հակազդեցութիւնը պիտի կրէր Երիզանի վաճառականական հրապարակը: Քանզի ո՛չ միայն պեղասքեան ծովատրութեան ջնջումով Պոնտոսի հետ ունեցած սերտ հաղորդակցութիւնները խզուեցան, այլ Իլիոնը կործանող Հելլէն պետերը իրենց զէնքերը շրջեցին Խաւիոյ մէջ պեղասքեանց գաղթավայրներուն: Իւրաքանչիւրը մի ծովաքաղաքի հիմնադիրը կը յիշատակուի: Ասոնք նոր մրցակիցներ պիտի հանդիսանային Եօթնծովի շահատաններուն, և մասնաւորապէս Ադրիակա-

նին թագուհի նկատուած Հռաւեննային։
Տրովայի փառաւոր էջին հետ, վերջապէս,
պիտի գոցուէր Եօթնծովին առանձնաշնոր-
հեալ փառաշրջանը. ինչպէս յաջող կերպով
պատճառաբանած է Վերոյիշեալ Պերդի,
պատմաբանը։

Պէտք չէ՛, սակայն, կարծել որ Փա-
յէթոնին անխորհուրդ փորձը մի միայն
չարիք առթեց։ Անոր բարիքներն ալ հե-
տեւեալները կրնան նկատուիլ։

Ելեկտրոն սաթը, իրեն յատուկ մագ-
նիսական զօրութեամբ, կարեւոր դեր մը,
անշուշտ կատարած ըլլալու էր, Վիրգի-
լեան ծառին կամ Անահտայ նուիրական
անտառներուն ընդ հովանեաւ միացող սըր-
տերը իրարու մօտեցնելու, պինդ կապելու.
ու կամ հեռաւոր ճանապարհորդութեան
վտանգներուն ինքզինքնին ենթարկող երի-
տասարդներուն տրուիլ իրրեւ պահպանիչ
հմայեակ. ո՛չ միայն անոնց կեանքին, այլ
նաեւ երկուստեք փոխանակուած խոստ-
մունքներուն հաւատարմութեան Ելեկտրոն
խունկն ալ, անուշահոտ բուրումովը, շո-
ղուն փայլովը, Արեւածին աչքերու իրրեւ
չորցած արտօսը, սփոփիչ ազդեցութիւն
մը կը ներգործէր Փայէթոնի նման վաղա-
մեռիկները ողբացող սգաւորներուն, այրի-
ներուն. անոնց գոցուած՝ այլ տակաւին

երիտասարդ, սրտերուն բանալով վարդեր-
փին նոր արշալոյսներ խոստմնատու. յար
և նման, տխրագոյնիկ և խաւարչտին մու-
թէն յետոյ, երբոր փերոս կը բանայ նոր
առաւօտի մը Ելեկտրոնին նման նշոյլար-
ձակ և ոսկէցնցուղ դուռները:

Ելեկտրոն մետաղն ալ, անտարակոյս,
ոսկէգոյն արծաթի իր փայլովը, ինքն ալ
պաշտօն մը կատարած էր, մայրութեան
և հարսնութեան խնամակալ դիցունհիներու
նուիրական անտառներուն, հետեւաբար
Վիլրզիլիոսի հրաշագործ ծառին ուխտա-
տեղիներուն մէջ. իբրեւ ձօն՝ տրուած կամ
ընդունուած. ու կամ ընտանի յարկին
պաշտպան թերափ և սուրբ պատկեր: Ու
կամ, վերջապէս, Վիլրզիլիոսի յիշատակը
մեծարողներուն և անոր հայրենակիցնե-
րուն ինքնապաշտպանութեան զէնքերուն
գեղադրօջ պճնագարդ:

Յէ. Ելեկտրոն ուտինը Երիզանի դել-
տային առանձնայատուկ արտադրութիւնը
ըլլալուն պատմական փաստերուն անցնե-
լէս առաջ կը փափաքիմ լեզուագիտական
Աշխարհագրութեան փակագիծ մը բանալ:
Այս մասնագիտութիւնը, որ հին դարերուն

առուտուրը և արտագաղթումները հետա-
զօտողին յոյժ օգտակար է, յատկապէս
բաւերով կը զբաղի, իբրեւ թէ անոնք Ազ-
գեր ըլլային, ժողովուրդներ:

Բառերն են որ կը ծնին, կ'ապրին և կը
մեռնին: Ինչպէս հանդիպեցաւ Երեկոտրոն
բառին, և օրինակի համար խաղտեաց ճար-
տարարուեստին խալիս¹ կամ Քալիպոն կո-
չուած ազնիւ պողպատին, Հոմերոսէն ալ
յիշատակուած: Այլ օրինակ, Հին Հայաս-
տանի Միկեի գաւառին արտադրած *ar-*
minium = Կարմրուկ Սրիկոնը = սիւ-
լիւյէն՝ զոր *Bullet* կեղտախօսը կը ստու-
գաբանէ *ar+minium*, նկատելով *ar* ը
յօդ. մինչդեռ *ar* ը հող, հանածոյ, մետաղ
կը նշանակէ. արմատ մը որ Լատիններէն
æs բառի սեռականին և բացառականին
մէջ երեւան կու գայ. ære, որմէ կազ-
մուած է *airain* = արոյրը:

Այս առթիւ ուրեմն մենք կը տեսնենք

1. ԻՆՃԻՃԵԱՆ. Հնախ. Աշխ. Հայ. հատ. Ա. էջ 180
«Քալիպոն Պոնտոսի (խաղտիք) ի ժամանակս պատերազ-
մին Տրոյայ էին հռչակաւորք սակս հանքաց իւրեանց.
յաւէտ երկաթոյ և պողպատի»: Եւ Պօշարը մէջբերելով՝
«Քալիպոն, այսինքն պողպատ, ի Քալիպոս ազգէն (որոնք
Արմենոխալիպը ալ կը կոչուէին, Հայոց հետ ունեցած
ազգակցութեան պատճառաւ) այս ինքն է ի խաղտեաց
զանոշն կալաւ. զի յիք այլ ոչրեք պողպատ ԱԶՆՈՒԱԳՈՅՆ
քան ի խաղտիս»:

arminium ին մահը բայց նաեւ անոր սե-
րունդները. նախ և առաջ *minium*, որ
կ'ապրի քաջառողջ կերպով. և *ar* ը՛ իր
քաղմաթիւ ծննդաբերութեամբ, որու մա-
սին տես Court de Gebelin ի Լատինա-
կան լեզուի ստուգարանական բառգիրքը՝
տէ. Géographie Linguistique կո-
չուած այդ մասնագիտութիւնը, ուրեմն,

1. Court de Gebelin. *Dict. Etym. de la Langue Latine*. ապար. 1779. AR (հնչ. ա) = désignant les métaux; et 1). Aere, Aeneus, Aes, airain. 2). Aes, abl Aere, Airain, bronze cuivre, fer, acier - tout ce qui est fait de ces métaux (ինչ որ այսօր պիտի կոչուէր minéral = հանածոյ, քանի որ այլեւայլ նիւթեր կը նշանակէ. Լատինները Կիպրոսի արտադրած պղնձին կ'ըսէին *aes cuprum* = Կիպրոսի պղնձ) - tout ce qui est fait de ces métaux, այսինքն կռ-
ժոյք՝ առ հասարակ, - Instruments d'airain, trom-
pette, etc. casque, monnaie, argent. Թէպէտեւ, ի սկզբան, ասոնք բոլորն ալ պղնձակուռ էին — Յիշատա-
կութեան արժանի է որ հայերէնի մէջ, կարեւորագոյն մեծագնները Ար կամ Եր արմատէն կազմուած են. Արժաթ, Երկաթ, կապար, արոյր, Նմանապէս օտարներուն *աւր* = *օր* = սակին. քանզի *ար* լծորդ է *օրին* և *երին* = qui signifie *fort, vaillant* etc. etc. celui qui est capable de faire (առնող, արարին). Տես նայն հեղի-
նակի նախարանին մէջ.

Ար կամ Եր, արմատը հիմնաբարը կրնայ համարուիլ հայ լեզուին, որուն մէջ մի՛ միայն յաջողած է պարզել, կատարելապէս և ընդարձակօրէն, իր բոլոր ստեղծիչ զօ-
րութիւնը.

ծագումէն կը հետեւի բառին: Կ'ուսումնասիրէ անոր աճումը, զարգանալը, ընդհանրանալը: Ո՞ր պարագաներով և եղագով իրեն բնագաւառէն դուրս տիրապետութեան սկսած է, իր ազդեցութեան շրջանակներն ընդլայնած, ծովերն ու ցամաքներն անցնելով հեռաւոր գաղթավայրներ հաստատած. ուր իրեն դէմ պիտի ելլեն, տարբեր ճամբով հասած՝ մրցակիցներ. որոնց դէմ հարկ պիտի ըլլայ պայքար մղել՝ մերթ յաջող և մերթ ձախորդ ելքով: Երբեմն յաղթական, երբեմն պարտուած, մինչեւ անգամ պաշարուած մնալ, կամ արտաքսուիլ աւելի ազդեցիկէն: Ստէպ մրցակիցներու միջեւ համաձայնութիւն մը կը գոյանայ. ազդեցութեան սահմանները կը գծուին միեւնոյն երկրին մէջ. ու կամ փոխանակութեամբ և փոխադարձ զիջումներով, իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ իշխանութիւնը, պետութիւնը կը հաստատէ՝ վերջնականապէս:

Հին Ազգաց և Հին բառերու պատմութեան տարբերութիւնը այն է որ այս վերջինիս մէջ միշտ ասպետական ոգի կը սաւառնի մրցողներուն միջեւ, որոնց պայքարը ոչ մէկ վնաս կը պատճառէ վէճի ենթարկուած աշխարհներուն և անոնց ժողովուրդներուն: Ընդհակառակն ասոնց

վրան, Ազգաց պատմութեան մէջ, տիրապետողը անարգել իշխանութիւն մը կը զործածէ, իբրեւ բլլային Peculium Castrense, բառին իրաւագիտական կատարեալ իմաստով, մահու և կենաց իրաւունքով: Այսպէս է որ հզօրներուն կողմէն ատոնք իբրեւ վաճառք կը սակարկուին, կը փոխանակուին, զիւանագիտական միջազգային շահաստաններուն մէջ, ու կամ վերջապէս, մրցակիցներուն մասնաւոր շահերուն կը զոհուին — ինչպէս Հայուն պարագան — իբր *Pecus*, այն անմեղ ոչխարը, որ հնազարեան առուտուրին կը ծառայէր ընթացիկ դրամ՝ երբոր ասոր ղիցունին, *Pecunia*ն, տակաւին չէր ծնած:

Եթ. Հին բառերու պատմութեան զմեզ հետաքրքրող դէպքերէն մին եղած է միւսնոյն մետաղը նշանակող երկու կոչումներու երկար պայքարը, որ Արեւելքէն սկսելով տեղափոխուեցաւ ինչուան Աղլանտեան Ովկեանը: Դերակատարներն եղան ARME = RAME, Հին Հայաստանի և անոր հարեւաններուն ճարտարարուեստին արոյրը կամ պղինձը, և կիպրոսի արտադրած CUPRUMը: Առաջինը, որ հնագոյնն է, կը ներկայացնէր Պեղասքեան վաճառականութիւնը. երկրորդը՝ փիւնիկեանը, և մասամբ մ'ալ — Հոմի ծննդեան թուական.

ներուն — փոկէացւոցը. անոնք որ Մարսիլիան հիմնեցին:

Կ. Ասոնց պայքարին զանազան ռազմաճակատներուն յաջորդական ղէպքերուն մօտէն հետեւիլ փափաքողը, լաւագոյն էր իրեն յանդիման պարզուած ունենար Քրիստոսէ տասնեւհինգ դար առաջուան ցամաքային վաճառականական հաղորդակցութեանց քարտէսը: Օրինակի համար De Morgan մեծահանճար հնախօսինը՝ ուր նշանակուած են այդ ատենուան կարաւանական ճանապարհներէն զատ գլխաւոր վաճառքներուն արտադրութեան տեղերը, մասնաւորապէս մետաղներուն շահագործուած հանքերը:

Պղնձին վերարեբեալները, որ բազմաթիւներն են, համախումբ, քովէ քով նշանակուած կը տեսնենք Հայաստանի երեք կէտերուն մէջ և անոր մօտ հիւսիսակողմը: Աւելի ճիշտը՝ Փոքր Հայքէն մեկնող, Խաղտիքը ու Եգերը (Cholchis), Վիրքը (Iberia) և Աղուանքը (Albania) իրարու կապող լեռնաշղթաները, ուր գիտութեան վերջին եզրակացութիւնները կը զետեղեն մետաղագործութեան ճարտարարուեստ

1. J. de Morgan. *Les Premières Civilisations*, էջ 291. «Principales voies commerciales de l'Asie Antérieure aux temps des Phéniciens».

տի խանձարուրքը: Պղնձինը՝ նախ և առաջ,
և յետոյ Էբրկաթինը:

Վերջնական այս վճիռն արձակողնե-
րու շարքին կը պատկանի վերոյիշեալ
Տը Մորկանը՝ ստուար և հմտալից հատոր-
ներու հեղինակ, որուն անվիճելի ձեռն-
հասութիւնը Մատենադարանները և թան-
գարանները խուզարկելէն չէ հետեւած,
այլ անձնական հետազօտութեամբ և իր
Տէրութեան կողմէն պաշտօնապէս ղըր-
կուած տեղաքննութիւններէն, Էզրիպտոսի
և Ասիոյ այլ և այլ կողմերը: Իսկապէս
անոր կը վայլէ, և իրրեւ ճշմարիտ բա-
րեկամ Հայ Ազգին, որուն հին անցեալը
լուսարանելու միտք յոգնեցուցած է, մեր
պատուական Խորենացիին Բիւռոս Քաղ-
ղէացիին համար տուած զովեստը, զոր
պատշաճեցնելով մեր պարագային, կարելի
է կրկնել «այր ֆրանսացի և վարժ ամենայն
իմաստութեամբ»:

ԿԱ. Արդ, Տը Մորկան, 1924ին հրա-
տարակած իր երկին¹ մէջ — զոր պէտք
է յարգել որպէս ծերօն և հեղինակաւոր
գիտնականի մը թողած կտակը, անոր
հուսկ խօսքերը — Պղնձագործութեան զիւ-
տը որոնց պատկանելուն հարցը հետեւեալ

1. Jacques de Morgan. *L'Humanité Préhistorique*, էջ 125.

հատու պատճառաբանութեամբ կը յուզէ, իսկ և իսկ և վճռաբար Եզիպտոսը մէկ կողմ թողնելով, քանի որ սա այդ մետաղը չ'արտադրեր:

Ո՞ր երկիրները, ուրեմն, կը մնան, կը հարցնէ, որոնց կարելի է վերագրել Մետաղագործութեան գիւտը:

Այս փառքին մրցակցութեան երկու խումբեր կը հանդիսանան: Մէկ կողմէն՝ Եգէական կղզիները, Փոքր Ասիան (Անատոլու ըսածնիս) Անդրկովկասը, Հայաստանը (որ կ'ընդգրկէ կապադովկիան, խաղտեաց և Վերին Ճորոխի երկուստեք երկարող լեռնական ընդլայնումները) եւ իրանը, այսինքն Բարձր Հայքէն ինչուան Բակտրիա երկարող պարսկական հիւսիսային լեռնաշխարհները: Այս խումբին կը պատկանի Ատրպատականը՝ ընդգրկելով Աղուաններուն հին աշխարհը: Միւս կողմէն, ծայրագոյն Արեւելքի հսկայ խումբը՝ «Արդ ստոյգ է, կ'ըսէ, որ այլեւս Մետաղը Քաղդէայի և իրանի մէջ աւելի հին է, քան թէ Չինուձափոն և Հնդկաչինի մէջ»:

Ծայրագոյն Արեւելեանները այս կերպ մէկ կողմ թողնելէն յետոյ իսկոյն կ'անցնի Անդրկովկասեաններուն՝ Ալտայ և Բամիր աշխարհներուն, որոնք հարուստ են պղնձի հանքերով: «Այս երկիրներուն Մետաղա-

գործութիւնն ալ, կը յարէ, մեծ հնութիւն մը ցոյց չի տար» :

ԿԲ. Ասոնք ալ ջրուելէն վերջը, Մորկան հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգի, որուն հարազատութեանը համար կը նախընտրեմ զայն չթարգմանել « C'est donc, suivant toute vraisemblance, dans le nord de l'Asie Antérieure (Խաղտիքէն Հիւրկանեան ծով երկարող վերոյիշեալ իր զուրցած լեռնոտ գօտին) qui s'est produite cette grande découverte; et de là, elle serait *descendue* en Chaldée, avec les hommes qui, les *premiers*, (Ասով կը հշտուի Միջագետքի նախաւոր բնակչութեան ուրկից գալը) sont venus habiter les îlots vaseux (Միջագետքն ալ, ուստի, Երիզանի գետածորին նման, ծովալճական իր անցեալը ունեցած է) de ce qui fut plus tard l'Empire de Sargon l'ancien et de Naram-Sin; puis *elle* (Մետաղագործութիւնը) aurait gagné l'Egypte, les Côtes Phéniciennes et les Îles Egéennes, foyers de la connaissance dans l'Europe».

Այս երեքին ալ մէկ կողմ թողուելէն կը մնան, վերջապէս, *l'Arménie et l'Iran* որոնց անկ է Պղնձագործութեան և Մե-

տալիստործուրեւան մեծ գիւտին պարծանքը :

Թէ որքան լուրջ հիմերու վրայ հաս-
տատուած է եզրակացութիւնը որուն կը
յանգի նա, և ուր ո՛չ մէկ բան դրուած
տեղէն կարող է խախտել, Տը Մորկան՝
վերստին շեշտելով կը փակէ այսքան
ձեռնհասօրէն յուզած և լուծած խնդիրը.
« Ce sont là, 4'ըսէ, certainement,
que des conjectures (համեստները մի-
այն գիտեն գործածել այս ոճը), mais
elles reposent sur des bases sérieu-
ses, sur un ensemble de faits qui ni
la géologie, ni les Traditions Asia-
tiques, ni les premières données hi-
storiques et l'Archéologie ne viennent
combattre ».

Որով կը հաստատուին խաղտեաց և
Արմենիոյ պղնձի և երկաթի ճարտարա-
բուեստին և անոր աշխատաւորներուն ա-
ռաջնութեան մասին հիններուն և նորերուն
վկայութիւնները. Հոմերէն սկսեալ, ամա-
սիացի Ստրաբոնինը, եւ Լիւբքէրինը որ
Խալիպ-Խալիլ հայացեղ հին ժողովուրդին
կը վերագրէ պղնձագործութեան գիւտը :
Եւ հաճոյքով կը տեղեկանանք Ելիզէ Ռէ-
կլիս հեղինակէն որ « գրեթէ բոլոր Արեւ-
ելեցիները է. Պոլսէն ինչուան Իսպահան,
Ծոփաց Աշխարհին Մատեն-Խապուրէն կը

հայթայթէին պղնձեայ անօթներու իրենց պէտքերը¹ » :

Հարց է, արդ, թէ l'Arménie et l'Iran աշխարհներն ընդգրկող այդ խանձարուրքին արտադրած առաջին պղինձը ինչ անունով ընդհանրացաւ Արեւելեան հին Ազգերուն առևտրական հրապարակին վրայ : Ասոր պատասխանը, որ դիւրին չէ, կրնայ հետեւիլ այն նկատողութենէն

1. Elisée Reclus. *L'Asie Antérieure*. էջ 418 – Մասեն-Դասդոշ, արեւմտեան Տիգրիսի ակնադրերնէրուն ժամ քաղաք մ'է, 1039 մեղր բարձրութեան վրայ : Մագարաթ կոչուած մերձակայ լեռը հարուստ է պղնձի հանքերով, որուն մէկ ժամը տեղւոյն վրայ կ'աշխատին. մնացեալը կը զրկուի Տիգրանակերտ, Կարին և Տրապիզոն : «Naguere, կ'ըսէ Ռէկլուս, presque tous les Orientaux, de Constantinople à Ispahan, s'appropriationnaient d'ustensils en *cuivre* battu de Maden-Khapour. Au commencement du siècle, l'exportation annuelle de minerais du haut Tigre à Bagdad s'élevait à 400 tonnes, mais depuis cette époque (այսինքն՝ 1800) la production du cuivre a beaucoup diminué: on exploite à peine les gisements de plomb argentifère, et l'on ne s'occupe plus d'extraire l'or et l'argent». Այժմեան թուրք Հասարակապետութիւնը – Շուէտական դրամազուլուսով – ժապիր է շահագործել այս հանքերը : Առ այս Մալաթիայէն դէպ ի վերին Տիգրիս առաջնորդող երկաթուղի մը շինութեան մէջ կը զանուի, խապուրէն մէկ ժամ հեռու ուրիշ հանք մը գտնուեր է : Եւ որքաննէր, տակաւին, ուր հայուն ներեալ իսկ չէ՛ վերադառնալ :

որ վաճառքները, ըստ հին սովորութեան, վաճառականին — եւս առաւել եթէ միեւնոյնն էր արտադրողը — անունը կը կրէին. լաւ եւս «յանուն աշխարհին և վաճառողին» կը կոչուէին: Այսպէս եղաւ Կիպրոսի արտադրած *Cyprium* պղնձին, Եւրէասկզուոյն Քալկիս քաղաքին *Χαλκος* ին, և հաւանականօրէն Բագուի շահաստանին Պարէրին:

Հետեւաբար, *Iran* ինը, որուն զարգացած և նախաւոր կողմնաշխարհն էր, Հայոց սահմանակից և նոյն իսկ ազգական, Մատկամ Մետ Աշխարհը, յանուն այդ երկրին կոչուեցաւ, թերեւս, *mada*, կամ Մատան, ուր նե կը նշանակէ Բնակավայր: *Court de Gebelin* այս արմատով կը ստուգարանէ՝ *metall* = մետաղ բառը:

1. Diet. Etym. de la Langue latine. Տե՛ս *Ma*, որ արմատին հաւասար եզօր արմատը, «môt à mot, *metall* = ce qu'on tire hors. այսինքն հանածոյ — forger, battre, mettre in lingot, d'où la famille greco-latine *Metall*. Այս պատճառաւ Հայերէնին մէջ երկու Սը յեղուած է Ղ=Լ — *Metallum* = métal, mine. *Medan*, որ Արաբ լեզուին մ'ատեն = մա'ատեն = մա'ադին, (ուր մա = force productrice, la terre mère, և ադին = դրախտավայել, բարգաւաճ երջանիկ. եւն.) կը նշանակէր, ուրեմն, *œs* = *œre* ին նման առ հասարակ մետաղեայ հանածոները: Աղամի բնական դրախտին վերաբերեալ նոր լոյսեր կրնան ծագիլ այս ստուգարանութենէն,

ԿԳ. Նմանապէս, ուստի, Արմենիա աշխարհէն եւ անոր ազգեցութեան ներքեւ զտնուող սահմանակից վայրերէն արտադրած պղինձն ալ, յանուն աշխարհին *Armenia* կոչուեցաւ. ինչպէս, աւելի վերջը արմենոխաղիպ խաղդիներուն ընտիր պողպատը Քաղիպ կամ խաղիպ պիտի կոչուէր, որուն ակնարկած տոեմն, ինճիճեան կ'աւելցնէ, « ի խաղտեաց, զոր իբր մասն Հայաստանի պարտ է համարել (Հատ. Ա. էջ 180)» :

Ի հաստատութիւն զուրցածիս թո՛ղ հիմ ծառայէ, Եփրատի գետընթացքով Հայ վաճառականին Բաբելոն իջնելուն Հերոդոտոսի վկայութենէն աւելի՝ Ստրաբոնի մէկ յոյժ կարեւոր յիշատակութիւնը Սորս եւ Շիրակեան կովկասաբնականերուն նկատմամբ, ձիավար եւ քաջ հեծելաւոր ժողովուրդներ :

Յոյժ կարեւոր զուրցելուս պատճառը այն է որ Ամասիացի այս լուրջ պատմիչը մի միայն ասոնց վրայ խօսած է, ե Ստրաբոն, Հայերուս օտար մը չէ, թերեւս ալ, մօր կողմանէ ազգական : Արդարեւ, կասպաղովկեան Cumana, Ամասիոյ մօտ զտնուող նշանաւոր մեհեանին Քրմապետներուն զարմէն սերած էր. որոնց պատմութիւնը խառն կ'ընթանայ, յաջող

և անյաջող ելեւէջներով — ինքն է պատմողը — Միհրդատ Մեծին տոհմին պատմութեան հետ: Ստրաբոնի ընտանիքէն քաղաքական դեր կատարող փայլուն դէմքեր կը յիշատակուին, ընդ որս՝ Միհրդատի օրով, Տրապիզոնի կուսակալ մը: Հետեւաբար կրնանք անոր հաւատք ընծայել: Կարեւոր է նաեւ որ Ամասիայի մօտ, Փառնակեայ քաղաքին հիմնադիրն է եղած Միհրդատի մեծ հայրը, Փառնակ, որ թագաւորեց Քրիստոսէ 194 տարի առաջ: Կը համապատասխանէ, ուրեմն մօտաւորապէս, Արշակունեաց Հայ թագաւորութեան ծագումին, Աննիրադի Հայաստան ապաւինելուն, Աղուան և Բուլղար ժողովուրդներուն առաջին անգամ յիշատակուելուն՝ Հայոց Պատմութեան մէջ, և Սաթենիկ թագուհւոյն վէպերուն: «Շիրակները, կ'ըսէ Ստրաբոն, այժմ կը բնակին Մէօթիտի մէջ թափող *acardeo* գետընթացքին երկուստեք»: Այժմեան *Kuban* գետն է, դէպ ի ուր Պոնտացի հայերս հինէն ի վեր սովոր ենք գաղթելու: Իսկ Աօրսները, կը յարէ նոյն պատմիչը «այժմ Տանուս (*Տոն*¹) գետին եզերքը

1. Lütker. *St. Iaxartes* բառը «Աւանաց լեզուով, *Tan, Dan* կը նշանակէ բռն = *acqua* = ջրհոսանք՝ ինչպէս որ Արագ կը համապատասխանէ *Rapide* բառին.

կը բնակին»։ Այս մեծ գետը, նախապէս Iaxartes² ալ կոչուած էր, ինչպէս կը կոչուէր անդրկասպեան Արալ լճին մէջ թափող համանուն մեծ գետը, որ Arax ալ կոչուեցաւ։ Ընթերցողը, աւելի ընդար-

նմանապէս ղետի յորձանք՝ Մայր Արաքսին նման։ Ասկէ կը հեանի որ *Terape Don* (*Tarabuzun*), *Kira Don* (*Kirazunt* կամ *Kérasun*); *Thérmo Don* (*Thermedon*, կը նշանակեն *le acque* = ջուրը (*dans les eaux de...*) *Terape*, *Kera* կամ *Kira*, *Therme* քաղաքներուն։ Յայնկերու վառ երեւակայութիւնը միայն կրնար ստեղծել *Trapezus* = սեղանը։ *Therape* ամենամիմ քաղաքին մասին երկար կարելի է խօսիլ։ Կը զոհանամ համանուններն յիշատակել, *Therapia* է կ. Պոլիս, է Լիվոնայ, *Trapani*. *Thera* (Թըրա, Կիւկլադեան կղզին), *Therapne*, Բէոփաիայի քաղաքը, ևն. ևն.։

2. Դոյնք. էջ 611. «Dagli antichi spesso è scambiato col Tanais... anche dopo che si venne a conoscere che i due fiumi erano diversi... *Humboldt* հեղինակը այս շփոթութիւնը կը վերադրէ երկու գետերուն ալ մօտ միեւնոյն *Alami* կամ *Alani* ժողովուրդներուն բնակելէն։ Ազուանք, Աւրանք, Կուր և Արաքս գետերուն զեւտային մէջ կը բնակէին։

Եւ որովհետեւ անդրկասպեանը *Arax* կը կոչուէր նախապէս, Արաքսեան ձիափարձ հին ժողովուրդին անունով, ինչպէս շատ մը ուրիշ գետեր, և նոյն ինքն Դանուբին մէկ ճիւղը (*Danub*՝ որ նախապէս էր *Ister*), ուստի կրնայ ըլլալ, ճիշտ առենն է զուրցեցիւր, որ *Don* գետն ալ հին անցեալին մէջ *Arax* կոչուէր՝ Արաքսեան ներէն. կոչում մը որ կը Թարգմանէ *Don* արագ ջրհոսանք բառը։

ձակ տեղեկութեան համար, կրնայ դիմել. Գեր. Սանտալճեանի պատմութեան Աօրս և Շիրակներուն վերաբերեալ այս տեղեկութիւններէն վերջը Ստրաբոն կ'աւելցնէ որ «Ասոնք ուղտերով կը փոխադրեն Հնդկաստանի և Բաբելոնի արտադրութիւնները, որոնք Արմէններէն և Մեդացիներէն (Մարերէն) կ'ընդունէին»:

Վաղեմի ժամանակներէն, ուրեմն, Հայը՝ վաճառականական ծանօթ կարողութիւնները պարզելով, առեւտրական տուներ և մասնաճիւղեր հաստատած էր Միջագետքէն Հնդկաստան, և թերեւս աւելի հեռունները: Ասով կը մեկնուի անոր հարուստ գաղութներուն գոյութիւնը. Հնդկականը՝ մասնաւորապէս, որ Հայ Ազգին՝ օր մը, պիտի պարգեւէր Մուրատի և Ռափայելի նման բարերարներ:

Գալով վաճառքները փոխադրողներուն, մեծ գետերուն քով բնակողները բոլորն ալ Արաքսեանց և Ամազոններու ցեղին կը պատկանէին, Արմէններուն և Ատրպատական Մեդացիներուն ազգակից, որոնց աշխարհէն կ'արտածուէր ջորին և երիվաբը: Հայաստան, ըստ Ստրաբոնի, ունէր, նժոյգէն զատ, իրեն յատուկ ձին, որ յունականէն կը տարբերէր: Արդէն այս երկու երկիրները, ինչպէս կապաղովկեան

փոքր հայկեանները, երբոր հարկատու
մնացին, իրենց տիրապետողներուն պար-
տական էին տալ ջորի և ձի: Հայը՝ ա-
մենաշատ¹:

ԿԴ. Ոչ մի բան, հետեւաբար, կ'ընդ-
դիմանայ ընդունելու որ Հայուն նման

1. Սարգսն. գիրք ԺԱ. «La Media al pari del-
l'Armenia è ricca di ottimi pascoli per Cavalli:
anzi v'ha una prateria che si chiama Ippoboto
(ձիաբոտ): l'attraversano coloro che dalla Perside
e dalla Babilonia vanno alle Pile Caspie (Հեաե-
ւաբար Արարտեան խոտաւէտ զետաժորն է. Սարսրն
այս առթիւ վերստին կ'ականարկէ Աօրս և Շիրակներուն);
ed è fama che al tempo di Persiani vi soleano
pascolare 50.000 cavalle (ժառակ ձի), appartenenti
ai Re. Questi ottimi (ուշադիր) e grandi cavalli
dei quali solevan valersi i principi persiani,
secondo alcuni, traevano origine da quell'armen-
to — անդեայ — (ուր կ'իշխէտ արմաւը) — *se-
bene v'abbia chi afferma ch'eran nativi dell'Ar-
menia*. Questi cavalli sono d'una forma fra loro
particolare (Պուսոյ Թանգարանին մէջ զանուոյ, մեծն
Ազեքսանգրի կճեայ զեղաքանդակ զերեզմանի ձիերուն
տարբերութիւնն զգալի է) come anche quelli che
ora (Պարթեւաց օրով) si dicono Partici, diversi
da quelli di razza ellenica». Սարսրն այս առթիւ
կ'ըսէ որ Կապագովկեանները, Արեւմտեան Արքաներուն
տուրք կու տային 1500 ձի և 2000 ջորի. Մեղացիք
(Մարերը) կ'ըսէ, ասոր կրկինը: Բեւեռագիրներէն կը
ծանօթանանք որ Հայաստան կրկինին կրկնապատիկը
կու տար, երբոր հարկատու մնաց:

վարկի տէր, միջազգային յարաբերութեանց նպաստող, Յառաջդիմումի և Քաղաքակրթութեան ռահվիրայ, արուեստաւոր և միանգամայն վաճառական ժողովուրդի մը Երկրէն արտածուածները անոր անունով կոչուեցան եւ վաճառուեցան։ Ասոնց թուին կը պատկանէր *Arme* կոչուած պղինձը, որ Հնդկական Ովկէանէն ինչուան Աղլանտեանը տարածեց Լեզուաշխարհագրական իր տիրապետութիւնը, երբոր իր դէմը չունէր լուրջ մրցակիցներ։ Բայց որովհետեւ ամէն վերելք ունի իր վայրէջքը, այսպէս ալ *Arme*ի փառադարը վերջապէս պիտի խոնարհէր։ Գլխաւոր պատճառներէն մին եղաւ, *Dragon* կոչուած, վիշապազուններուն հինախաղաց ժամանակը, նեղուցներուն փակումով. որով խզուեցան Մետաղագործութեան խանձարուրդին հետ *Arme* պղինձին ունեցած հաղորդակցութիւնները։

Անջատուած իր այդ դիրքին մէջ, անոր դէմ պիտի կանգնէին երկու զօրեղ ախոյեաններ, որոնք Միջերկրականի վաճառականութեան անհրաժեշտ պէտքերը, նոր պղնձահանքերու գիւտերով, անոր դէմ հանած էին։

Մին, Եւրէական կղզւոյն պղինձն էր, որ յանուն աշխարհին խալքոս կոչուած

պիտի զրաւէր հեւքնախօս բոլոր երկիր-
ները: Երկրորդը, դեռ աւելի ազդեցիկ,
կիպրոս կղզւոյն մէջ ծնած էր. որով *Շու-
քրառն* ալ կոչուեցաւ՝ յանուն աշխար-
հին, և եղաւ Փիւնիկեցւոց ընտրելին:

Ասոնց մրցակցութենէն աւելի փնասա-
կար եղաւ Տրովայի պատերազմը: Անոր
կործանումին հակազդեցութիւնը կրեցին
Պեղասը ծովատիրութիւնը և անոր հովա-
նաւորած պղինձը, *Arme* որուն ղիմա-
դրութեան միջնաբերդը խախտեցաւ, այ-
սինքն է Հռաւեննա: Մինչ Հեւքնները
պեղասքներուն արեւմտեան գաղթավայր-
ները կը զրաւէին, *Arme* կը կորսնցնէր
իր փոքր ասիականները, ուր խալքոսը
վերջնականապէս կը հաստատուէր: *Շու-
քրառն* ալ, մինչ այս, կը զրաւէր Եգիպ-
տոսը և Պաղեստինի ծովեզերեայ երկիր-
ները: Այս ձախորդութիւնները իբրեւ թէ
բաւական չըլլային, Կասպից ծովի պղնձ-
ձահանքերէն երրորդ մրցակից մը պիտի
կանգնէր, պագլըրը, որ իսկ և իսկ անցաւ
տիրեց Անդրկովկասին և թրքախօս անդր-
կասպեան տափաստաններուն:

ԿԵ. Այլեւայլ ճակատներու վրայ մը-
ղուած մրցակցական այս համաշխարհա-
յին՝ կարելի է կոչել, պատերազմին ժա-
մանակ, անակնկալ դէպք մը պիտի յե-

դաշրջէր կացութիւնը, անուղղակի կերպով
օգնութեան հասնելով *Armeին*, որուն
ուրիշ ճար չէր մնացած բայց եթէ ամրա-
նալ վերին իտալիոյ մէջ, որուն հարա-
ւակողմէն կիպրոսին *Cuprum*ը, փինի-
կեան եղագով մտած էր և *Լատին* լե-
զուին մէջ կը ջանար առաջնակարգ դիրք
մը գրաւել: Համաժամանակ փոկէացիները
զայն մտցուցած էին, իրենց *Մարսիլիայի*
նոր գաղթավայրէն մեծն *Գալլիայի* մէջ.
ուր *Cuprum*ն ու *Arme* մոլեգնաբար
կռուեցան:

Armeին հասած այդ անակնկալ օգ-
նութիւնը պիտի ըլլար, անոր հեռաւոր
բնաշխարհին, մետաղագործութեան խան-
ձարուրին մի նոր գիւտը. ըսելս այն է
Խալիբ խալդիններուն արիւնախանձ պող-
պատը, որ *Տրովայի* պատերազմին արդէն
փայլած, *Տրովացոց* հետ իտալիա ժա-
մանած էր և մասնակցած *Ենէական* *Դիւ-*
ցազնամարտին: Թէպէտ, այդ առթիւ ալ,
ինչպէս *Աքիլլէսին* վահանին պարագա-
յին, Հեփեստոսը՝ *Աստղիկին* խնդրանքին
վրան, *aeramen* արոյրէն կոփեց *Ենէա-*
սի վահանը. իսկ նիզակը¹ Խալիբներուն
երկաթէն:

1. Որո՞ւ մասին *Լատին* Քերթողը յատկապէս չէ խո-
սած: Հաւանականաբար փոկէացիներու զործածած խա-

«Հընչէն բոմբիւնք, և զուղձք հրաշէկք պողպատից
ի քարանձաւս անդ քալիրեանք ճարճատեն».
Հինանայ հուր բոցածաւալ ի հնոցէն . . .

Ընթացող տարիներէն զարբնուած էր. ինչպէս էր Լնէասի
սուրբ Քզոր նստոյց, զոյգ ընդ բանին, ի սիրտ իր ոսո-
խին՝ արդէն մահամերձ՝ Լնէասի շեշտած ստուարաբուն
տէգին հարուածէն:

Ըստ աւանդութեան, Նումա, Հոմուլոսի յաջորդը,
այդ դիւցնկէց ասպարին նման ուրիշ տասնըմէկ հատ
կոփել տուաւ, Հոմուլոսի հօրը, Արէսի տաճարին մէջ
կախուելիք. անոնց պահպանութիւնը արխեան քուր-
մերուն, Սալեանց յանձնելով: Anciles, այսինքն աւ-
գղաւոր (ancil = անգըլ = անգղ) թերեւս ատկէ սերած
է *anagl* = անգղիացի ազգանունը) կոչուած այդ ասպար-
ներուն տօնը կը զուգարկէր Մարտ 14 ին:

Այս կերպով Հոմուլոսի հաւաքած ժողովուրդը, կը
զանազանուէր Սարիններէն, որոնք կը պաշտէին *Quir*
կոչուած նուիրական, թերեւս նա ալ երկնքէն ինկած,
տեղը. որմէ Հոմի ումիկին *quiritis* կոչումը, Նումա
հետեւած եղաւ հին սովորութեան մը, որ Արեւելքէն
զաղթած էր: Քանզի ասպարը ժողովուրդի մը ինքնավար
ազատութիւնը, անոր տէրութեան բարգաւաճութիւնը կը
խորհրդանշանէր: Անոնց գրաւումը կը նշանակէր ժողո-
վուրդի մը ազատութեան կորուստը, զերութիւնը: Այս
պատճառաւ, աշխարհակալ յաղթողին առաջին գործն
էր նուաճելին պաշտելի ասպարները առնել տանիլ
իրեւ յաղթանակ: Ինչպէս որ բրաւ Եղիպտոսի Սեսակ
կամ Սիսակ փարաւոնը, Սողոմոնի տաճարին 200 ոս-
կէճոյլ ասպարները կորզելով. որոնց փոխանակ Ռոբովամ
յետոյ պարտաւորուեցաւ կախելու պղնձակերտներ. հա-
ւանականաբար այն միեւնոյն արոյրէն որ, ըստ Եզեկիէլ
մարգարէին, Մուր քաղաքը կ'ընդունէր կապաղովկեան
Հայ վաճառականներէն, Թուքալ և Մուքի ձիավար ժո-
ղովուրդներէն փոխադրուած:

Հոսէ արոյր անդ և ոսկի առուաբար
 Ի լայնատարր ի ձուլարանըս բովուց
 Արիւնախանձըն պողապատ հալի լոյծ .
 Կոփեն ասպար մեծ հակառակ համայնից
 Պատըսպարան գոլ Լատինացըն նետից .
 Եօթնեակ ոլորտըս զոլորտիք ածեալ շուրջ :

Այլ որպէս զի երկու մրցողներու կռիւն
 Էն երրորդ մը չօգտուէր, Arme և Cuprumը,
 Իրենց ընդհանուր շահերուն համար,
 մէկ ճակատ յարդարեցին ահարկու
 Երկաթին դէմ, որուն վիճակուած էր բանալ
 մարդս չէզոքացնող և անոր միտքը
 կապող մեքենական դարը, որ երազապինդ
 կը շարունակէ յառաջադիմել, գահավէժ
 Թաւալումով, միշտ այն քարին նման՝ երրորդ
 զայն կը թողունք անդնդախոր պարապութեան
 մէջ, երկրիս ձգողութեան բնական
 օրէնքին ենթարկուած :

Հարկ է, սակայն, ընդունիլ որ Մեքենական
 դարը, մտաւորական և գեղագիտական
 տեսակէտով գործած աւերներուն փոխարէն,
 մարդուս տուաւ ինչ որ Արարիչը
 ուղղակի չէր շնորհած. այն է՝ Դիփինին
 անդնդահերձ լողանքը եւ Արծիւին
 քարձրաթռիչ ճախրանքն ու սաւառնող
 խոյանքը :

Այս եղանակով պիտի վերջանար Ar-

me և Cuprum ի միջեւ տեւած դարեւոր պայքարը, փոխադարձ զիջումներով, իրենց Տէրութեան սահմանագիծ որոշելով Պիրենեան — Ալպեան լեռնաշղթաները. և այն պայմանով որ երկուքն ալ գործօն ասպարէզէն պիտի քաշուէին ի նպաստ իրենցմէ ծնածներուն, *Rame* և *Cuivre* կոչումները: Այդ թուականէն ի վեր *Cuivre* բառը կը տիրէ ֆրանսերէնին, և *Rame*ն իտալերէնին:

Գալով *Cuprum*ին, իր արժանիքներուն իբր վարձատրութիւն, նա պիտի ընդունուէր գիտական լեզուէն, որուն պիտի տար և կը շարունակէ տալ՝ յաջորդաբար, բազմածին սերունդ մը:

*Arme*ն, մինչդեռ, երիցագոյնն ըլլալով, Հնախօսութեան և լեզուագիտութեան մէջ կը շարունակէ, կարեւոր դեր կատարել, իբրեւ անցեալ հղելութեանց ակա՛նատես վկայ. իրեն վերապահելով այն առաջին յաղթանակը, երբոր Քարի շրջանին պատկանող աստանդական մարդը, զայն ընդունեցաւ ինքնապաշտպանումի իբրեւ *Ջէնը* = *Arme*. և Արէս, Մարտի աստուածն ալ, նախընտրեց այդ կոչումով նշանակել ծովային և ցամաքային իրեն զօրաբանակները = *armée*, *armata*.

ԿԶ. Վայրապար դեգերումէ մը չէ որ
կը վերադառնամ փայէթոնի յաւերժա-
հարս քոյրերուն կերպափոխման ծառերէն
ծորած Ելեկտրոն ռետինին, որուն լաւա-
գոյնը, ըստ Մարկիանոս Հերակլէացիին,
Երիդանոսէն կ'արտածուէր «Այդ տեղ-
ուանքը, կ'ըսեն որ փայէթոն շանթահա-
րուեցաւ, ասոր համար բնակիչները բոլորն
ալ դեռ անոր սուգը կը բռնեն¹»:

Միւս կողմանէ, Ապողոնիոս Հոդացիէն
կը տեղեկանանք Ելեկտրիկ կղզիներուն
ուր գտնուիլը «Հասան (Արգոնաւորդները)
Ելեկտրիկի ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ կղզիներուն որոնք
Երիդանի մօտ գտնուողներուն վերջիններն
են²»: Եթէ կարելի ըլլար մտքով վերա-
կազմել Եօթնծովին Արշիպեղագոսը, որ
այժմ ցամաքի վերածուած է, այդ Նուի-
րական կամ սուրբ կղզիներէն մին պէտք
է համարիլ այժմեան Աղբիա քաղաքը,

1. G. P. Bertl. *Ravenna* ecc. էջ 126. Marciano da Eraclea, parlando dell'Eridano, dice - viene dall'Eridano l'Elettro ottimo. Narrano che in quei luoghi Fetonte fu percosso dal fulmine: e però tutti gli abitanti si vestono in lutto. - Il che ricorda Polibio (Lib II).... e Diodoro Siculo (Lib V).

2. Նոյնը. - Argonauti Lib IV. - pervennero alle sacre isole Elettridi, *ultime* delle altre presso Eridano.

որուն հին դրամներուն վրան դրոշմուած էր՝ Սատուռնոսի կամ Հերակլէսի վայել, վեհագդեցիկ գլուխ մը, դաւար ճիւղերով պսակուած, զոհարար սրբազանողներուն հանգոյն։ Այդ դէմքին ներքեւը զրուած է *Hol*, որ Աղբիա քաղաքին ակնարկեւ լին զատ յիշեցնել կու տայ Երիզանոսի ղելտային մէջ հաստատուած արեւելեան առաջին զաղթականները. ըսել կ'ուզեմ Վասպաղովկեան Hattiները որոնց բնաշխարհը, ըստ բեւեռագիրներուն, կը համապատասխանէր մօտաւորապէս այժմեան Մալաթիայի նահանգին։

Կիւ. Եօթնծովի Արշիպեղագոսին այդ նուիրական կղզիներուն կարեւորագոյնը կը համարիմ պատմաբաններէն յիշատակուած Saga կղզին, որ ունէր համանուն ոստանը և Sagis, (ուր is յօդն է) կոչուած նաւահանգիստը։ Արդարեւ՝ «Աղբիեան Զահիձներուն» հեղինակը, Silvestri¹, մեզի կը տեղեկացնէ Հետրուրացւոց (Hetruscorum) ժամանակ և անոնց ազգակից Sag = Սակ անուն զարգացած

1. Silvestri. *Paludi Adriane*, 1736 տպուած ի վենետիկ..... «*Omnia ea flumina, fossasque primi a Sagi fecere Tusci: egesto omnis impetu per traversum in Atrianorum Paludis, quae Septem Maria appellatur.*»

և շինարար ժողովրդի մը գոյութիւնը՝ Երիզանոսի դելտային մէջ. որուն ոստանն էր Saga բերդաքաղաքը — «Saga oppidum Hetruscorum, որ ատենօք կը գտնուէր Փոյ գետին ծովախառնունքին մէկ ճիւղին բերանը, Sagis կոչուած՝ այժմեան Մանեավակկայի նաւահանգիստը»:

Լատին հեղինակներու վկայութեամբ Սիլուեստրի հաստատած է որ Երիզանոսի ճախճախուտ դելտային բարւոքումը այս շինարար Հետրուր Սակերէն սկսած է գետընթացքներուն կանոնաւորութեամբ և ջրհոսանքներու յատուկ փոսերով: Հետրուրացիք, իսկապէս, ջրաբաշխական արուեստին մասնագէտ էին: Անոնց կառուցած կամարակապ կոյուղիները, և վիմափոր ագուգանքները տակաւին կանգուն մնացած են և կը ծառայեն: Ինչպէս է Հռոմի cloaca maxima:

ԿԸ. Հռոմուլոսի դաստակերտը, արդէն, Հետրուրներուն կը պարտի իր առաջին բարեկարգութիւնները, շինութիւններն ու տաճարները, կրօնական սկզբունքները, սրբազան պաշտամունքներուն կարգն ու արարողութիւնները: Վերջապէս այն ամէն գիտութիւնները որոնք, ըստ Բիւռոս Քաղզէացիին, Յանոս Նախահայրը անոնց հաղորդած էր ԳՐԱԻՈՐ, քանի որ անոր

բուն ընդոծիններն էին, և ասոր համար
Յանուսածին Ռազենեանք = *Janigeni Ra-*
zeni կոչուած: Ահա թէ ինչո՞ւ Հետրու-
ները ինքզինքնին Ռազեն կը կոչէին: Ռ-
րովհետեւ, կը գրէ Բիւռոս իր Գ. գրքին
մէջ, Յանուս Գոմերին հետ դրկած եր կրա-
նոն և կրանան (*Crano* և *Crana*), որոնք
անոր վերջինեկներն էին»:

Ասոնց սերունդը, կը շարունակէ բա-
բելացի հեթանոս պատմիչը, բազմացաւ
և կոչուեցաւ *Janigena* = Յանուսածին
(այսինքն Նոյածին, Նոյեանք), մակակո-
չուած «*Razenua*», cioè *sacra propa-*

1. Բիւռոսը թարգմանող հմուտ իտալացին, իր ծա-
նոթութեան մէջ կ'աւելցնէ «*Razenua*, cioè propaga-
tore (ծաւալիչ) *sacri* (սրբազան). perchè *Raz*, come
attesta S. Hieronimo, significa *sacro*, ed *Enuo* =
incubo e *propagatore*». Կրնայ համապատասխանել
Հայ. ԵԱՆ. սեւ. մասնիկին:

Այս մեկնութեամբ Ռազեն կամ Ռազեանք կը նշանակէ
մարբաղենցադ վարքի և բարքի, հաւատոյ սրբութեանց
պաշտպանումին և ծաւալումին զինուորադրեալներ, քա-
րողիչներ. մէկ խօսքով՝ Ահամ սուրբ օրինաց Յանոս =
Նոյ նահապետին աւանդած կրօնքին, զոր Հայոց նա-
խահայրերն ալ պաւանեցան. և որուն պաշտպանները,
եթէ կ'ուզէք Առաքեալները — ինչպէս Հին կտարականն
ալ կը վկայէ — Արարատեան աշխարհէն ցրուեցան, անկէ
զազթող ժողովուրդներուն իբրեւ Հովիւ և պետ: Նոյնը
կը վկայէ Բիւռոս, իր Գ. գրքին մէջ «*Cresciuto il*
genere humano in infinito, et ripiena tutta l'Ar-

gatrice e incuba contro l'empietà di Camisenua » այսինքն, Ռազէնները նահապետին ընդոծինները ըլլալէն զատ անոր ուսուցած վարդապետութեան աշակերտներն էին, որոնց կազմակերպութիւնը Արմենական երկրէն արդէն սկսած էր: Արդարեւ, ըստ Բիւռոսի, անոնցմէ Արմենիոյ մէջ մնացածներուն Նոյ, վերջնականապէս մեկնելէն առաջ, իր Սարատիոն Սակա

menia, era necessario che si partissero, et che cercassero nuove sedi = մարդկութիւնը անհամար աճելով և Արմենիան բազմամարդ լեցուցելով, հարկ էր որ մեկնէին՝ ի խնդիր նոր բնակավայրերու»: Եւ Դ. զրքին մէջ, վերադառնալով Նոյն նիւթին «*Moltiplicò in immenso il genere humano et la necessità lo astringeva a procacciar nuovi sedi. Allora il padre Jano esortò gli huomini principali (ղլխաւորները, առաջաւորները)* a cercar nuove abitazioni, a crescere il consortio comune, e distinse queste tre parti del mondo: Asia, Africa et Europa, ch'esso *aveva veduto avanti al diluvio.* (Նոյ, ուրեմն. Աշխարհս ամբողջ պտտած էր). Et assegnato a ciascuno di questi principali (սեփական) le parti alle quali dovessero andare, promesse di condur colonie di habitatori per tutto il mondo». Արմենիայէն վերջին զաղթողը, ըստ Բիւռոսի՝ Նոյ նահապետն եղաւ դէպ ի Խաւիւս՝ երկար շրջանէ մը յետոյ, եւ ուր վախճանեցաւ. եւ Թադուեցաւ Հռոմի *Janiculo* լիբան վրայ, որուն կից է Վատիկանը, ուր կը բազմին եւ կը վախճանին Հռոմայ Ս. Փահանա յապետները:

կոչուած որդին Քահանայապետ կարգեց, որուն իշխանութիւնը կը տարածուէր կապադովկիայէն ինչուան թակտրիա, այսրբկովկասեան երկիրն ալ միատեղ. տարածութիւն մը որուն, դարեր յետոյ, պիտի տիրապետէր Մարաց աշխարհակալութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք պատմական քարտէսներէն :

Եւ ինչպէս Արմենիոյ մէջ թողած աշակերտներուն զրաւոր հաղորդեց իր զանազան գիտութիւնները, այսպէս ալ Խտալիոյ Բանոսածին Ռազէններուն սորվեցուց « Բընագիտութիւն, Աստղարաշխութիւն, զուշակելու արուեստը, սրբազան պաշտամանց արարողութիւնները. և զրեց ծիսարանները և աւանդածներուն ամբողջութիւնը թողուց զրաւոր : Եւ (Ռազէնները) շարունակեցին միեւնոյն կոչումները, միեւնոյն աստուածային պաշտամունքը, որ նախապէս ԱՐՄԵՆԻՈՅ ՍԱԿԱՅԻ մէջ արդէն սովորութիւն ունէին » :

Կթ. Լեզուագիտութիւնը, այս առթիւ, պիտի միջամտէ ստուգելու համար ինչ որ մեզի հաղորդած է Բիւռոս¹, որ առ այժմ

1. *Beroso Babilonico*. Lib. V. Nel tempo stesso, il padre Jano, insegnò a Janigeni Razenui la fisica l'astronomia, la divinazione, et scrisse i rituali (*) (*ճաշոց*) raccomandando alle lettere

միակ աղբիւրն է հնադարեան այդ աւան-
դութիւններուն մանրամասնութեանց. քան-
զի Մովսէս մարգարէն հակիրճ խօսած է
այդ մասին:

Արդ Ս. Հերոնիմոս, որ հմուտ արեւ-
ելագէտ էր, RAZը մեկնած է զոհարար
և սրբազանիչ՝ որ է Ս. Խորհուրդներուն
հմուտը, ՍԱՐՔողը¹: Որմէ Հայերուս սրբ-
րազնայեկտական դասակարգը, իր երեք աս-
տիճաններովը. որոնց մէջ սարկաւաղը,
որքան ալ որ երկրորդ կարգը կը զբաւէ,
կարեւորագոյն էր որքան քահանան. մինչ-
դեռ զպիւրը կ'արձանագրէր: Այս վերջի-
նիս պաշտօն տրուած էր մեհենական և
արքունի դիւաններուն վարչութիւնը եւ
խմրագրութիւնը. և այս պատճառով այս
վերջիններէս փայլած են քարտուղար պատ-
միչները:

Բայց որովհետեւ « Բարբառը, ինչպէս
Փրոֆ. Թոմպէթթի իմաստասիրական ու-
ճով յայտարարած է, յընթացս երկարատեւ:

il tutto. Et continuarono (Ռազիւնները) i medesimi
nomi, et quella medesima divina venerazione
(մեծարանքը), che essi havevano usata prima (արդէն
նախապէս) nella *Armenia Saga*.

(1) Ծանօթագրութիւն. Rituali = il *Cerimoniale*.
Dice Festo che contenevano il modo, col quale
si consacravano i *Templi*, le *cappelle*, le *case*,
le *città*, gli *esercizi*, et cose tali.

դարեւրուն յաչորդաբար հաղորդած, մարդկային պատմութեան ամենաձոխ դիւանն է» և ինձ համար Հին Ազգաց պատմութեան ստոյգ բանալին, ասոր համար դիմենք անոր SAC արմատին որուն համար քանիցս յիշատակուած ժբբլէն լեզուագէտը, իր Լատիններէն Ստուգաբանական բառագրքին մէջ, հետեւեալ մեկնութիւնները տուած է.

«De l'oriental, կ'ըսէ այդ հմուտ ֆրանսացին, *Sac* = *Sag* = *Hag* (յոյժ կարեւոր Հայկ և Հայքի մեկնութեանց համար) fête, solennité, sacrifice, offrande: d'où le grec HAGIOS (հաճի) = saint. – SACRUM = fête, sacrifice (տօնահանդէս. ողջակէզ. նաւակատիր տաճարի. օրհնութիւն. նուիրագործում, որմէ խաւ. *Sagra* = Լաւ, *Sacra* = ժողովրդական տօնավաճառ – La Religion même. – Mystères = խորհուրդը պաշտաման Հաւատոյ – Droit sacré (տաճարին շրջանակի գտնուող նուիրական անտառին անբռնարարելի ապաստանը = asylum = սրբատեղի. – *Sacrarium* = մեհնական աւանդատունը = réduit sacré. կը նշանակէ նաեւ cérémonie religieuse,

Միեւնոյն *Sac* արմատէն, լաւ *Sagra*to = սրբատեղի. – *Sacrarium* = մեհնական աւանդատունը = réduit sacré. կը նշանակէ նաեւ cérémonie religieuse,

culte. = ծիսական արարողութիւն. որուն պաշտօնեան կը կոչուէր *Sacrarius* = տօնական արարողութիւններուն հրմուտը, սարքողը, զոհարարին սպասահարկողը: Ասոնց պետը կը կոչուէր սարկաւազ¹, որուն մեկնութիւնը մոռցուելով՝ հայ լեզուին մէջ աւելցուցած են սարկաւազապետ բառը:

Հ. Միւլինոյն *Sag* արմատին կը պատկանի լատ. *Sagus* բառը, ուր *us* ածանց է և որուն իգականն է *Saga*: կը նշանակէ գուշակ, գէտ = *devin qui pronostique*, որմէ զիտուն = *dotto*, ինչպէս նահապետական և նաեւ հեթանոսական դարերուն *Sage* = իմաստունները, *Mage* Մոգ աստղաբան համայնագէտները, Քաղդեայ քուրմերը. որոնք Ամանորին օրը ժողովուրդին կը հաղորդէին, կը գուշակէին նոր Տարեշրջանին վերաբերեալները:

Արդ այս *SAG* մակդիրը Արմէն լեզուին առանձնայատուկ է. քանի որ այդ պատուանունը, որակումը, առաջին անգամ ըլլալով Արմէնները տունն զիրենք դաստիարակող, հովուող քահանաներուն:

1. Հայկազեան Բաղդիրք: «Սարկաւազացն քահանայակետութեան (այսինքն Սրբազնապետութեան) քահանայակետութիւն է Սարկաւազապետն, որում պարտ է գիտել զամենայն տօնական ներգործութիւնս»:

Վկայողը նոյնինքն այդ քահանայական
դասակարգէն է՝ հեղինակաւոր Բիւռոս բա-
րեւոնացին, որ Աստղաբաշխութիւնը դասա-
ւանդեց Աթէնքի մէջ, և այդ գիտութեան
վրայ երկասիրած է՝ հելլէն լեզուով գրուած.
*«Allora Noa padre vecchissimo di
tutti, cominciò ad ammaestrare nella
sapientia humana coloro a' quali ha-
veva per inanzi insegnato la theolo-
gia, et i riti sacri = Նոյ Հայրը, այն
առեւ, ամենեւ ծերը, սկսաւ հրահանգել
մարդկային գիտութեան մէջ զանոնք՝ (բնագի-
տութիւնը, Աստղաբաշխութիւնը, ժողո-
վուրդը կառավարելու կերպը, եւն.) անոնց
արդէն ուսուցած էր աստուածաբանութիւնը
(աստուածային գիտութիւնը) եւ սրբազան
արարողութիւնները (ծէսի վերաբերեալ-
ները) «El nel vero, egli messe in scrit-
tura molti secreti delle cose naturali, i
quali gli Armeni Schithi raccoman-
dano solamente a sacerdoti = Եւ ար-
դարեւ, եւս գրի առաւ (ո՞ր տառերով) յնա-
կան գիտելեաց վերաբերեալ շատ մը գաղտ-
նիքներ զորս Շիթ (Սկիւթ) Արմենները (ուր
Շիթ = Սկիւթ ածական է). թերեւս՝ բարձր,
լեռնաբնակ (?) – Քահանաներուն մի՛ միայն
կը վստահին աշանդել (յանձնել, յանձնարա-
րել, հաղորդել)»*

«Nè è lecito ad alcuno vederli, leggerli, ovvero insegnarli, eccetto che a soli sacerdoti et solamente fra loro = Զանոնք (այդ գրութիւնները) տեսնելը, ընթեռնուշը, ոչ կամ հրահանգելը, րաց ի քահանաներէն, և այդ ալ իրենց մէջ, ո՛չ մէկուն ներկալ է (այսինքն՝ արգիւտած է զանոնք տեսնելը, կարդալը և ուրիշին սորվեցնելը):

«Et da questi fu loro imposto, la prima volta, il nome di SAGA, cioè SACERDOTE, SACRIFICOLO, PONTEFICE = Եւ ասանցմէ (Արմէններէն), ասուցին անգամն ըրարով, անոնց (այդ սրբազան վարդապետներուն) տրուեցաւ ՍԱԿԱ անունը, որ կը նշանակէ ՔԱՀԱՆԱՅ (կամ սրբազանիչ), ԶՈՀԱԳՈՐԾ (յաշտարար) և ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ»:

ՀԱ. Հետեւաբար, Սիլուեստրի հեղինակէն յիշատակուած Հետրուր Սակերը, անոնց անունին պարունակած իմաստներէն եւ անոնց կատարած դերէն դատելով, Արմէններուն Սակա կոչած, կամ Մելամպիւսին նման — «որ յայտնեաց զեզիտական քահանայագործութիւն Ելլենացւոց» — Դիմիթ և ՍՐԲԱԶԱՆԻՉ քահանաներուն հասարակութիւն մ'էր, կատարեալ քրմապետական ազգատոհմ մը, Հայոց պատմութեան վահունիներուն նման, քանի որ իրենց սեփական երկիրն ու բերդաքա-

դաքն ունէին, ազդեցիկ դիրքով տեղաւո-
րուած հոն ուր աւանդութիւնը բնակիլ
տուած էր Արեւածինները, փայեթոնն ու
անոր քոյրերը:

Արդ ուր զաւակներն ապրած էին և
տիրած, հոն՝ բնականաբար, անոնց ար-
ժիւնի հօրը, Հերակլէս Արեւին — հնազոյն
քան զԱպողոն — պաշտամունքը գերիշխած
լինելը հարկ էր, ո՛ւր աւելի բազմաթիւ
եղան անոր ընծայուած տաճարները, որոնց
մեհենական պաշտօններուն առանձնա-
շնորհը և ըզձապատումի արուեստին ար-
տօնութիւնը այդ Սակերուն մինակ պատ-
կանիլը պատշաճ էին, քանի որ Երիզանի
Պելտան անոնց նախաձեռնութեան կը պար-
տէր ճահիճներուն ցամաքի վերածուիլը, իր
նորակազմ շահաստաններուն զոյացումը,
մեհենատեղիներուն նշխարհահռչակ համ-
բաւը, որ, տարւոյն որոշ եղանակներուն
աշխարհախումբ հանդէսներու եւ տօնա-
վաճառներու առթիւ Սակերուն մեհենա-
պետութեան պատկանող միջավայրին մէջ
կը հաւաքէր ամէն կողմէն հասնող, բնիկ և
օտարական, վաճառականներու եւ ուխտա-
ւորներու բազմութիւններ:

Ահա թէ ինչո՛ւ Տիրասիասին քրմանոյշ
աղջիկը, Մանտուան, շատ տեղեր այցե-
ւելէն եւ շրջելէն յետոյ, Երիզանի ծո-

վախորշին մէջ որոշեց վերջնականապէս հաստատուիլ, Մինչիոյ գետէն ձեւացած կղզւոյն մէջ, շարունակելու համար կիւսահմայ իրեն արուեստը:

Մանտուան ալ, ուրեմն, ունեցաւ իր մեհենատեղին՝ սրբասահման անդաստաններովը. որոնց մին էր, թերեւ, Andes = Անդէսը. որուն ակօսէն պիտի ծնէր վիրգիլիոս. և ուր անոր ընծայուած ծառը, պերճասաղարթ բարձրանալով, պիտի գերազանցէր մօտակայ և անկէ առաջ տընկուած ծառերը և որոնք, մի՛ գուցէ, կը պատկանէին նուիրական անտառի մը: Ասոր համար, մինչեւ այսօր, տակաւին կարելի չէ եղած ճշտել Անդէսին վայրը: Պատճառը այն է որ Քրիստոնէութիւնը, առաջին թափին մէջ, անխնայ ջնջեց Հեթանոսութեան հետքերը: Կը բաւէ յիշել Ս. Լուսաւորչի Տրդատ թագաւորէն ստացած պատուէրը «իսկ անդէն վաղվադակի թագաւորն ինքնիշխան հրամանաւն և ամենեցուն հաւանութեամբ գործ ի ձեռն տայր երանելոյն Գրիգորի, զի յառաջագոյն զհայրենական հնամեացն նախնւոյն և զիւր կարծեալ աստուածսն՝ չաստուածս անուանեալս, անյիշատակս սոռնէր, չնչէր ի միջոյ»: (Ագաթանգ. 584):

Արտօնեալ է, արդեօք, պարզութեամբ

զուրցելը և յոժարամտութեամբ ընդունիլը որ այս Երկհազարամեակին առթիւ, Լատին Քերթողահօր ծննդավայրին մէջ, փոխանակ կենայ հոյակապ շինութեան, անոր ի յիշատակ նորատունկ անտառ մը նուիրելու հանճարեղ և սիրուն ծրագիրը — որուն զազափարը յոյժ ողբացեալ և բազմարժան Աննալդոյ Մուսոլլինի յղացաւ, իսկ գործադրումը անոր մեծանուն եղբօր, արդի Վարչապետին հրամանով կատարուեցաւ — զարմանալի զուգադիպութեամբ իբր դրական փաստ կու գայ ծառայելու ենթադրութեամբ մեր բարձրացուցած Անդէսի նուիրական անտառին, և ներշնչական ոգեկոչումով վերապրեցնելունչ որ անցեալին իսկապէս պատկանած կրնար ըլլալ, որու նկատմամբ Պատմութիւնը երբեք չէ խօսած, այլ մեր հետազօտութիւններէն, շնորհիւ մեր ձեռքէն անրաժան խորաչափին, երեւան կու գայ՝ աւանդութեամբ քողարկեալ:

Այսուհետեւ այդտեղ, Անդէսի նուիրական նորատունկ անտառին մէջ, Սատուռնեան Երկրին սերունդները խուռներամ պիտի գան, և յաջորդաբար, ուխտերնին կատարելու, Հայրենասիրութեան դարբին վրան, որուն խարիսխ կը ծառայէ հաստատ հաշատքը և մնացեալին՝ ազգային սիրոյ մշտատեւ հուրը:

Եւ մենք, որ աստղերուն տակ տարագիր կը թափառինք, մենք ալ, Հայերս, առ այժմ հոն միայն, Մինչիոյի փերուն մօտ քայլամուտը գնացքով, կրնանք գտնել սփոփանք և տոկալու կորով. միշտ այն յոյսով որ իտալիան օտարին ճնշող կրունկէն փրկող Աստուածը, կանխաժաման հասնելով, զմեզ ալ վերադարձնէ Արաքսի փերուն, Արմենական նորատունկ սօսիներուն սխրական տեսքին, քարոյսպէս և նիւթապէս անկաշկանդ ազատ ապրելու անհուն երջանկութեան:

ՀԲ. Վիրգիլեան անտառին տնկարկութենէն և իմ ջերմագին ուղերձէս յետոյ վերջակէտիս հասած սէտք էր ինքզինքս համարէի եթէ, յաճախակի խստորումներովս, կիսաւարտ լուծմամբ թողած չըլլայի անոր ընծայուած և պաշտուած ծառին վերաբերեալ նիւթերէն մի քանին, որոնց կարեւորագոյնն է անոր ռետինաքոր լինելու մասնայատկութիւնը — ինչ որ *Platane*¹

1. *Plataner* յիշելուս պատճառը այն է որ զազդ-հայ քառագիրքներուն մեծամասնութիւնը զայն Սօս թարգմանած է: Մինչդեռ Քաջունի զիտնակնօրէն հետազօտելով, դրած է Սարոյ և Լաշնատերեւ, որ յունարէնի բառ առ բառ յեղումն է. ինչպէս արդէն ստուգած էր *Court de Gebelin. Dict. Etym. de la langue grecq: էջ 773 Πλατανος = Platane, ses branches s'étendent et se développent, au large.*

ծառին կը պակսի — որով հնար է գա-
նազանել Հայերէնին մէջ Աւանդութեան
յիշատակած *Populus* ին ճշտիւ համա-
պատասխանողը: Պէտք է քաջատրել նաեւ
թէ ինչո՞ւ այդ *Populus* ք բնծայուած էր
Հերակլէսին, որ Հելլէններուն Ապողոնէն
առաջ նոյնացաւ Արեւին հետ, որուն եր-
կոտաւան վաստակները = *Travaux*,
արեգական շրջած աստեղատուններուն մէջ
անջնջելի նշանակուած էին: Հերակլէսը,
վերջապէս, զոր Հայոց նախնիք նոյնա-
ցուցած էին վահագնի որ «ընդ վիշապաց
ասէին յերզն (Վողթան աւանդութիւնները)
կոուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմա-
նագոյնս զՀերակլէայ նահատակութեանցն
նմա երգէին: Այլ ասէին (խորենացի Ա.
լա) զսա և աստուածացեալ, և անդ յաշ-
խարհն վրաց զսորսո չափ հասակի (բնա-
կան մեծութեամբ) կանգնեալ՝ (առնապատ-
կեր) պատուէին զոհիւք»:

Ասոր համար վահագնի որդիները, ո-
րոնք վաղարշակ արքայն «ի ձեռն տալով
նոցա զըրմութիւնն» վերահաստատած էր
«ընդ առաջին նախարարութիւնսն», երբոր
Արտաշէս «տիեզերակալ» կոչուած հայ
արքայն յունական աստուածներուն ար-
ձանները փոխադրել տուաւ Հայաստան,
այդ վահունիները, կ'ըսեմ, «զՀերակլէայն

զառնապատկերն..... զՎահագն իւրեանց
վարկանկրով նախնի կանգնեցին ի Տարօն
յիւրեանց սեփհական գեւղն յԱշտիշատ,
յետ մահուն Արտաշէսի»։ (Խոր. Բ. ԺԲ)։

Գողթան երգիչներն ալ, զոր «լուաք
իսկ ականջօք մերովք» կ'ըսէ Քերթողա-
հայր մեր Ազգային Պատմիչը, բարեյար-
մար ներդաշնակելով բամբիռները, այլա-
բանօրէն կը հաստատեն որ Հայոց Հե-
րակլէսը իսկապէս Վահագն էր «զորմէ
ասն առասպելք. Երկնէր երկին և երկիր.
երկնէր ծիրանի ծով»։ Բոցարձակ մագե-
րով, արեգակնանման շողշողուն աչքերով,
երիտասարդ մը՝ գեղադէմ, Հելլէններուն
Փերոս Ապողոնին նման, այլ՝ մօրուըա-
ւոր. ինչպէս արեւելեան գեղարուեստը
սովոր էր, հինէն ի վեր, իր դիցապատիւ
անձերը ներկայացնել մօրուըով։

Հետեւաբար, Հերակլէսի վերաբերեալ-
ները — որոնց մասին փափաքողը թո՛ղ
դիմէ Ժըրլէնի առաջին հատորին¹ — կրնան
պատշաճիլ Վահագնի, որ մեր նախնեաց
համար կը ներկայացնէր Քաջութիւնը,
անպարտելի ինչպէս եղաւ Հերակլէս դիւ-
ցագնը, Արեւին հետ նոյնանալով, և նոյն

1. Court de Gebelin. Monde primitif. Vol. I. Antiquités du monde. Allégories Orientales. Histoire d'Hercule. էջ 149.

ինքն Արեգակը, միակը որ վերապրեցաւ
Ջրհեղեղին աւերէն, յաղթական շրջելով
ովկէանական անսահմանութեան վրան:

Ասոր համար, Տրդատ Արքայն իր նա-
խարարներուն ուղղած հրովատակին մէջ,
արի Արամազդին դիմելէն յետոյ և Մայր
ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամե-
նայն մարդկան բնութեան, փառք Ազգիս
մերոյ¹, Անահտայ տիկնոջ մեծի խնամա-
կալութիւնը հայցելէն վերջը « և քաջո-
րիւն հասցէ ձեզ, կ'ըսէ, ի քաջն Վահագնէ
ամենայն Հայոց Աշխարհիս² »:

ՀԳ. Այդ հին հաւատքին տարածուած
քոլոր երկիրներուն մէջ, մեհենական պաշ-
տօններուն առթիւ գործածուած Ելեկտրոն
խունկին նկատմամբ Դիոգինէս Աշխար-
հագէտը, մանրամասն խօսելով, կ'ըսէ որ
գալլիացիներուն տղաքը *Populus* ծառին
տակ նստած անոր ոստերէն ծորած խէժը
կը ժողովէին = i loro figliuoli sedendo
sotto i pioppi raccoglievano le auree
(ոսկէգոյն) stille (շիթերը) del fulgido
Elettro.

Արիստոտէլ և Թէոպոմպ դեռ աւելի
որոշ խօսելով Երրդանի Դելտային մէջ
գտնուող՝ Ստիգսին նման ժահահոտ եւ

1. Ագաթանգեղոս. էջ 51. 52.

2. Նոյնը էջ 106.

մահառիթ լճի մը մասին, «in quel lago cadde Fetonte, colpito dal folgore, e che vi hanno moltissimi *pioppi neri* (սեւ), dai quali si distacca ciò che chiamano *Elettro*»: Եւ բացատրելով այդ ուստին՝ «Questo, poi, è simile alla gomma (խէժ) e indura a mo' di pietra». Այսինքն, քարի նման կը կարծրանայ: Ասկից ծագած է ուստինքն և սարին շփոթութիւնը, երկուքն ալ ոսկէգոյն:

Արմենակին տնկած սօսիներն ալ, ուրեմն խնկարկը էին և «ծառ կենաց». քանի որ այդ ծառը նուիրուած էր, նոյն ինքն կեանքին պարգեւիչն էր = *Héracles soleil* = *l'âme de la nature*.

Անոր ուղղուած աղօթքը հետեւեալն էր. Վահագնի ալ, Թերեւս նոյն կերպ ուղերձով կը հայցէին մեր նախնիք, ելեկարոնը խնկարկելով: *Fragment de l'Hymne au Soleil, sous le nom de Hercule, dans les Dionysiaques. Տէս, Ժրրդեհ. Հերակլէսի (Հերքիւլի) պատմութեան մէջ: «Hercule, Roi du Feu, gouverneur de l'Univers, dont le Manteau est étoilé, Soleil qui avec la houlette (ցուպ հովուի, Թերեւս ասոր կ'աղնարկեն գողթան երգերը. «Երկն ի ծովուն ունէր*

զկարմրիկ եղեգնիկն. ընդ եղեգան փող
 բոց ելանէր, եւն.) garantis les hu-
 mains, et dissipes les ténèbres du
 monde Toi qui sur un globe en-
 flammé (Արեւելցիները Հերակլէս Արեւը
 հրեղէն զնաի մը վրայ կատարել կու տա-
 յին իւր օրաշուրջ ընթացքը), tournes
 avec rapidité autour de l'un et l'au-
 tre Pole, semblable à un Coursier
 infatigable (որմէ Հելլէնները ներշնչուե-
 լով, ստեղծեցին Ապոլոնի հրեղէն կառքը),
 qui par tes révolutions, formes l'an-
 née, fille du Temps (զոր Հերակլէս կնու-
 թեան կ'առնէր) et composée de douze
 mois: Toi qui fait sans cesse suc-
 céder une révolution à une autre,
 et qui enchaînes à ton char la jeu-
 nesse et la vieillesse (Այսինքն երկու
 Արեւադարձները իրարմէ բաժնող վեցամ-
 սեայ շրջանը: Ըստ Հոովմէացւոց հին
 Տոմարին՝ Արեւը կը ծնէր 25 զեկտեմ-
 բերին. որ է ըսել Երկրէս ամենահեռուն
 զտնուած ատեն, որուն կ'ըսեն aphelie
 = հեռակէտ՝ այսինքն ձմեռուան արեւա-
 դարձը: Ասոր ընդհակառակը Յունիսի 24ին
 կը պատահի périhélie, սա եւս Հոովմէա-
 կան Տոմարին մէջ տօնուած, երբսր Արեւը
 ամենամօտ կու գայ Երկրիս: Որմէ յետոյ

անոր հեռանալը, հիներուն համար նկատուած էր դէպ ի ծերութիւն անոր յառաջանալը)։ Toi, dont l'œil éclaire (ալն տուընջեան) et illumine la voûte céleste qui emmène l'Hiver à la suite de l'Automne (Առն = Ասարդ = ծերութեան տակն = *tum, tunc*) et qui les remplace par le *Printemps* (Լատ. *Ver* = jeunesse, printemps de la vie = *գարուն*) et par l'Été... qui nous donne des pluies fécondes, et qui par la rosée égaie nos terres fertiles։ Toi qui par ta chaleur fais croître nos épis (հայերս ԳԱՐ ի շատ կը գործածէինք, ըստ ֆսեւնոփոնի տեղական վկայութեամբ) et qui répands dans nos sillons ta vertu productive... prête l'oreille à mes accents; exauce ma prière».

Բայց Որփէոսի առ Հերակլէս աղօթքը դեռ աւելի զօրաւոր է։

«Hercule, qui êtes rempli de bravoure (արիութիւն) et de magnanimité, *Alcime*, Titan, (Հայկն ալ Տիտան մ'էր), vous dont les mains sont la force même, et qui êtes invincible, résistant sans cesse aux Combats les plus terribles, Père éternel

des temps, et qui, malgré vos diverses formes, êtes toujours brillant et serein.... toujours désiré, tout puissant.... habile à tirer de l'arc (*նեւաձգութեան մէջ*), savant dans la divination, qui consommez tout, qui produisez tout, qui êtes par dessus tout, qui protégez tout, qui procurez le repos des mortels en atterrissant leurs plus cruels ennemis, qui chérissez l'aimable paix (*հրքան ազնիւ զգացում*) cette paix qui seule peut nourrir les humains.... qui, *sans vous lasser jamais* (*անվաստակ*) couvrez sans cesse la Terre de biens.... vous qui par votre Combat depuis l'Orient jusqu'à l'Occident, etc....

ՀԳ. Ահաւասիկ գաղափարը որ նախապատմական դարերը կազմած էին և հաղորդած սերունդէ սերունդ Արեւին նըկատամար, որ իրենց կը ներկայացնէր ժամանակին = Temps, այսինքն կոռնոս—Սատուռնոսին վարիչ. = regolateore conduttore, իր հրեղէն գնալին վրան բազմած, անխոնջ, անվաստակ: Անպար-

տելի է նա. ինչպէս կը տեսնենք աստեղազարդ կենդանապատկերին մէջ: Անոր յաղթական ընթացքին դէմ, Չոդիակոսին 12 բաժանումներուն ներկայացուցիչները դէմքերնին, եղջիւրնին շրջած են. այլ վայրապար: Այսպէս է որ ձմեռուան Արեւադարձին համապատասխանող այրումի կենտաշուք, արեւելքիներուն կռուելու դրութեամբ, թէ կը փախչի և թէ դէմքը շրջած, նետ կ'արձակէ ընդդէմ Հերակլէսին, որ կը նշանակէ Gloire, կամ Fils de Héra. քանի որ վերջ ի վերջոյ, Դիցամայրը պատիւ համարեց զայն որդեգրել: Եւ ամէն ազգ, ժողովուրդ Հերակլէս Արեւին անուամբ պիտի փառաւորէր՝ իր սիրելի ազգային դիւցազնը, իր Ազգին նախահայրը: Եւ ամէն Ազգ, այս կերպով պիտի ունենայ իր Հերակլէսը: Սակայն ամենահռչակաւորը Թերացի Հերակլէսն է:

Court de Gebelin կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Հերակլէս Թերացի *Thébéen* կոչուած էր: Եւ *Thebe* քաղաքը շատ մը տեղեր յիշատակուած է. բոլորն ալ նուիրական, և գուշակութեան վայրեր:

Քանզի կ'ըսէ, *Thebe* était un mot oriental. Les Orientaux faisaient voyager le Soleil dans un vaisseau = տապան: Նոյ, այսինքն Saturne, ալ

տապանով ճանապարհորդեց և հասաւ Արարատի վրայ կանգ առնելու: Որուն շուրջ կը բոլորին Հայկ. սուրբ աւանդութիւնները: Հոն է մեր Ազգին THEBEՆ, և թերեւս առաջինը, զոր Մարդկութիւնը պաշտեց: Եւ որուն պատկերը, ինչպէս էր իրեն նախաւոր եռագագաթ բրգացումովը, պիտի կրկնուէր, կրանիտեայ զանգուածով, աստեղագիտական դիտանոց և նոյեան տապան, Հին Հաւատքին խորհուրդներուն պահարանը, դպրոցը, Տաճարը՝ վերջապէս: Եւ ուրիկից երբայեցիք պիտի տանէին իրենց կտակարաններու Արկղը՝ տապանաձեւ, Տապանակ ուխտին, դաշինքին, Հաւատքին:

Հետեւաբար, կը յարէ ժըրլէն, il en était le *Pilote* ^{նաւ}_{նօ} > ապեալ = le Soleil, ou Hercule, était donc appelé avec raison, dans ce sens, Thébain, c'est-à-dire Navigateur = նաւապետ: Մարդկութեան բարիք եւ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանող, խիզախ ձեռնարկներ կատարած, քաջահանդէս արարքներով փայլած, նոր երկիրներու հին կոլոնիպոսներ, տեղաքներ, գաղթավայրեր հաստատողները, վաճառականութեան նոր եղազներ, ճանապարհներ բացողները, բոլորն ալ, Հերակլէս (Հերքիւլէս) դար-

ձան, անոր նման զիցապատիւ անմահացան:

ՀԵ. Այլ թէ ինչո՞ւ սօսը Հերակլէս — Արեւին ընծայուեցաւ. որովհետեւ անոր ոստերով պսակուած Դժոխք իջած էր, որ նմանապէս ձմեռուան հանգստին մի այլափոխութիւնն է: Ասոր համար է որ սօսին տերեւներուն մէկ կողմն սպիտակ է և միւս կողմը մթին: Քանզի զիւցազին ճակատին կպած տերեւներուն ներսի կողմը լուսափայլ մնաց, քանի որ արեգնանման անձի մը գլուխը կը պսակէին, իսկ դրսի կողմը զժոխքի մուրէն սեւցաւ:

Սօսին տերեւներուն այս յատկութենէն ուստի գուշակութիւններ պիտի հմայուէին օղին փոփոխութեան մասին. և մասնաւորապէս տարւոյն եղանակներուն, օրուան և գիշերին փոփոխութեանց նկատմամբ:

Կռոնոսի և Հերակլէսի ընծայուած սօսեաց Անտառը, միով բանիւ պիտի ծառայէր բուն *Horoscope* մը = Ժամադէտ մը, իր բոլոր իմաստներովը, = գուշակութիւն բախտի ուրուք ի զրից մոլորակաց կամ աստեղաց ի ժամու ծննդեան = Եւ երեք Մոգերը, զորս այժմ *Orion* = Հայկ Համաստեղութեան մէջ նշանակուած կը տեսնենք, բնականաբար պիտի գուշակէին Փրկչին ծնունդն աւետող Աստղը:

Առաջին Աւետոյները այդ երեք Մոգերն են :

Էւ ասով ընթերցողը պիտի մեկնէ Խո-
րենացւոյն՝ Արմենական սօսեաց Անտառին
մասին գրած յիշատակութիւնը. «Անուշա-
ւան, որ Սօս անուանիւր՝ քանզի ձօնեալ
էր ըստ պաշտամանց (car il était voué
aux fonctions sacrées) ի սօսիսն (*Popu-
letum*) Արամանեկայ, որ յԱրմաւիր, զորոց
զսաղարթուցն ՍՍԱւիւն, ըստ հանդարտ
և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն եւեթ ոստոց
շարժումն, սովորեցան՝ ի հմայս աշխարհիս
հայկազանց. և այս բազում ժամանակ» :

29. Ուղիղ չէ՛, ուրեմն, մեր նախնեաց
ՍՍՐ թարգմանել *Platane*, որ լայնատերեւ
նշանակութենէն զատ ուրիշ իմաստ չէ
ունեցած և ոչ ալ դեր մը կատարած: Իր
այդ լայնատերեւ թինեւուն համար հելլէն-
ները անոր գեղեցկութենէն տարուած,
Ապոլոնի տաճարին քով անկէ անտառ մը
ձեւացուցին, ուր Պղատոն և Սոկրատ և
ուրիշ իմաստասէրներ կը հաճէին դասա-
ւանդել: Ուղիղ չէ՛, կը կրկնեմ, սօսը ճիշտ
յեղումը նկատել *Platane* ին, քանզի այս
վերջինս խնկարեւ չէ և զուրկ արծարծիչ,
գրգռիչ ազդեցութենէ և ուրիշ մասնայատ-
կութիւններէ, որոնց համար *Populus* ==
Սօս ռեալիստիկորէ ծննդաբերութեանց խնա-

մակալ զիցուհիներուն ուխտատեղիներուն ծառը նշանակուեցաւ, և իսկապէս ալ հրաշքներ գործեց: Այս հրաշագործ յատկութիւններուն համար Յակոբ նահապետը, Ս. Գրքին յիշատակութեան կարգէն դատելով, նախ և առաջ *Populus*ին ոստերը իրեն ոչխարներուն, այծերուն և միւս կենդանիներուն կրծել տուաւ և այդ հնարքով նա յոյժ յոյժ հարստանալով լաբանէն աւելի բազմաթիւ հօտերու տիրացաւ:

Արդարեւ՝ Ծննդոց գրքին Երրայերէն բնագրին մէջ երեք ծառ յիշատակուած են¹, որոնց ոստերը նահապետը գործածեց: Անոնց յիշատակութեան կարգը հետեւեալն է. *Peuplier* (երբ. *lah* կամ *liknah*);

1. Ահաւասիկ մի քանի հեղինակաւոր Թարգմանիչներու մեկնութիւնները. Հոմի Սինակոկին վարչութենէն ինձ հաղորդուած. *Le Traduzioni italiane di Is. Sain. Reggio, di Samuele Davide Luzzato, di Giovanni Disdati e quelle dei libri con note italiane in margine hanno tutte la dicitura: pioppo, nocciuolo e castagno. La Vulgata (Ս. Հերոնիմոսինը) invece: pioppo, mandorlo e platano.*

I Settanta (Եօթանասիցը) = *Storace, noce e platano.*

Rascè opina che il primo albero sia la *tremula* (դողդոջուն կաղամախի սպիտակ) e gli altri due il *nocciuolo* ed il *castagno*.

Giovanni Luzzi segue la *Vulgata: Pioppo, mandorlo e platano.*

amandier (luz); *Châtaigner* (harmon):
 Բաւ ալոյց՝ *pioppo, nocciuolo* (կաղին) և
Castagno. Կան որ երբ *harmon*ը թարգ-
 մանած են *Platane*. Մեր թարգմանիչները
 երեք ծառին տեղ, երկուքով գոհացեր են.
 Կաղնի և Սօսի: Բնագիր թարգմանութիւնը
 հետեւեալն է: «Եւ էառ ֆաւորս գաւազան
 շերտ դաւար ընկռզի (սեռ. հոլով) և սօսոյ,
 և կեղեւեաց զնոսա ֆաւորս. և եղև սպի-
 տակ. և էրերծ զդաւարն ի գաւազանաց
 անտի. և երեւէր ի գաւազանսն սպիտակն.
 զոր քերծոյրն՝ նկարէն:

Եւ զնէր զգաւազանսն՝ զոր քերծոյր՝
 յաւազանս ջրարբից ջրոյն, զի իբրեւ գայցեն
 խաշինքն ըմպել ջուր, հանդէպ գաւազա-
 նացն՝ զկծիցեն յորժամ գայցեն ըմպել
 ջուր: Եւն եւն. Աստուածաշունչ Գլ. Լ.
 Կ՝արժէ կարդալ այդ Լ և յաջորդ ԼԱ.
 զլուսը, ուր մասնաւորապէս, Եւ լինէր
 յորժամ զկծէին խաշինքն, տեսանէի աչօք
 իմովը յերազի և ահա քաղը և խոյք ելա-
 նէին ի վերայ մաքեաց և այծից, եւն եւն¹».

1. Եւ որովհետեւ կան որ շերտ ուղղականը ծառ նկա-
 տած են, հարկ տեսայ դիմել նաեւ իմ յարգելի բարեկամիս,
 ծանօթ հայերէնագէտ վ. Էր. Շ. Թաղէոս Թումանյան վ. ին,
 որ հետեւեալ պատասխանով՝ ինձ հետ համախոհ լուծեց
 այդ հայրը «ԵԵԲՏԸ կամ ԵԵԲԸ, և կամ ՇԷրը (ըստ Բա-
 րատունեան Աստուածաշունչին) չեն կրնար այդ պակասծ
 վիրգ. երկնազարամետիկ

Շփոթութիւնը, ՍՍՍին նկատմամբ, սկիզբէն՝ հինէն ուրեմն ծնած է: Բայց քանի որ հին ու նոր թարգմանիչները *Populus*ը — որուն կամաղախ նշանակելը, անշուշտ մեր Ս. թարգմանիչները զիտէին — նախ և առաջ կը յիշատակեն՝ հետեւելով երբ, բնագրին, և որովհետեւ ատոր զմայլելի յատկութիւնները — ինչպէս վերեւ շեշտեցինք և *populus*ին ստուգաբանութենէն երեւան ելաւ — իսկապէս նպաստեցին Յակոբ նահապետին ղիտաւորութեանցը, հետեւաբար վստահօրէն կրնանք ընդունիլ որ ՍՍՍը Հայերէնի մէջ, կատարելապէս կը համապատասխանէ լատին *Populus*—

ծառին թարգմանութիւնը համարուի՝ առանց անիմաստ ու անբերական ընելու խօսքը: Շերտը կամ Շերը զոյական նկատելով հանդերձ՝ հետի է այդ նշանակութենէն: Նախ որ՝ ոչոքական զրուած է, իր յաջորդ ծառերուն պէս սեռական հսկովով ըլլալու էր, այսինքն Գաւաղան շերի և ընդուզի և սօւռոյ: Անտրամարան է հակառակ ձեւը:

Երկրորդ՝ որ այդ շերտ դաւարը կը համապատասխանէ միւս թարգմանութեանց՝ իբր Բացայայտիչ զաւազանին. և ո՛չ թէ յատկացուցիչ, ինչպէս են քերականօրէն ընդոյզն ու սօսին այդ համարին մէջ: Ուստի անճշտութեան պատճառն ստուգելու համար՝ հարկադրուեցայ ուղղակի աղբիւրին ղիմելու, այն է Եօթանասնից թարգմանութեան, ուրկէ եղած է մերինը. և զտայ հոն առաջին ծառին տեղումը կաղամախ (*Populus*ը. Լ. Կ) նշանակուած, համապատասխան եւրոպական թարգմանութեանց կամ *Vulgata*ին»:

ին, իբր կաղամախներուն ազգատոհմին մի
ընտիր ռետինաթոր եւն եւն տեսակը, և
Վիրգիլիոսի հրաշագործ ծառին, որու
ուխտազնացութեան կու գային հինները, և
որ միանգամայն — ինչպէս խորենացւոյն
վկայած Ալմենական սօսերը մէտէորական
հմայքի կը ծառայէին իրենց տերեւներուն
երկու գոյներէն և յարաշարժումէն՝ որմէ
Populus Tremula — Հերակլէսի ընծա-
յուած *populus*ին, որուն տերեւներով
պսակուած զժոխք իջաւ:

Լեզուագիտութիւնն ալ, աստիճան մը
գոհացուցած պիտի ըլլանք, այս կերպով:
Քանզի Հայկ. ՍՍՍ = Պարսկ. Սուզ = *ardeur*
եւն = Սլաւ լեզուներուն ռետին արտա-
դրող և զիւրալուցիկ կոնաբերներուն (*pin*,
sapin եւն) Սօնա. եւն, եւն. կոչումները.
այս բոլորը, *ardeur*, *excitant*, ՍՍՍ ինչին
նման *gluant* ի (միացնողի, իրար կապողի),
գորութեան իմատները կը պարունակեն, և
սերած են *Sos* կամ *Sus* նախալեզուեան
արմատէն:

Կ'արժէ, այս առթիւ, յիշատակել Կեղ-
տերուն պաշտած *Gui* = Ճագամն մակա-
բոյժը, որ զանազան ծառերու վերջաւորու-
րեանը կը բուսնի, այսպէս՝ կաղամախին,
ուռենիին, սոճիին, հացիին, եւն. քիչ ան-
գամ կաղնիին, և երբեք ո՛չ *Platanen*ին
վրան:

Այդ ճագոմէն կը պատրաստուի ոստղ (glu) կոչուած սոսնձող, մածիչ նիւթը: Ծառապաշտ ժողովուրդներուն հնաւանդ սովորութիւն էր, Ամանորին օրը, ճագոմէ հիւսուած կամարի մը ներքեւէն անցնիլ տալ՝ իբր բարեմաղթանք, խօսեցեալները, որոնք այդ նուիրական ճագոմին ներքեւէն անցած ատեննին, համբոյր մը կը փոխանակէին, ի նշան հաւատարմութեան անխզելի ուխտին, սրտերը սերտ սոսնձող կապին:

Սովորութիւն մը որ տակաւին կը շարունակէ Ֆրանսական Բրետանիա գաւառին մէջ. ուր *Gu* ով սաղարթնին պսակուած Սօսերու շարքեր տեսած լինելս կը յիշեմ. թերեւս հայերէն Սօսկարագ բառը այդ իմաստը կը բացատրէ:

Որով կը պարզուի թէ ինչո՞ւ *Populus pyramidalis*ը, կոչուած նաեւ *Peuplier d'Italie* կամ *de Lombardie*, Լոմբարտիան որ ողողուած է Երիզանոս գետէն, ուր բնակեցան անցեալին մէջ, Արեւածինները — Ժամանակին = Temps, և Հերակլէսին նուիրեալ էր:

Քանզի, ըստ Դիցաբանութեան, Ժամանակին վարիչն էր Արեգակը, այսինքն Արեգ, որ մեր լեզուին մէջ կը նշանակէ fort, puissant, rayonnant, vivifiant = կենսապարգեւ: Ահւր, որ է Արի և միշտ

յաղթական, Բիւռոսին բացատրութեամբ, Երկնաւոր Արքայ = le Dynaste physique, l'âme de la Nature, ինչպէս կ'ըմբռնէր Եգիպտական խորհուրդներուն վարժը, Պիւթագորաս:

Արդարեւ ալ, հայ ԱՐ արմատը — ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ շեշտեցինք — որմէ ձեւացած են լեռներուն, թռչնոց, գազաններուն, մարդկան և աստղերուն խիւ, ո՛րը յիշեմ, գերազանցողները « Արարատ — արծիւ — առիւծ, արքայ, արեւ. եւն » ԱՐԸ, կ'ըսեմ, կը պարունակէ Գիտնիսեան և Որփէոսի ազօթքներուն բոլոր իմաստները, այն է, magnifique, somptueux, superbe, haut, glorieux, *clarus* vaillant, illustre, excellent, combattant, héros, և վերջապէս roi = իա. *Re*, ինչպէս հին Եգիպտերէնին մէջ րա = րէ = արքայ, որով կը սկսէր Փարաւոններուն պատուանունը, և նոյն ինքն *Pharaon* բառը = *Hraon*:

Իսկապէս Եգիպտացիք *Chou* — ինծի ծանօթ չէ հնչումը, հո՛ւ, խո՛ւ, կամ շո՛ւ — կը կոչէին Հերակլէսը, որ Ղպտերէն կը նշանակէ force, puissance, vertu efficace, երեքն ալ ԱՐ արմատին մէջ պարփակ:

Եւ վերջացնելու համար, ժբլէն մի խորհրդածութեամբ՝ որուն քանիցս զիմեցի,

«voici l'opinion que l'on se forme de l'Hercule. Macrobe, n'a pas ignoré la valeur de ce nom. Il assure qu' Hercule signifiait *Virtus Deorum* = la puissance des Dieux, ou *Dei regentes* = la vertu du Dieu gouverneur. L'écriture Sainte se plaît aussi à représenter le Soleil sous l'emblème d'un *Athlète* et plein de force, qui fournit sa carrière avec une vigueur que rien ne peut détruire.

Եւ ոչինչ, մինչեւ ցկատարած աշխարհիս կրնայ ջնջել Վիրգիլի համբաւը և անոր թողած յիշատակները. քանի որ Սօսը անոր նուիրելով, անոր հայրենակիցները զայն հռչակած եղան Քերթողական Արուեստին Հերակլէսը, անոր պաշտելի դէմքը դրոշմելով նոյն իսկ իրենց անձնական զէնքերուն վրան:

*
* *
*

Հէ. Վիրգիլիոսի անանց փառքին ի պատիւ և ի յիշատակ մեր Նախնեաց անմոռանալի Աւանդութեանց, պատմական և այլաբանական շինուածանիւթով, վերյարդարած և կանգնած Տաճարիս յանդիման այլեւս կը գտնուինք: Աստիճան մը միայն զմեզ կը բաժնէ անոր սօսաւարաս

ներքնամասէն, ուր ստեղնաշխտակ սօսերու
բարձրաբուն սիւնաշարներ, մարգարտա-
զարդ Ճագոմի և խնկաբեր դալար ոստերու
հիւսուածներով կամարակապ, վերամբարձ
կը բռնեն սաղարթախիտ գմբեթացում մը,
որուն ներքեւ զետեղուած է նուիրական
դարիրը = *Ara*ն: Խորանայարկ այդ
կանանչութենէն աւելի վեր՝ սլաքի նման
կը ցցուին սօսինաթագ բրգացումներ, մէկ
կողմը մթին և միւս կողմը լուսափայլ
տերեւներու ցոլացումէն արտափայլուն,
իրբեւ թէ անոնց սրավերջ ծայրէն յարա-
շարժ արեգակունքներ կախուած ըլլային:

Աւելի ուշադիրները, երբոր պիտի յա-
ռաջանանք դէպ ի դարիրին — որուն ներքեւ՝
ի պահ դրուած են Նոյեան Հաւատքին հան-
գանակը և անկէ հետեւածները — պիտի
նշմարեն թէ որպիսի՝ օրինաւոր յաջորդու-
թեամբ այդ սիւնաշարները իրար շուրջը
կը պարապտուտկին, շրջանակէ շրջանակ
իրարմէ հեռանալով, այլ միշտ համակե-
դրոն: Խորհրդանշանակեւ ուզեւելով որ
Ճշմարտութիւնը մէկ հատ մ'է միայն:

Վերջին այդ աստիճանը՝ ամենաբարձրը
և դժուարագոյնը, որ կը մնայ, կը ներկա-
յացնէ Հերակլէս Արեւին այլաբանական
կենսագրութիւնը. անոր ծնողքը, կիները,
զաւակները, թոռը. այլ որ կարեւորագոյն

է անոր տասներկու վաստակները = *Լատ. Labor* = յուն. *Athla*, որոնք Տաճարիս մուտքին երկուստեք, վեց մէկ կողմը և վեց միւս կողմը, խորաքանդակ դրօշուած են, յար և նման Հեփեստոսի կռած Աքիլլէսի վահանին պատկերներուն, որոնցմով Զօդիակոսին կենդանապատկեր ասպարէզը 12 տան = *Case*, բաժնուած է:

Աստեղագարդ այդ երկոտասան ռազմադաշտերուն մէջ, Հերակլէս Արեգ *Athlète*՝ ամէն տարեշրջանին վերջանալուն, կը վերսկսէր ալլաբանական իւր շահատակութիւնները, ընդդէմ միեւնոյն հակառակորդներուն, միշտ նոյն եռանդով և երիտասարդական թափով. միշտ յաղթական և անպարտելի:

Կենդանապատկերին 12 բաժանումներուն մէջէն Արեւին գծած աղեղնաձեւ շրջանին այս գեղեցիկ Ալլաբանութիւնը կը նկարագրէ՝ պարզաբար հողագործ = *Laboureur* = մշակին կեանքը: Տարւոյն ընթացքին ժամանակ՝ անոր զբաղումները, անխոնջ և անվհատ վաստակները, անոր մղած յաղթական պայքարները՝ բնութեան յարուցած դժուարութեանց դէմ:

Արեգակին, որ բնութեան Պետն է և Արքայն = *le Roi de la Nature, le Dynaste Physique* = և հողագործին

վաստակներուն միջեւ դիտուած այդ զուգընթացութենէն պիտի ծնէր առաջին Տարեցոյցը, որուն խմբագիրները եղած են բարեւարազդէացոյց լեոնարնակ նախահայրերը:

Chaldi = Խալդի կոչուած, այդ գիտնական — Աստղագէտներուն կեղրոնատեղին, լաւ եւս ծննդավայրը պէտք է փնտռել հոն ո՛ւր Աւանդութիւնը կ'առաջնորդէ Նոյի Տապանը: Էւ աւելին ճշտել ուզելով, այն բարձրագիր սարահարթներուն մէջ, ուր Մարդկային Պատմութեան առաջին էջերէն երեւան կ'ելլեն երեք Ազգանուններ, Մար կամ Մեղ, Պարթեւ կամ Պարս, և Արմէն կամ Հայ, զրեթէ միշտ միասին յիշատակուած, ամենահին քաղաքակրթութեան պատկանած. նոյն մշակոյթի մը ազդեցութիւնը կրօժ: Երեքին ալ զոյութիւնը, դիցարանական դարերէն վեր բարձրանալով, կը զուգադիպի զմեզ զբաղեցնող Հերակլէսին, Վարրոնի յիշատակած 43 Հերակլէսներէն զերազանցը: Հերոտոդոտէն 24 դար առաջ, անոր ի պատիւ տաճար կանգնուած էր Տիւր քաղաքին մէջ. «Cet historien nous raconte (Liv. II) qu'étant en Egypte, il apprit qu'on adorait à Tyr un Hercule, de beaucoup antérieur à celui que les Grecs

plâçaient à Thèbes, et qu'on lui avait élevé un Temple, magnifique, très fréquenté, aussi ancien que cette ville dont la fondation remontait à 2300 ans. Qu'en conséquence, il se rendit avec empressement à Tyr, afin de s'assurer par lui-même de toutes ces choses, et de remonter à l'origine de ces divers Hercules: car il en avait déjà trouvé un autre adoré par les Egyptiens: *Եւ շարունա-
կելով...* qu'étant arrivé dans cette ville (*Tyr*) il apprit qu'il existait un autre Hercule, surnommé le *Thasien*, parce qu'il était adoré à Thase, île de la Mer Egée : *Gebelin* (Histoire d'Hercule).

ՀԲ. Այս հին թուականները շօշափելուս պատճառը այն է որ, վերոյիշեալ երեք ազգերուն ղիցաբանական հնութիւնը հաստատելու համար իսկոյն պիտի դիմեմ Սալուստիոս Լատին պատմագրին, որ Յուլիոս Կայսրի Նումիդիոյ Արքային Պատմութեան մէջ կը գրէ, թէ Հերակլէսի վերջին աշխարհագրական ծովագնաց ձեռնարկին, Մեդացիք, Պարթեւք և Արմէնները, մեծ թուով մասնակցած էին: Եւ որոնք, իրենց պետին մահէն յետոյ, չուզելով Հայրենիք

վերադառնալ, որոշեցին Հերակլեան կո-
 թողներուն նեղուցին հարաւային եզերքին
 վրայ վերջնականապէս հաստատուիլ և
 կազմել հոն նոր զաղթաւայր: Եւ պատ-
 մազիրը, երկարօրէն խօսելով, կը տեղե-
 կացնէ որ այս Արեւելիները տակաւ կը
 տիրեն, Ափրիկեան Միջերկրականի բոլոր
 եզերքները, խառնուելով տեղական ժողո-
 վուրդին հետ: SALLUSTE — *Jugurtha*.
 XVIII. «Cependant lorsque Hercule,
 suivant l'opinion des Africains, eut
 succombé en Espagne, son armée,
 assemblage d'hommes de toutes na-
 tions, se trouva sans chef et ne tarda
 pas à se disperser, une foule d'ambi-
 tieux cherchant à se créer de côté
 ou d'autre un pouvoir à part. Dans
 le nombre, les Perses et les Armé-
 niens, «*ex eo numero Medi, Persae
 et Armenii navibus in Africam
 transvecti*» passèrent en Afrique,
 sur des vaisseaux et s'établirent dans
 la contrée la plus voisine de notre
 mer. Les Perses, այսինքն Պարթեւները,
 s'écartèrent de l'Océan plus que les
 autres. . . .» Ովկեանոսին մէջ Արեւել-
 ցիներուն յառաջանալը, զիս կը քաջալերէ
 զուրցելու որ Արմէն տարրն ալ միատեղ,

Աղլանտեանի եզերքները քերելով, հասաւ
 ֆրանսայի *Bretagne* նահանգին, *Armo-
 rique* գաւառին մէջ, և մինչեւ *Point de
 Raz*, Աղլանտեանի մէջ ամենայառաջա-
 ցած հրուանդանը՝ լերկ ու մերկ կրանիտեայ
 զանգուած մը, և այդ հեռաւոր երկիրներուն
 մէջ թողուցին իրենց ծագումին յիշատակ-
 ները: Գաղթական այսպիսի պարագաներով
 մի միայն կարելի է մեկնել այն լեզուա-
 գիտական ազգակցութիւնը զոր, վերջերս,
 վախճանեալ ուս. Թոոմպէթթի և ներկայս
 ամենահմուտը, ուս. Հոզնի, բարձր հե-
 ղինակութեամբ և դրական մեթոտով ստու-
 գեցին իրարմէ հեռաւոր և բոլորովին անջատ
 ապրած և ապրող ժողովուրդներու խօսած,
 Պասք և Բորդօն, Ետրուրական և Այսր-
 կովկասեան բարբառներուն միջեւ. որով
 ձեւացաւ *Gruppo Caucasico* կոչուած
 կովկասեան Լեզուախումբը, օղակ միութեան
 ընդ մէջ Եւրոպայական և Ափրիկովկասեան
 լեզուագիտական երկու հսկայ դաշնակցու-
 թեան, *Boréal* և *Sudéen*, Խաղաղական
 Ովկէանէն ինչուան Աղլանտեանը դէմ առ
 դէմ ճակատ պարզած, աշխարհածաւալ
 բանականներուն:

Այս եղանակով մարդկային գիտութեան
 յառաջադիմութիւնը, փոխանակ խախտելու,
 օրէ օր եւս առաւել կ'ամրապնդէ սրբազան

Աւանդութիւններն ու գրութիւնները, դրականապէս հաստատելով դարերու դէզին և մոռացութեան մէջ թաղուած իսկութիւններ, զոր պատմութիւնը իբր առասպել յիշատակած էր, միշտ վարանական և առանց հաւատք ընծայելու, և ստէպ ալ հեզնօրէն:

Այլ ինչպէս մեհենադրոշմ և բեւեռագիր արձանագրութիւնները Մեմփիսի, Թեբէի, Նյինուէի և Բարբելսի, և անուղղակի կերպով անոնց նուաճած ժողովուրդներուն նկատմամբ խօսեցան, այսպէս ալ մեր օրով մղուած յոգնախոյզ ուսումնասիրութիւնները՝ անկասկած, մօտ ժամանակէն պիտի յաջողին լուսարանել, Եզիպտացիներէն և Ասորբարեւացիներէն առաջ պատմական և կրթական դեր կատարած, լեռնաբնակ Ազգերուն անցեալը և ճշտել անոնց վերաբերեալները:

Այդ առիթով թանգարաններուն, ցուցասրահներուն դասակարգումը հիմնական փոփոխութեան պիտի ենթարկուի, և հարկ պիտի ըլլայ Միջագետքի փառքերուն նշանակուածներէն կարեւոր մաս մը կապաղովկիայէն Բաղտրիա երկարող լեռնական աշխարհին Հնախօսութեան յատկացուելիք նոր սրահներուն մէջ տեղափոխել: Ասով, մեծ ու փոքր, իւրաքանչիւր Ազգ,

պիտի վերստանայ հօրենական իրեն պատկանեալ ժառանգութիւնը:

Գիտութենէն ակնկալուած այդ մօտաւորաւ յայտնութիւններով պիտի վաւերացուին, ի մէջ այլոց, Բիւռոս Քաղզէացիին յոյժ թանկագին վկայութիւնները՝ իտալ և Սրմէն ժողովուրդներուն նախահայրերու կենցաղին, կրօնքին, բարքերուն և զարգացումին վերաբերեալ: Պիտի ճշտուին հակաճառութեանց ենթակայ կարգ մը հարցեր: Ո՞ր կարելի է զետեղել առաջին քաղաքակրթութեան որորանը: Ո՞ր ժողովուրդները նիւթապաշտութենէն խորշելով, իրենց միտքը դէպ ի վեր ընծայեցին, բարձրացուցին, և ո՞ր լերան ստորոտը առաջին գովարանութեան պատարագը մատուցուեցան նահապետներուն և Մարգարէներուն պաշտած Աստուծոյ:

Ո՞ր նպաստաւոր հողին մէջ՝ Բիւռոսին գուրցած երկնային և բնական = *divine e naturali*, գիտելիքները իրենց առաջին սերմանումը ունեցան, պտղաբերեցին. և անկից՝ ճառագայթարձակ լուսաւորութեան նման, տարածուեցան արտածուած, նախ և առաջ երեք ուղղութեամբ. դէպ ի հարաւ, Արեւելք և հիւսիս. և իսկոյն յետոյ դէպ ի Արեւմուտք՝ զօրեղապէս: Ո՞ր կարելի պիտի ըլլայ, վերջապէս, ենթադրել Նգիպ-

տոսի, Միջագետքի հնդկական տափարակ-
ներուն և խորին Ասիոյ նախաւոր մարդ-
կութեան զաստիարակ իմաստուններուն —
կովկասեան կողմնաշխարհէն այդ տեղ-
ուանքը գաղթած, ըստ ասոնց հնագոյն
գրութեանց, — օրէնսդիր Պետերուն կե-
դրոնատեղին, նախազուշակող այն աստղա-
բաշխ հաշուագէտներուն նախահարց լեռ-
նական բնաշխարհը, որուն զիշերները
միտքն ու հոգին յափշտակող դիւթահրաշ
տեսարաններ են: Սարահարթներ՝ ուրտեղ
աստղերուն դիրքն ու երեւոյթը ինչպէս
անոնց ընթացքին օրէնքները ուսումնասի-
րելու համար հարկ չկար երկնքին դէմ
յսխորտացող, բրգաձեւ կամ աշտարա-
կանման դիտանոցներու: Եւ ուրկից, երբոր
բազմամարդութիւնը, որու մասին քիչ
վերջը՝ Բիւռոսէն սփա լսենք, պիտի հաւ-
կադրէր նահապետական կեանք վարող
ժողովուրդները արտագաղթի, Chaldi կո-
չուած այդ գիտնականներն ալ, ընդհանուր
ցրումին հետեւելով, պիտի պարտաւոր-
ուէին թողուլ հեռանալ ու իրենց կեդրո-
նատեղիէն, առաջնորդելու համար իրենց
հովուութեան յանձնուած հօտերը:

Ազգերու այս Հովիւները, վարիչները,
որոնք իրենց բարձր հմտութեան և դիրքին
պատճառաւ Մոգ կամ Մոգ (max = mas

= *magister* = *majeur*)՝ այսինքն ՎԱՐ-
 ակտ, ՏԵՐԿՈՅԻ մակդիրով մեծարուեցան,
 միասին պիտի տանէին՝ սերունդէ սերունդ
 աւանդուած, երկնային և բնական գիտելիք-
 ներուն գրուարխաները, բայց ինչ որ կարեւո-
 րագոյնն էր, աստղաբաշխական ցուցակները
 կենդանապատկեր նախատիպար երկնա-
 և քարտէսը, որ տեղական և կլիմային
 պայմաններէն փոխուած, այդ հեռաւոր
 գաղթավայրներուն նորակազմ Հասարա-
 կութեանց կեանքին պատշաճուած, տեղե-
 կատու տարեցոյց պիտի ծառայէր երկրա-
 գործին. և աւելի վերջը՝ կռապաշտութեան
 ժամանակ, քաղաքական և կրօնական
 ազգային տօնացոյց:

Այս եղանակով իւրաքանչիւր գօտի իրեն
 կլիմային համապատասխան տարեցոյցը
 պիտի ունենար: Ոմանք զիշերահաւասարը
 պիտի նկատէին տարւոյն սկեզրը՝ քանզի
 լոյս օրը կը յաղթէր զիշերուան մութին,
 այլաբանօրէն Արեւը կը ձերբազատէր խա-
 ւարէն: Ուրիշներ՝ տարբեր ըմբոնումով,
 ամառուան արեւադարձը պիտի համարէին
 տարւոյն վերջը, որով կը վերջանար Հողա-
 գործին և Հերակլէս Արեգին 12 վաստակ-
 ներուն բոլորումը: Սա եւս իրեն անպատե-
 հութիւններն ունէր. որովհետեւ արմտիքին
 քաղոյքը, մասնաւորապէս ցորենին հունձքը,

երկրէ երկիր տարբեր թուականի տեղի
կ'ունենար:

Եզդիպտացիք ամենայն առաջ ադէմները
հանդիսացան հին տոմարին սրբազրութեան
մասին. և ստեղծեցին նոր Շրջան մը =
Cycle Caniculaire, որ 20 Գուլիսին կը
սկսէր, այն օրը որ եզդիպտացւոց համար
աշխարհս ծնած էր: Այդ առթիւ, 360
օրէ բաղկացած տարւոյն յաւելում եղաւ
Epagomènes = Աւելեաց 5 օրերը: Այս
բարեփոխումը, ըստ հմտագոյններու, Քրի-
ստոսէ 2782 տարի առաջ տեղի ունեցած է:

Հիմ. Աստղաբաշխական ցուցակներուն
տարեցոյց ծառայելուն և բոլորն ալ մէկ
նախատիպար բարտէսի մը փոփոխութիւ-
ներն ըլլալը հին պատմիչներն ալ կը վկա-
յեն: Դիոդոր Սիկիւլիացին, Ա. Գրքին մէջ,
հետեւեալ կերպով գ'ըսէ: «Les Prêtres
Egyptiens étaient habiles, non seu-
lement dans la géométrie, mais aussi
dans l'astronomie et dans l'astrolo-
gie. Ils avaient, de *temps immé-
morial*, des *tables Astronomiques*, qui
marquaient au juste les révolutions
des Planètes et leurs mouvements
diurnes, stationnaires ou rétrogra-
des. On y voyait aussi leurs influ-
ences sur les êtres sublunaires.

Ժըբլէն, Տարեցոյցին Պատմագիրը, հետեւեալները կ'աւելցնէ. « Tel était ce Cercle d'or d'Osymandras, Roi d'Egypte, qui avait une coudée de large, et 365 coudées de tour: chacun de ces coudées répondait à un jour de l'année. . . . C'était un almanach ou Calendrier vraiment royal, et qui remonte au temps des *Patriarches antérieurs* à Moïse, au temps de ces anciens Rois de *Thèbes* (որուն Տապակ նշանակելը այլուր ստուգած է) auxquels on doit des monuments admirés. . . . »

Միեւնոյն Դիողոր Սիկիլիացին (գիրք Բ.) Հնդկաց իմաստուններուն մասին խօսելով. « Lorsque les Philosophes Indiens se trouvent au commencement de chaque année dans l'assemblée générale des Etats, ils prédisent les pluies, les sécheresses, les vents et les maladies qui règneront pendant l'année ». Ո՛չ միայն Հնդկաստանի մէջ, այլ Երուսաղէմի և Հռոմի մէջ սովորութիւն էր տարւոյն և նոյն խսկ ամիսներուն սկիզբը, ժողովուրդն հաւաքել և իրեն կանխաւ տեղեկացնել տարեցոյցին մէջ նշմարուածները :

ժրբլէն որ՝ 632 էջ քառածալ հատոր
մը գրած է տարեցոյցի պատմութեան
վրայ, Գունաց մասին հետեւեալները կը
գրէ. «Les connaissances des Grecs
sont fort postérieures à celles de ces
Peuples. Cependant ils durent avoir
des Almanachs, lorsque les *Phéni-
ciens* et *d'autres Orientaux* vinrent
s'établir chez eux. *Chiron*, que Fre-
ret a démontré avoir vécu dans le
quatorzième siècle avant J. C. et
à peu près après Moïse, passe leur
avoir donné une Sphère céleste».
Ըստ ժրբլէնի, այս տարեցոյցն է զոր Յոյ-
ներն իտալիա տարած են, և զոր հռոմայեցիք
սխալ գործածէին. ինչ որ Բիւռոսի վկա-
յութեան չի համապատասխաներ:

Քիտոն կենտաւրոս գիտնականէն յետոյ
Յոյները նշանաւոր անձեր ունեցան. Hé-
siodeը նախ և առաջ, Meton, qui com-
posa un Calendrier civil à l'usage
de la Grèce, qui fut gravé en let-
tres d'or et exposé à Athènes, et
à Olympie.

Տարեցոյցին հնութեան մասին գրածնե-
րուն իբր եզրակացութիւն, ժրլէն հետեւեալ
խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Les Peuples
du Nord doivent aussi avoir eu des

Calendriers d'une très haute antiquité. On aperçoit encore à présent dans leurs Calendriers des rapports suprenants avec le Calendrier Egyptien, . . . ce qui suppose une *origine commune, antérieure aux temps des premiers Chaldéens, de ces Chaldéens dont on avait des observations Astro-nomiques depuis plus de 1900 ans avant Alexandre le grand, et à peu près du siècle où vécut Iao, premier Empereur Chinois*».

2. Բոլոր տարեցոյցներուն այդ *origine commune* = համասերունդ ծագումին նկատմամբ լաւագոյն և հնագոյն աղբիւրը խորենացիէն գովեստով յիշատակուած Քաղդէացի գրիչն է. «Այլ և բազում արքանուանիք և իմաստութեան պարապեալք ի Յունաց աշխարհէն, հոգացան՝ ոչ միայն զգիրդ ղիւանաց այլոց ազգաց թագաւորաց և զմեհենից յեղուլ ի յոյն բան, որպէս գտանեմք զայն, որ և զԲիւռոս ոմն յայս յորդորեաց այր քաղդէացի և վարժ ամենայն իմաստութեամբ, այլ և զմեծամեծս և զզարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից և ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ

փոխեցին ի յոյն լեզու . . . » (Խորենացի) :

Ա. Ազգային մեր պատմաբանին գրեթէ միևնույն գովեստով և գնահատումով դրական արդի դարոցն ալ՝ կատարեալ համոզումով զԲիւռոս կ'ընդունի՝ Յոյն պատմագիրներէն ալ յարգուած, անժխտելի հեղինակութեան տէր ճշգրիտ և քաջատեղեակ պատմիչ մը, յոյժ վստահելի մասնաւորապէս արեւելեան տարեգրութեան մասին :

Այսու հանդերձ անկէ ստանալիք յոյժ սխրական ծանօթութիւններուն անկասկած հաւատք ընծայելու համար, և առ ի հաստատութիւն Խորենացւոյն ճշգրիտ դատութեան, և իմ ալ զրածներուս, անհրաժեշտ կը զանեմ ժամանակակից հմուտ քննադատի մը վճիռը՝ Բիւռոսի նկատմամբ :

Առ այս կը նախընտրեմ Լիւրքէոյ, անկողմնակալ և սակաւախօս գերմանացին, որմէ հետեւեալ ծանօթութիւնները կը ստանանք :

« Berossos = Βήρωσσοϛ, Թերեւս Բարելոնի մէջ ծնած : Քահանայական դասակարգին կը պատկանէր. . . : Տարակոյս չկայ որ նա իր Ազգին ինչպէս Արեւելեան Ազգաց պատմութեան, Յունական մատենագրութեան ծանօթ, ստոյգ քաջատեղեակը եղած է (fu senza dubbio un ESATTO

conoscitore della storia, հւն. հւն): Բաբելացւոց և Քաղդէացւոց պատմութիւնը գրած է յոյն լեզուով՝ երեք հատոր, իր ժողովուրդին հնագոյն սրբազան գրութիւններէն քաղելով (per le quali si valse di *antichissimi volumi sacri* del suo popolo): Աստղաբաշխութեան վրայ հւս գրած է, որուն հատուածները Richter հրատարակեց 1825ին, և աւելի վերջը Muller (Frag. hist. graec. II^a p.)».

Եւ որպէս զի աւելի ականերեւ ցայտէ Արմէն ազգանունը հելլէն մատենագրութեան և ընդհանուր գրականութեան մէջ պայծառացնող ՈՍԿԷԼԵՁՈՒ այդ Քաղդէացւոյն պատկառելի դէմքը, կը փափարիմ աւելցնել Հնգետասաներորդ Դարուն պատկանող քաջ Ժամանակագրողի մը, նոյն ինքն Բիւռոսը Թարգմանողին քաղած տեղեկութիւնները:

«Բաբելոնի մէջ ծնաւ Բիւռոս՝ բարձրատիճան ղիրքով Քաղդէ, (per dignità fu *Caldeo*, cioè sacerdote) այսինքն՝ վարդապետ, ինչպէս կը վկայէ Դիոդոր Սիկիլիացին: Քանզի Քաղդէները, իրենց տէրութեան, ինչպէս Եգիպտոսի մէջ, միեւնոյն աստիճանը կը պահէին: Այսինքն՝ Դիւանապետի և պետական Քարտուղարի պաշտօնը քահանայ վարդապետներուն

յանձնուած էր: Անոնց քով միայն կարելի էր գտնել հանրային և վարչական արձանագրութիւնները, Արքայից և ժամանակին, օրը օրին հանդիպած եղելութեանց տարեգրութիւններէ: Բիւռոս (Beroso) որ յունարէնին տէր էր, Աթէնքի մէջ քաղաքական վարդապետութիւնը (Քաղաքութիւնը) դասաւանդած է: Բայց մասնաւորապէս՝ Աստղաբաշխութիւնը, գիտութիւն մը որուն մէջ, ըստ Պլինիոսի վկայութեան, Քաղաքացիք զամէնքն ալ գերազանցեցին: Աթենացիք, իրենց հանրային Ուսարանին մէջ (studio publico), սոկեզօծ լեզուով (con la lingua dorata) արձան մը կանգնեցին ի պատիւ Բիւռոսի և ի յիշատակ անոր պերճախօս կանխասացութեան»:

Բիւռոս, ուրեմն, ամէն տարեմուտին Աթենացւոց կանխասաց կը զուշակէր նոր Տարեցոյցին մէջ նշանակուածները: «Կ'ըսեն, կը յարէ միեւնոյնը, որ Կումայի Սիրիլլան Բիւռոսի դուստրն էր»:

Արդ հարց է թէ ո՞ր Կումա անուն սրբատեղւոյն կ'աւանարկուի: Մի՞թէ Վիրգիլիոսի դիւցազներգած, Նէպոլսոյ մօտ քաղաքը, որուն մեհեանին մէջ ի պահ զըուած կային ամենահին զրութիւններ, որոնց՝ մեծագին զրամով, Տարկուինիոս Արքայն տիրացաւ: Այդ պարագային, քանի որ

Սիրիւլան Բիւռոսին աղջիկն էր, Քաղղէացի զրուցարանը անկէ ստացաւ իտալ նախահարց վերաբերեալ Աւանդութիւնները: Իսկ եթէ այդ *Cum* Կապաղովեան Սրբատեղւոյն կ'ակնարկէ, այդ պարագային Բիւռոս Փոքր Հայքի շրջանին մէջ գտնուող Կումայի մեհենագրութիւններէն ստուգեց ինչ որ արդէն ստացած էր Բարեչոնի պետական Դիւանէն:

Որովհաստատապէս կը պարզուի Երրորդ Գրքին մէջ Բիւռոսին յիշատակածը, «*dai nostri libri Caldei et Schithici* = մեր Քաղղէական և Շիթերուն մատեաններէն» Լնթերցողն ի մօտոյ պիտի ծանօթանայ թէ ռորոնք են այդ SCHITHI = Սկիւր = Շիր կոչուածները:

ՁԱ. Նահապետական դարերուն և յատկապէս Հայոց աշխարհին նախապատմական անցեալին լուսաբանութեան համար, Մար Աբրահ Կատինա Ասորիէն առաջ, և Ծննդոց Գրքին Հեղինակէն վերջը, Քաղղէացի այս պատմիչը առժամապէս ունինք մի միայն տեղեկատու, զոր յարգել հարկ է հաւատարման և վստահելի: Եւ այս, ո՛չ միայն Աթէնքի նման նուրբ և ղժուարահաճ

միջավայրէն անոր արժանացած մեծարան-
քին և համաշխարհային համբաւին համար,
այլ նսեւ ի յարգանս անոր մասին վկա-
յողներուն, ընդ որս՝ մեր խորենացին և
վերոյիշեալ Գերմանացին՝ մասնաւորապէս,
որ վայրատար գովեստ շռայլող մը չէ՝
եղած: Եւ որովհետեւ Բիւռոս ծագումով ո՛չ
Հայ էր և ո՛չ ալ խաւաղի, ուստի այս
երկու ժողովուրդներուն անցեալին նկատ-
մամբ անոր գրածներուն համար կարելի
պիտի չըլլայ զայն ամբաստանել կեղծարար
մը կամ ազգայնամուլ:

Արդէն Բիւռոս ինքնին իր նախահարց
գրութիւններէն քաղած ըլլալը կը յայտնէ,
Գ. Գրքին վերջաւորութեանը, ուր կը
վերսկսի Noà Padre նահապետին վրայ
խօսելու, զանիկա այնուհետեւ Եանօ = *Iano*
կոչելով. մակդիր մը որուն ստուգաբա-
նութիւնն արդէն տուած էր Գ. Գրքին մէջ,
Յունական *Oyos* = Գինի բառէն հանելով:
Որով, ըստ Բիւռոսի և հին Աւանդութեան,
որ Նոյին կը վերագրէ որթատունկին և
գինիին գիւտը, *Iano* = Յան կամ Եան
մակդիրը կը նշանակէ Գինեգործ, այգեգործ:

Բայց մենք Պիկտէ լեզուագէտէն տեղե-
կացանք Յան կամ Եան ի մասին, որուն
նշանակութիւնն է Նախածնող, Պետ. եւն:
Գինիին հետ առընչութիւն չունեցող ար-

մատէ մը նա կը սերի և որուն սկզբնատառը տեղին համաձայն կը փոխուի ձ (ճէ)․ Ժ (ժէ)․ Ծ (ծա), Յովհաննէս անունին կրած զանազան պարագաներուն նման ձԻՅՆ, ԺԱՆ, ԾԱՆ. եւն եւն, իբր կարեւոր դիտողութիւն՝ Յան Ա ձայնաւորը սեռականին մէջ անփոփոխ կը տոկայ:

Մինչդեռ Յունական *Oynos* ք կը սերի *Hèn* = Հէն արմատէն, որ կը նշանակէ Գինի, որրատունկ, և է միանգամայն ազգանուն մը. և աշխարհագրական կոչում, խանձարուր ունենալով փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմնաշխարհը՝ կապաղովկիոյ և Կիլիկիոյ միջեւ, ուրկից Տիարեկոս, Լիւդիոյ արքայազունը՝ իրեններով միասին գաղթեց դէպ իտալիա և իր անունով կոչուեցաւ Տիւրենեան ծով՝ Սարտենիա կղզին իտալիայէն բաժնող ծովը: Այդ միեւնոյն կեդրոնէն՝ նախապէս մեկնած էին Հետրուր ժողովուրդը և Շարտանները, որոնց անունով կոչուեցաւ Սարտենիա կղզին: Կեդրոն մը որուն պոնտական հզերքներէն դէպ ի Ադրիականի խորշը գաղթեցին Հենետ ժողովուրդը, որ հնչաբանական փոփոխումով պիտի կոչուէր վլենետք, քանզի Հ լծորդէ վ ի, ինչպէս *Hesta* և *Vesta*՝ զիցամօր պարագան: Նոյն կեդրոնին հարաւային հզերքներէն, ուր էր Քանանացւոց աշխար-

հը, զաղթած են Ճենովայի հիմնադիրները. քաղաք մը որ կեդտականին մէջ է ժէն և հայերէնին մէջ Գենուա: Վերջապէս կիլիկիոյ եզերքներուն վրայ, հին անցեալին մէջ փայլեցաւ փիւնիկ ծովապետութիւնը: Արդ փիւնիկ՝ = Feni = Pheni կամ Phoen. սա եւս սերած էն արմատէն, որուն սեռականն էն:

Ըլլա՛յ իբր ազգանուն, կամ զինի և որթատունկ, կամ զինեքեր երկրի մը կոչում, էն հին բունին ծագումը փոքրասիական է. որմէ սերած են լատ. *vinum* = զինի, = կեղտ. *Gwin*. եւն = Հայ. Գինի: Իսկ Բունարէնին մէջ H սկզբնատառին սղումով մնացած է Oւ, որ կը հնչէին էն. որմէ Էնտրիա՝ իտալիոյ հաւաւակողմի մասին կոչումը, որ ըստ Քերթոյններուն՝ բոլոր թերակղզւոյն արուեցաւ, ի յիշատակ Նոյի սերունդին, որոնք առաջիններն եղան այգեգործութիւնը իտալիոյ հողին մէջ մտցնելու. որմէ առթուած է, նաեւ, Նոյի մակդիրին ստուգարանական շփոթութիւնը:

Լեզուագիտական այս փակագիծը զոցելէս առաջ, կ'արժէ դիտել որ Հայ լեզուին մէջ, ըստ իս, միայն անայլայլ մնացած է, էն արմատը որ կը նշանակէ Ծովու աւազակ. քանզի Ծովապետութիւնը

էր նաեւ Ծովաճեղճութիւն: Անցեալին մէջ՝
 նիւթապէս, և այժմ՝ բարոյապէս: Ծովին
 տիրողը ի վնաս միւսին կը զրաւէ, և գրա-
 ւած է միշտ թէ՛ PHEN, թէ՛ ԳԷՆ, և թէ՛ Հեկ-
 ետք, երեքն ալ նշանաւոր ծովապետու-
 թիւն կը ներկայացնեն: Եւ ճենովայի
 ծոցին կը պատկանի *Corse* կղզին. և արեւ-
 մտեան լեզուներուն մէջ *Corsaire* կը նշա-
 նակէ ԵԼՈՒԶԱԿ, Ծովաճեղճ: Այս եղանակով,
 Լեզուագիտական Աշխարհագրութեան =
géographie linguistique քարտէսին
 մէջ ՀԷՆ բառին աշխարհակալութիւնը միա-
 սին տարած է և տարածած, Գիւնիի, և Ծո-
 վապետութեան ալեւայլ կոչումները:

Բիւռոս՝ Եան = Յանոսին ստուգարա-
 նութիւնը տալու առթիւ, նկարագրած է
 նաեւ Նոյի արեւելոյն աշխարհական
 դէպքը, և Քամին ախտերը: Թէ ինչ հնար-
 քով անիծապարտ այդ զաւակը, չարա-
 դիւթանքով զրկեց իր հայրը առնական
 կարողութենէն: Աշխարհութիւն մը, բնա-
 կանարար, որմէ պիտի ծնէր հելլէն և
 փիւնիկ դիցաբանութեան Ուրանոս ի կրտա-
 ծութեան դժբախտ դէպքը. որուն մեղա-
 պարտը կը նկատուի Սատուռն մակղիրով
 յիշատակուած Ուրանոսի զաւակը. շփո-
 թուած, սա եւս Այգեգործութեան և մշա-
 կութեան աստուածին հետ, որ խտալիոյ

մէջ է *Saturno*՝ որմէ խաալիս կոչուեցաւ Սատուռնեան Երկիր. մինչ Յոյները պաշտեցին զկռոնոս, շփոթելով *Chronos*ին հետ, որ կը նշանակէ ժամանակ: Այս բոլորի մասին Բիւռոսէն տարրեր կերպով պիտի տեղեկանանք: Աւանդութեանց խառնակութենէն հետեւած շփոթութիւնը աստիճան մը պարզելու համար, հարկ է զուրցել որ ՅԱՆ մակդիրը մի միայն Նոյին կը վերաբերի: Իսկ Սատուռն պատուանունը, աս հասարակ, հետագայ դարերուն, արքայական տիտղոս մը դարձաւ. ինչպէս պիտի զուրցէինք *auguste, majesté royale կամ impériale*: Մինչդեռ *Bel* = Բել, որ Սատուռնոսի զաւակին պատուանունն էր, պիտի համապատասխանէր, *altesse royale, prince* ին: Տիտղոս մը, որ բարձրանալով պիտի նոյնանար արեւին հետ. *Baal*: Նոյն բարձր իմաստով հայ ժողովրդական երգը կ'ըսէ «Իմ հայրենեաց արեւվարդան»: Վկան վերստին Բիւռոսն է, որ զրքին մէջ կը ծանօթացնէ հետեւեալը. *Saturno, padre di Giove o Belo, il quale signoreggiò 56 anni* = Սատուռնոս, ԲԵԼԻՆ կամ ԵՈՒՎ, = ՃԻՈՎԷԻՆ հայրը, 56 տարի իշխեց:

ՁԲ. Վերադառնալով Բիւռոսի յայտարարութեան «Եանոյին քով մնացին, կ'ըսէ,

Զրհեղեղէն վերջը ծնած զաւակները և
 բազմամարդ ժողովուրդ մը, որ պէտք էր
 գաղթավայրներու մէջ տանիլ տեղաւորե-
 ցնել: Նահապետը, ուստի, Արմենական
 Երկրին մէջ մնացողներուն առաջին Արքայ
 զրաւ զՇիթ, որուն մօրը անունն էր Արաքս
 = Fu lasciato primo Re, Schitha
 con Arasse sua madre, e con al-
 quanti coloni che habitassero l'Ar-
 menia: Եւ զոհագործ կամ սրբազան
 Սաբատ քահանայապետն ալ հոգեւոր պետ
 կարգեց Արմենեայէն Բաղտրիա երկարող
 Աշխարհին = havendo ordinato per
 sommo Pontefice Sabatio Saga, dal-
 l'Armenia sino a Battriani. զոր Մենթ,
 Բիւռոսն է խօսողը, դեռ կը կոչենք Շիրիա
 Սագա = la qual lunghezza è chia-
 mata da noi, sino a questa età,
 Schithia Saga»: Կոչում մը որ վերո-
 յիշեալ Շիր կամ Հիր, արմենեան առաջին
 Արքային անունէն սերած է. ինչպէս Մէո-
 նեանց երկիրը, Lido = Լիդոս առաջին
 արքայէն, Lidia կոչուեցաւ. Հռոմուլոս
 առաջին արքայէն՝ Հռոմ. և Հայկէն՝ Հա-
 յաստան, լաւ եւս Հայք: Միշտ միեւնոյնը
 եղած է, ամենուրեք, և մեր օրով ալ օրի-
 նակներն ունինք: Շարունակելով զրոյցը,
 Բիւռոս՝ «Արմենիայէն ամենավերջին դուրս

ելլողը Եանձն եղաւ, իրեն սերունդները համաափիւռ ցանկելու (*seminare*) աշխարհիս վրան»։ Այս պատճառաւ, Նոյի մակդիրներէն մին է *seme del mondo* = Աերմն աշխարհիս։

Եւ Բիւռոսս իր գլուխը հետեւեալ կերպով կը վերջացնէ. «I nostri maggiori lasciarono queste cose in libri = Այս բաները մեր նախնիքը գրաւոր թողուցին. Ora diremo de' Tempi e delle discendenze loro, secondo che è stato conservato *fedelmente* nella nostra Caldaica, et *primiera* Schithica Historia = Արդ պիտի զուրցենք անոնց ժամանակին և սերունդներուն մասին, ըստ այնմ ինչ որ հաւատարմաբար պահուած մնացած է մեր Քաղդէական և Նախաւոր Շիթական Պատմութեան մէջ»։

ՁԳ. Այս վերջաբանը հետեւեալ մի քանի դիտողութեանց դուռ կը բանայ,

Որ՝ Բիւռոսսի օրով, հաւատարմաբար գրի առնուած, Հայ Ազգին նախահարց Պատմութիւն մը կար տալաւին, որ անշուշտ *Arméniaques* մեր ազգային տառերով գրուած էր։ Ըստ Հայագէտ հմուտներու,

ընդ որս J. A. Gatteyrias, l'Arménie et les Arméniens ընտիր երկասիրութեանը հեղինակը, 1882 ին տպուած, այդ արձանագրութիւնները կը տարբերին Ուրարտեաններէն: Քանզի Հայերս ունէինք 150 գաղափարանիշներ = idiogrammes և 22 տառերէ բաղկացած ազգային այբուբեն մը, որուն վրայ աւելցուեցան 7 ձայնաւոր և 7 բաղաձայն տառեր:

Որ՝ քանի որ Շիթ կամ Հիթ արքային կարգումով կը սկսի Շիրիա կամ Հիրիա կոչումը՝ որ Տիրապետութիւն մը կը նշանակէ, հետեւաբար մեր նախնեաց ծննդավայրը հնագոյն ուրիշ անուն մը ունէր, որով մեր զրացիները և հռաւորները շարունակեցին զմեզ զանազանել: Այդ ազգանունն է *Armene* հողագործ ժողովուրդի մը բնակավայրը, գաւառը, որ միւսներուն նման Հիթիային միապետական իշխանութեան ենթարկուեցաւ: Նոյն այն կերպով որ Հայկ դիւցազին իշխանութիւնը, իր զաւակներուն օրով և գործով, տարածուեցաւ ընդգրկելով տարբեր գաւառաբարբառներ խօսող ժողովուրդներուն, և ձեւացաւ՝ այս կերպ *Nation* = Ազգը, իրեն պետական ազգային լեզուով, որ է մեր ԳՐԱԲԱՐԸ, *Arméniaque* տառերով աւանդուած:

Եւ չչեղելու համար, կը զոհանամ զուր-
 ցելու որ, ազգագրական վերլուծումով,
 Arme, կամ Arma ազգանունը կը յայտնէ
 Ar և Ma ժողովուրդներու խառնուրդ մը:
 Այդ միութեան զերիշխող, առաջաւոր
 տարրն է AR: Որմէ՝ ԱՐԻՔ, այսինքն =
 figli di Eroi = Քաջեր = Դիւցազնորդիք
 = figli del Sole, «Արեւ = Helios =
 Elios որմէ Արիք = Elide, Պեղոպոնէսի
 քաջ ժողովուրդը»: Այս Արիք ազգանունը
 Noè նահապետին կ'ակնարկէ, որ Sole =
 Արեւ մակղիրով մեծարուեցաւ, ինչպէս
 քիչ յետոյ Բիւռոսէն պիտի տեղեկանանք:
 Եւ որովհետեւ Նոյ կը նկատուի որթատուն-
 կի մշակութեան հնարողը՝ որմէ սերած
 է, ըստ Բիւռոսին, անոր Iano մակղիրը.
 հետեւաբար ինչ որ մենք Արիք կ'ըսենք,
 դասական օտար գրութեանց մէջ կը հա-
 մոպատասխանէ Hoenotriens, այսինքն
 Դինեգործը, այգեգործ: Արհեստ մը զոր
 Նոյի սերունդը տարածեց: Ասոր համար
 Հենոտրեանք կամ Նոյի թոռները = I
 pronipoti di Noè, որոնց անունները
 խառնուրդ մամենահին աւանդութեանց մէջ
 կը յիշատակուին, նոյններն են:

2Դ. Որ, վերջապէս և կարեւորագոյնը,
 Շիթ, Արմենիոյ առաջին Արքային մօրը
 անունով երեւան կ'ելլէ պատմութեան մէջ

առասպելական դարձած Արարսեանները =
 Araxéens, սարսափ ազդող այրուծի ժո-
 դովուրդը, որմէ պիտի ծնէր *Centauro* =
 Զիամարդ՝ գեղարուեստական խառնագա-
 զանը: Ժողովուրդ մը որմէ պիտի յիշա-
 տակուին նաեւ նշանաւոր աստղաբաշխ
 գիտնականներ, դաստիարակներ, Քիռոնի
 նման, Տրովայի պատերազմին ժամա-
 նակակից, Պելիսաձին Աքիլլէսին պապը և
 խնամակալը = Achille figliuolo della
 Dea Teti e di Peleo, quale era fi-
 gliuolo di *Eaco* (Ինչպէս չմտածել Հայկ
 անունին) e di Endeide, figlia di *Chi-
 rone il Centauro*: Այս այն հռչակաւոր
 Քիրոնն է, որ ըստ Ֆոէոէ հմուտ ֆրանսա-
 ցիին, հնարեց աստղաբաշխական առաջին
 կրկնագունար. ինչպէս կը վկայէ Ժըրլէն
 = Les connaissances des grecs sont
 fort postérieurs à ces peuples. (les
 Chaldéens, Egyptiens & Les Eléens, ¹):
 cependant ils durent avoir les Al-

1. GEBELIN. Histoire du Calendrier. Le Pa-
 let d'Iphitus qu'on voyait dans le Temple de
 Junon à *Olympie* (Պեղոպոնէսի մէջ) et dont nous
 parle *Pausanias* (տե՛ս Elide), était un Almanach
 particulier, propre aux Jeux Olympiques. Les
 Eléens s'en servaient pour indiquer le temps de
 ces Jeux. ևւն. ևւն.

manachs, lorsque les Phéniciens et d'autres Orientaux vinrent s'établir chez eux. CHIRON, que *Freret* a démontré avoir vécu dans le quatorzième siècle avant J. C (*հետեւաբար* *կը համապատասխանէ Արիւլէսին պապուն թուականին*) passe pour leur avoir donné une Sphère céleste.

26. Արաքսեանց մասին Գեր. Սանտալ-
հեան արդէն ընդարձակօրէն գրած ըլլալով
ինծի կը մնայ աւելցնել որ լեզուագիտական
Աշխարհագրութիւնը եթէ փափաքէր ճշտել
Արաքս = *Araxos* = *Arachtos* կոչումին
աշխարհակալութիւնը, հարկադրուած էր
հնդկական սահմաններէն սկսելով ընդգրկել
կասպից և Սև ծովերուն և Միջերկրա-
կանին համապատասխանող ամբողջ բա-
րեխառն գօտին և՛ հասնիլ Աղլանտեան
Ովկէանը, կեդրոնացնելով՝ պահ մը իւր
հետազօտութիւնները Ենէականի զիւցազ-
նամարտին մէջ, ուր ապրեցան Էգուի (*յիշէ*
էգուուս = ձի) քաջամարտիկ ժողովուրդը, և
կամիլլա ամազոն զիւցազնուհի քրմանոյշին
վոլսկեան ազգը: Ուր Ամազոն, Ակնի, *Ti-*
ber = *Tibur* և *Alba* կոչումները իրենց
համանունները կրնան գտնել Պոնտոսի
(*յիշէ՛ palude pontine* որու մօտ կը հոսի
Ամազենոյ գետը) կապաղովկեան *Tibareni*

հեծեւազօր ժողովուրդին անունը, սերտ կապով միացած, կասպից ծովին *Albani* ներուն (մեր Աղուանները), ասոնք ալ հայերուն և մեղացիներուն նման քաջ հեծեւաւորներ, և Անահիտը պաշտող:

Արաքսին հետ կ'ընթանայ ստէպ *Masis*, *Massius* կոչումը, *prééminence* նշանակող՝ նիւթապէս և բարոյապէս: Արաքս կոչումը ստէպ կը յաջորդէ — ինչպէս Արարատեան դաշտին մէջ — *Halmòs*,¹ աւելի հնագոյն կոչումին, որ է *Harmo*, Արմա արմատէն սերած: Այս *Halm^{os}* քաղթելով կը շրջի *Salmo* ի «H լծորդէ S ի» և իտալիոյ մէջ՝ *Sulmo*: Ստէպ *Salmo*, *Peleo*, *Arax* համախմբուած կը գտնենք, ինչպէս *Elide* աշխարհին մէջ: Այլ կա-

1. Ստեռալճեան. Պատմ. Հայ. Ֆրանսերէն. էջ 11. «D'après le Pseudo Plutarque, certain roi d'Arménie, appelé *Araxes*. . . s'est jeté dans le fleuve *Halmos*. De ce nom le fleuve fut appelé *Araxos*»: Արաստ կամ Երասխ, ըստ մեր խորենացւոյն, Արմայիսին թոռն էր. «Եւ զանուն զեռոյն, յանուն թոռին իւրոյ Արաստայ՝ (որ ըստ իս մեր Հրազդան պատմական զեռն է. այն որ Երեւանէն անցնելով Մայր Արաքսի մէջ կը թափի) Երասխ»:

Արմայիսի օրով, ուրեմն, — ինչ որ յոյժ կարեւոր է — մեր Մայր Արաքսը *Halmo* կը կոչուէր, որ է *Harmo* քանի որ լ լծորդ է R ի = Յիշէ՛ Հարմա, Հարմինա *Arina*էն սերած:

բեւորագոյնն է, երբոր *Mas^{is}* և *Arax* ասորնթեր են: Այսպէս Հայաստանի մէջ երեք անգամ: Առաջինը, Արարատի մէջ, մեզի արդէն ծանօթ: Երկրորդը՝ ԱՄԱզոն- ներու բնաշխարհին՝ այն է փոքր Հայքին սահմանակից կամ խառն *Mason* լեռը, և Այսքս գետը = *Lucus* ի փոխուած: Երրորդը Միջագետքի հիւսիսակողմը, որ է *Massius* լեռը, որուն հարաւային կողերէն կ'իջնէ *Arachtos* գետը, այժմ *Chaburos*: Իբր վերջին համախմբում ինծի կը թուի Աֆղան աշխարհին *Poromissus* լեռը որ կ'իջնէ *Aracos* գետը, այժմ *argand-ab*, որ կը վերջանայ *Halmon* լճին մէջ, հոն ուր կը կոչուի *Aracosia*, որուն մայրաքաղաքն էր *Antiochia Aracazotn*՝ այժմ *Kandahar*.

Եւ քանի որ, ըստ Աւանդութեան, Արատս = Արաքս, Արմայիսին թոոր, Հայկազուն մ'էր, և միւս կողմէն, Արմենիայի առաջին Արքային մայրը Արաքս կը կոչուէր, որմէ ծնան Արաքսեանները, հետեւաբար Արաքսեան և Հայկեան երկու պատմական շրջանները՝ վերջ ի վերջոյ կը նոյնանան. միեւնոյն *εuropeαν*, զիցապատմական փառաշրջանը նշանակելով, և միանգամայն յայտնելով որ Արմա, Արաքս, Հայք, Ամազոնք, և Քաղդէ ազգանունները հին

Հայաստանի Ազգագրութեան կը պատկանին: Որոնք, քաղաքակրթութեան տրշալոյսին, գիտութեան և ճարտարարուեստին մէջ կարեւոր դերեր կատարած են, ոմանք Աստղաբաշխութեան, այլք պղնձագործութեան (տես Արամազդէն շանթահարուած Salomoneusին պատմութիւնը) իբր քաջ Այրուծի, Ախոյեան արիական հանդէսներուն մէջ (Elide ի ողիմբական մրցումներու ծագումը), իբր Հեծելազօրի կազմակերպիչ, ծիաղարման (Haras, Fara, միշտ գետերուն քով) և վերջապէս Այգեգործ, Մշակ: Կարելի է զանոնք դասաւորել *âge de Bronze*ի հնախօսական շրջանին մէջ: Այս է, զոնէ, յոգնաշխատ ուսումնասիրութենէ ստացած գիտակցութիւնս:

*
* *

22. Եթէ մեր Նախնեաց Բիւռոսին թարգմանութիւնը, ինչպէս Դիողոր Սիկիլիացիին ստուար պատմութիւնը — որոնք ԺԲ. Դարուն դեռ մնացած էին — ջնջուած չըլլային, հարկ պիտի չըլլար երկարել զրութիւնս: Ընթերցողը գրաբար լիզուով պիտի տեղեկանար, թէ Աստղաբաշխական գիտելիքները առաջին անգամ ո՞ւր աւանդուեցան, և որմէ: Ո՞վ հաստատեց Երկո-

տասան ամիսներուն Տարեցոյցը : Այլ
կրկնակի խոստումներն երես չպակսելու
համար, մի քանի կարեւոր մասերը, խա-
լերէն հին թարգմանութենէն, 1583 ին
յեղեալ, ես ալ աշխարհարար պիտի ջա-
նամ թարգմանելու, ընթերցողիս հաճելի
անակնկալներ պատճառելու յուսով :

Կը սկսիմ Գ. գրքէն, որմէ նախորդները
Զրհեղեղին վերաբերեալ են :

«Insegnò (Նոյ նահապետը) parimen-
ti loro (Արմէններուն) il corso delle
stelle e distinse l'anno al corso del
sole, et i dodici mesi al moto della
Luna :

«Անոնց սորվեցուց աստղերուն ընթաց-
քը. տարին որոշեց Արեւին ընթացքով, և
տասներկու ամիսները՝ Լուսինն շարժումով :

Խաւաքի թարգմանիչը ծանօթութեան
մէջ կ'աւելցնէ, որ Նոյի ուսուցածներն էին՝
Աստղաբաշխութիւն, Բնախօսութիւն, Աս-
տուածաբանութիւն, ծէսերը և հմայք գու-
շակելու արուեստը : Ասոր համար, կ'ըսէ
Մակրոպիոս, որ Բնախօսները = Fisici
= Եւեո, Խաւիիոյ առաջին թագաւորը,
իրենց գերինական պաշտպանը կը մեծա-
րեն, և կը պաշտեն :

« Con laqual scienza predicava
loro, ciò che doveva dal principio

avenir nell'anno, et ne' suoi punti».

Այդ գիտութեամբ, տարւոյն և անոր հայեցուածքներուն կէտ ժամանակին հանդիպելիքները իրենց կը նախագուշակէր:

«Per le quali cose giudicarono ch'egli fosse partecipe della divina natura; et però lo cognominarono Olybama, et Arsa, cioè Cielo et Sole, e gli dedicarono molte città.

«Ասոր համար, գերաշխարհիկ բնութեան հաղորդ մը համարելով, զայն կուչեցին Օլիբամա, այսինքն է Երկինք և Արեւ. և անոր շատ քաղաքներ նուիրեցին:

Մեր նախնեաց, ըստ Բիւռոսի, Arsa = Արսա՝ իբր Արեւ, կոչումին մէջ յայտնի կը նշմարենք Արհի, որմէ Յունաց Արքի՝ որմէ Արշի: Ինչպէս մեր Արփի, որուն կը համապատասխանէ Arphi, ուր երեւան կու գայ Հ հնչումը, որ կը փոխանակուի Ս. Շ. շչողներուն հետ. ինչպէս Ֆիին և Վիին «Հինգ = Սէնգ = Զինգուէ = Շինգուէ»:

«Conciosia che fino a questa età gli Scithi Armeni hanno Olibama et Arsa Rata, e consimili.

«Այսպէս է որ Շիթ Արմէները մինչեւ ցարդ ունին Օլիբաման և Արսա Բատան և նմաններ:

Բիւռոսի բնագրէն կարելի է հաստատել

Թէ Արստուրատա, խաւերէն յեղումը կը համադատասխանէ Արհիարատայի՝ որմէ Այրարատ (Տես Մխիթար Արքահօր Բագրը)։ Թարգմանիչը յոյժ կարեւոր ծանօթութիւններ աւելցուցած է, որոնց մասին, ցաւ ի սիրտ, նիւթս չի ներեր երկարել։

«Et essendo (նոյ) andato a regger Kitym, che hora chiamano Italia, lasciò gran desiderio di se a' suoi (իրեն) Armeni.

«Եւ (նոյ) գացած ըլլալով Քիտիմը կառավարելու, այն որ հիմա խաւիա կը կոչեն, մշտափափաք ցանկութեան մէջ թողուց իւր Արմէնները։

Արմէնները = Armeni = ուստի, նոյ նահապետին Բաւն ընտանիքը կը կազմեն և կը ներկայացնեն զրոյր, կը կրկնեմ, Բարեւոնացի մ'է, Հերոտոզոսէն մէկ դար հազիւ յետոյ փայլած և ո՛չ թէ ըստ զրուցարան այս վերջինիս ըսածին, և անոր հաւատացողներուն կրկնածին, վեց դար առաջ Թեոսաղիայէն փոքր Ասիա մտած և Բարձր Հայքին տիրած։

Հերոտոզոսի երանելիութեան վրայ, քանիցս և քանիցս Ստրաբոն արգահատած է։ Եւ ինչպէս չարգահատիլ ստրկօրէն անոր հետեւողներուն վրան։

«Et però dopo la morte sua sti-

marono, ch'egli fosse convertito in anima de corpi celesti, et gli renderono honori divini.

«Ուստի, երբոր մեռաւ, համարեցան թէ նա երկնային մարմիններուն հոգին դարձաւ ուստի աստուածային մեծարանք ընծայեցին անոր։

Ի տալերէն թարգմանութեան divini onori բացատրութիւնը, կռապաշտական պաշտամունքի օկնարկութիւն չէ, այլ մեր Նախնեաց բացատրութեամբ՝ Երկնահոր վսկառու լուսաշրտաց աշխարհին կրանուրեան, գերահրաշ անմահ փառք մը, որուն նմանապէս պիտի արժանանար, *Orion* Համաստեղութեան մէջ փոխադրուելով. Հայկ դիւցազնը «յորմէ ազգն մեր արամեան» կոչի ազգն Հայկայ, և աշխարհս մեր՝ Հայք»։ Եւ որմէ կը հետեւի նաեւ որ Հայկի հասնելէն առաջ՝ Աշխարհս մեր կը կոչուէր *Armene* կամ *Arame*, որմէ *Armeni* = Էրմէն = Հարմինա ազգանունն մը որով մօտաւոր և հեռաւոր Ազգերը հնուց ի վեր ճանչցած են և պիտի շարունակեն կոչել, առանց կարեւորութիւն տալու մեր աշխարհին ներքին կրած փոփոխութիւններուն, և ոչ ալ Հայ անունն տուած մեր նախապատուութեանը։

Այդ արամեանները = *Armeni*, իսկա-

պէս նահապետին ընդոծիններն են (famille)
որոնք՝ Բիւռոսի վկայութեամբ, Նոյի երեք
անդրանկածին զաւակներուն և նոյն ինքն
նահապետին իտալիա մեկնելէն յետոյ,
շարունակեցին Այրարատ զաւառին մէջ
մնալ, միշտ ըզձականթ փափաքով որ հայրը
վերադառնար իրեններուն, Բիւռոսին ան-
ուանած՝ *i suoi Armeni* ներուն:

«Et per questa ragione, *կը* շարու-
նակէ Քաղզէացին, questi due Regni,
cioè l'Armeno, perchè vi cominciò
= այսինքն՝ Արամեանը, որ սկսաւ, et
l'Italico, perchè vi insegnò, regnò e
vi finì = և իտալականը, ուր սորվեցուց
իշխեց, և ուր վախճանեցաւ, lasciando
loro libri ripieni largamente di cose
naturali e divine, ch'esso mostrò
loro = Թողնելով անոնց ընդարձակաբան
գրութիւններ բնական և երկնային երե-
ւոյթներու մասին, զորս անոնց ցոյց տուաւ:
Lo hanno in riverenza, et insiema-
mente lo cognominano = զայն *կը*
մեծարեն, և միանգամայն զնա *կը* մական-
նուանեն՝ Cielo, Sole, Chaos, Seme
del Mondo, padre de' Dei maggiori
et minori, Anima del mondo mo-
vente i Cicli, le cose miste, le ve-
getali, l'animali, et l'uomo, = *երկինք,*

Արեւ, Սերմն (այսինքն՝ սկիզբն) աշխարհի
(մարդկութեան), մեծ և փոքր զից հայրը
(այսինքն՝ զից և զիւցազանց հայրը),
Աշխարհիս հոգին (ինչ որ Սարէութեան
սկզբունքներէն մին էր), որ շարժման մէջ
կը դնէ Շրջանները, խառն տարրերը, բոյ-
սերը, կենդանիները և մարդիկը:

«Dio della Pace, della giustizia,
della santimonia, scacciante le cose
cattive, et custodiente le buone ==
հալածիչ չարեաց (չարահարած՝ ամենահին
բառը) և պահպանիչ բարւոյ, արդարու-
թեան, և խաղաղութեան Աստուածը:

«Et per questo l'una e l'altra
gente, lo dipingono nelle scritture
col corso del Sole, col moto della
Luna, e col scettro del dominio ==
ատոր համար այս ժողովուրդներէն (Հայն
ու իտալացին) թէ՛ մին և թէ՛ միւսը, գրու-
թեանց մէջ զայն կը նկարագրեն Արեւին
ընթացքով, Լուսնին շարժումով, տիրա-
պետութեան արքունի մականը ձեռքին մէջ:

«Col quale scacciava dal consor-
zio degli uomini i cattivi, et i dan-
nosi, conservando la castimonia del
corpo, e la santità dell'animo con
due chiavi; della religione, e della
felicità.

«Որով մարդկային ընկերութենէն կը հալածէր չարերը և փնասակարենբը (հալածիչ չարեաց, փարատիչ ցաւոց՝ որ է Չարահալած = *che scaccia i mali, i danni*) և երանութեան և Հաւատքին կրկին բանալիներով, կը պահպանէր մարմնոյ սրբութիւնը (ողջախոհութիւնը) և հոգւոյ մաքրութիւնը (սրբակեաց վարքը):

Ահաւասիկ, սիրելի ընթերցող Հայրենակից, նահապետական դարերու ժամանակ ապրած մեր նախահարց կրօնական և բարոյական սկզբունքները, ինչպէս նախաւոր խտալիոյ ժողովուրդին, հեթանոսի մը զրչով վկայուած: Երկնակամարին շողակաթ լոյսէն լուսաւորուած, մաքրակենցաղ բարբերու Տաճարին մէջ օծուած, այդքան վսեմ հաւատքի մը դարերին վրան կռած և դարբնուած նահապետական այդ Ոգին եղաւ Հայ Ազգին պահպանիչ լանջապանակը, որով նա տոկաց, վերապրեցաւ՝ դարաւոր կեանքին մէջ ստացած վէրքերուն: Ուստի, անոր դպողը, զայն եղծողը, ո՛վ որ ըլլայ՝ օտար կամ ազգային, կամ գթխեմ թշնամի է, կամ ազգուրաց:

ԶԷ. Պետութեանց և Ազգութեանց հետզհետէ կազմուիլը և պատմական դէպքերը

հերժուածներով պիտի քայքայէին տիեզե-
րական միապետական զօրութեան մը վրան
հաստատուած նահապետական դարերուն
այդ հաւատքը:

Նոյի ստորոգելիները, իտալիոյ մէջ Սա-
տուռնոսին պիտի ընծայուէին. որով նա կը
դառնար Երկրագործութեան պաշտպանը և
ժամանակին բացարձակ իշխան = Solo
Podestà: Ասոր համար, Մակրոպիոս, իր
Սատուռնականներուն մէջ կ'ըսէ որ Սա-
տուռնոսին ընծայուած պատկերներուն մէջ,
անոր աջ ձեռքին մէջ 300 թիւը, և ձախին
մէջ 65 թիւը գրուած էին. ի նշան տարւոյն
365 օրերէն բաղկացած շրջանին անոր
իշխանութեանը, զոր պիտի կորսնցնէր՝
— ինչպէս Արամազդ Զեւս, իր գաւազը
զինքը արդէն գահընկէց ըրած էր տիեզե-
րական իշխանութենէն — Հերակլէս Արեւին
պաշտամունքին Արեւելքէն իտալիա հաս-
նելովը և ընդհանրանալովը:

Այդ առասպելական թուականէն վերջը,
մարդոց ազօթքները և խնդրանքները, փո-
խանակ ժամանակին աստուածութեան —
ըլլայ Կռոնոս կամ Սատուռնոս — անոր
անխոնջ և անպարտելի Կառավարիչին
Արեւ Հերակլէսին պիտի ուղղուէին: Եւ
այս, ինչուան այն օրը որ հելլէն Դիցա-
բանութիւնը, գիւտաւոր հնարքով մը պիտի

տապալէր Արեւելքի մէջ ծնած Հերակլէսը. անոր ընծայուած փառքերն ու իշխանութիւնը երկուքի բաժնելով, ընդ մէջ Երաժշտապետ Ապոլլոնի և հաստարագուկ Հերակլէսի, երկուքն ալ ծագումով Յոյն:

Հերակլէս, որ ամէն տեսակ արհեստներով զբաղած էր և յոյժ արկածալից կեանք մը վարած, պիտի ստանար 12 վաստակներուն փառքը: Իսկ Ուլիսսէսն վառնաւոր Ապոլլոնը, վերահաստատուելով իր նախաւոր դիրքին, Փերոսի պատուանունով պիտի նոյնանար Արեւին հետ: Անոր պաշտօն պիտի տրուէր, ոսկեմատն Արշալոյսը առաւօտեան լուսացնցուղ զոները բացածին պէս, քառաձի կառքով մը, վերսկսիլ երկնակապոյտ կամարին հանապազօրեայ արշաւը, Արեւելքէն դէպ ի Արեւմուտք, ուսկից գիշեր ատեն, ոսկէձոյլ նաւակով մը կը վերադառնար իր ընդոծիններուն, պաղպաջուն պալատին մէջ, որուն զոները Թետիս դիցուհին հրաշունչ երկվարներուն կը բանար, և ուր Ապոլլոնին հետ կը բնակէին Ամիսները, Օրերը և Ժամերը:

29. Երկրորդ Մարդկութեան Նախահօր հաստատած տիեզերական երկնաւոր միապետական թագաւորութիւնը այս եղանակով խանգարուած, անոր պիտի յաջորդէր,

առասպելական ժխորի մէջ, կենցաղասէր
 զից և զիւցազանց Ոլիմպաքնակ հասարա-
 կապետութիւն մը. որուն ցկեանս նախագահ
 կը նշանակուէր Սատուռնոսը գահազուրի
 ըրած այն նշանաւոր Զեւս Արամազդը:
 Եւ այս՝ մինչեւ այն օրը որ Արեւելքի
 հորիզոնին վրան աւետարեւր Աստղ մը
 փայլելով տեղեկացուց երեք Մոգերուն,
 մսուրի մը պարզութեան մէջ նոր Արեգակի
 ծնունդը, որով պիտի վերահաստատուէր,
 Նոյի միաստուածական հաւատքը, աւելի
 գերաշխարհիկ, լուսապայծառ, և աւելի
 փրկարար:

ՑԱՆԿ

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԵՐԿՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ	էջ 5
Ա. ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ՏԱՐԻՆ	» 7
Բ. ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԽՈՎԱԳՏՈՅՏԸ	» 17
Գ. ՎԱՐԳԵՏՆ ՈՒ ԱՇԱԿԵՐՏԸ	» 41

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՎԻՐԳԻԼԵԱՆ ԽԱՌԸ

- Ա. Քերթողի մը խանձարուրքին շուրջ ակադեմական վէճը՝ Տանդէի անաքրոնութենէն շեղած, Էջ 121
- Բ. Խորենացիին Ղանկուարտներուն ծագումը և անոնց դէմ վարադրատ Հայ իշխանագունին շահատկութիւնները, 123
- Գ. Դոթաց Յաղթող Ներսէս Պատրիկի օրով Հոռի գրօշներուն յաղթական վերադին ծածանիլը՝ Խաղիոյ մէկ ծայրէն միւսը, 124
- Դ. Ներսէսի մատուցած ծառայութիւնները՝ Բիւզանդիոյ դաւէն ապաշնորհ փոխարինուած, ըստ վկայութեան Լոնկոբարդ Պաւլոս Դիակոնոյ (Սարկաւազ) պատմիչին, 126
- Ե. Ներսէս՝ առաջին անմեղ զոհը, Հոռի և Բիւզանդիոնի միջև բացուած խրամատին, Հոռմայեցոց զանդատողիբը առ Յուստինիանոս և աղառնալիբը, 129
- Զ. Որով մեղանչեցին, անով պատժուեցան, 130
- Վերջ. Երկնագարամիակ 23

- Է. Իտալիոյ Տարեգրութեանց Հեղինակին անկողմ-
նակալ դատաւիճիւր Ներսէս Valente Generale =
Քաջարի Զօրավարի մասին, 132
- Ը. Աւրոյինոյ, Լամբարդ արքան, ի վաղուց որոճա-
ցած ծրագրին զործադրումով, միանգամայն իր
բարեկամ զինակցին՝ Ներսէսի վրէժը կը լուծէ, 135
- Թ. Բելլովէզ Գալլիացիէն առաջնորդուած Կեղտե-
րուն Ալպեաններէն վար հոսումը և Փոյի գետա-
հովտին երկայնութեանը տեղաւորութիւնը, 137
- Ժ. Միլան քաղաքին հիմնադրութիւնը, ուր Վիլրզի-
լիոս բարձրագոյն կրթութիւնն ստացաւ, 140
- ԺԱ. Ադրիական խորշին նախահռոմէական վիճակն
ու անունը, 141
- ԺԲ. Լատին Քերթողահայրը, երեք տարբեր մշա-
կոյթի աղբերակներէ սնած, 143
- ԺԳ. Արմէն ազգանունին նախահռոմէական յիշա-
տակները Ադրիականի Եօրնծով խորշին մէջ, 144
- ԺԴ. Հռաւեննայի հիմնադիրը Հայ մ'է եղած, 147
- ԺԵ. Հռաւեննա, Ադրիականի Մայր Թագուհին, Ի-
տալիոյ բախտադուշակ քաղաքը, 148
- ԺԶ. Ըղձապատում Տիրասիան ու անոր քրմանուշ-
դուտորը, 152
- ԺԷ. Մանտովայի ծագումը, Վիլրզիլիոսի բերնէն
լսուած, 156
- ԺԸ. Աննշան զիւղի մը անդատանին տկոսէն ծնած
հրաշալիք մը, 161
- ԺԹ. Սատուռեան Մայր հողին Զաւակը, 162
- Ի. Մայր Բնութիւնը կ'առաջնորդէ իրմէ ծնածին
առաջին քայլափոխերը, 165
- ԻԱ. Գեղեցիկին և վսեմին նախակրթարանը, 167
- ԻԲ. Լատին տաղաչափութեան Մոզին դափնէպսակ
թագադրութիւնը, 170
- ԻԳ. Դիւանադէտ ինքնակալի մը խոստմնադահու-
թեան քարի հետեւանքը, 171

- ԻԴ. Խաղիւոյ Տարեգրութեանց Զորս գլխաւոր Յա-
սանխաղացումները դէպ ի Հոռմ. չորսն ալ հայա-
կերտ Հասակնայէն մեկնած: 174
- ԻԵ. Վերդիլիոսի նկատմամբ ճակատադրին արձա-
նադրածները: 176
- ԻԶ. Լատին Քերթոզանօր աստարեզին բացուելուն
ստաջին արդէլքը: 177
- ԻԷ. Հոռմէական պատմութեան (Միջին Դարը): 179
- ԻԸ. Պատմութեան կրկնութիւնը: 183
- ԻԹ. Էնէական գիւցազնամարտին օրով՝ Պղտունի
ժանտ աղջկան, Ալեկտովի դործած աղէտները,
Հերայի գրգմամբ: 185
- Լ. Սոցիալ պատերազմին օրով Ալեկտով երկրորդ
անգամ դժոխքէն դուրս հանելուն Հերայի ծանր
պատասխանատուութիւնը: 192
- ԼԱ. Կապիտոլեան Ճիովէ աստուածանօր կնոջ ստու-
րողելիները: 195
- ԼԲ. Հերա գիցամօր ապամամ սարջանքը: 197
- ԼԳ. Մարտիկոսմ Բեղլոսմ կոչուած ընկերական պատե-
րազմը: 198
- ԼԴ. *Vae Victis!* Ալեկտովին՝ մեր օրով, դոնած բիւր
գրիւրոց նահատակները: 199
- ԼԵ. Գերեզմաններու խաղաղութիւնը: 200
- ԼԶ. Վերելքն ու վայրէջքը: 201
- ԼԷ. Ազդ. միութեան ամրապինդ միջնաքերգը: 205
- ԼԸ. Ազինիոյ Պոլլիոն կուսակալին յաջորդը կը հե-
ռացնէ Լատին Քերթոզանօր աստարեզին բացման
մեծ արդէլքը: 208
- ԼԹ. Եթէ Տանդէ դիտցած ըլլար շոնաճռչկ արդի
ստումին իմաստը: 210
- Խ. Հսկաախանութիւն կայսեր գրան պերճ արձանադրու-
թիւնը: 211
- ԽԱ. Վերդիլիոսի յաղթական մուտքն ի Հոռմ: 212

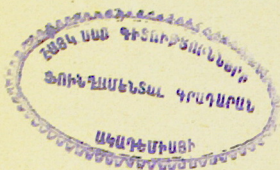
- ԽԲ. Ձաւակը իր մօրմէն ինչո՞ւ կը տրտնջէր, 214
 ԽԳ. Քերթողահօր վերջին կամքը, 215
 ԽԴ. Անոնք որ չեն մեռնիր, 216
 ԽԵ. Վիրգիլիոսի մոզական զօրութիւնը, 217
 ԽԶ. Վիրգիլիոսի սրբացումի դատին վերաքննութիւնը, 217
 ԽԷ. Լատին Քերթողահօր գերեզմանի սարգէնիին կենսագրութիւնը, 220
 ԽԸ. Մշտագալար մը որ մշտատեւութիւն չի նշանակեր, 222
 ԽԹ. Վիրգիլիոսի գիցակարգումը, մէկէ աւելի աստուածներու հետ նոյնանալով, 223
 Ծ. Ծառի պաշտամունքը Խտալիոյ և փոքր Ասիոյ մէջ, 228
 ԾԱ. Կաղամախ ու կամ Սօս, 231
 ԾԲ. Երիզանի աւանդութիւնը, 239
 ԾԳ. Արեւածինները, 243
 ԾԴ. Արեգակի զաւկին, փաւթոնի անխոհմ ձեռնարկը, 247
 ԾԵ. Մանտուայի կարապը, 248
 ԾԶ. Ելեկտրոն ուտինը, որ փաւթոնի յաւերժահարս քոյրերուն զուրցած արտասուքն էր, Երիզանոսի գելտային արտագրութիւնն էր, 250
 ԾԷ. Թէ ի՞նչպէս բառերը, Ազգերուն նման, կը ծնին, կ'աշխարհակալեն և կը մեռնին՝ ուժաստատ, 255
 ԾԸ. Ինչո՞վ կը զբաղի Géographie Linguistique կոչուած նոր մասնագիտութիւնը, 257
 ԾԹ. Միեւնոյն միտադը նշանակող երկու կոչումներուն, միջև համաշխարհական բնոյթ ունեցող մըրցակցական պայքարը, այսինքն Հայաստանի և Կիպրոս կղզւոյն արտագրած արոյրին մրցակցութիւնը, 259
 Կ. Փինիկեանց որով վաճառականական հազորդակցութեանց քարտէսը, 260

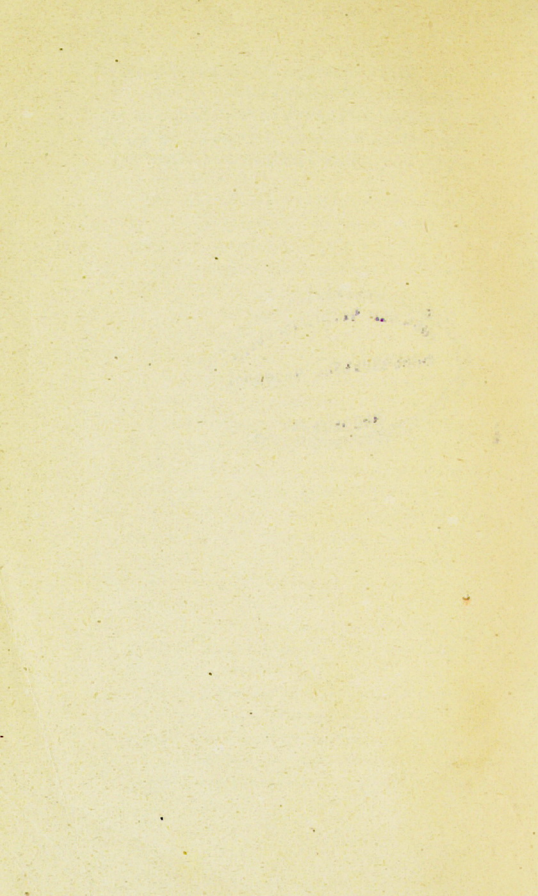
- ԿԱ. Ժառ ԴԵ Մորկան հեղինակաւոր գիտնականին
թողած կտակը, 261
- ԿԲ. ԴԵ Մորկանի գիտական հղբակացութեամբ, Պը-
դընձադործութեան գիւտը Արմէն և Իրան աշխարհ-
ներուն սլարճանք է, եթէ Միջագետքի առաջին
քնակչութիւնը այդ լեռնական երկիրներէն իջած
զաղթականութիւն է, 263
- ԿԳ. Աօր և Շիրակեան ձիավարներուն դերը հին վա-
նատականական հաղորդակցութեան մէջ, 267
- ԿԴ. Հայկական սղնձին աշխարհակալութիւները, և
անկումին պատճառները, 271
- ԿԵ. Arma և Cuprum կոչումներուն պայքարը Գաղ-
ղիոյ մէջ, որ փոխադարձ զիջումներով կը վեր-
ջանայ, 273
- ԿԶ. Ագրիականի ծովախորշին Ելեկարիդ կղզիե-
րը, 278
- ԿԷ. Ագրիական ճահիճները քարոքող Ետրուրացի
Սակա քրմապետական Աղգատոսմը, Սիլուստորի
հնախօսէն յիշատակուած, 279
- ԿԸ. Եանսուածին Սաղենեանները, որոնք Յանոս-հոյ
նահապետին ընդոճիններն էին, 280
- ԿԹ. Raz և Sac արմատներուն ստուգաբանութիւ-
նը, 283
- Հ. Սակա մակդիրը Արմէն ժողովուրդը առաջին
անգամ ըլլալով դորձածեց, իբր սրբազան քահա-
նայ, զոհադործ, 286
- ՀԱ. Խաալիոյ արգի կառավարութիւնը վիրդիլիոսի
Երկնադարմակին առթիւ նորատունկ անտառ մը
նուիրեց անոր յիշատակին, որ կրնայ կոչուիլ վիր-
դիլեան Սօսեաց անտառ, 288
- ՀԲ. Թէ ինչու վահունիները Հերակլէսի աննապատ-
կերը Տարօնի իրենց սեփական Աշախատ գիւղին
մէջ կանգնեցին, 292

- ՀԳ. Հերակլէս Արեւին ուղղուած աղօթքները: 295
 ՀԴ. Հերակլէս Արեւը ժամանակին վարիչն էր: 299
 ՀԵ. Ինչո՞ւ Սօս ծառը Հերակլէսին ընծայուած էր: 302
 ՀԶ. Աստուածաշունչին մէջ *Populus* = Սօսի վե-
 րաբերեալ յիշատակութիւնը, ուր *Շեֆօ* բառը ծառ
 չի նշանակեր: 303
 ՀԷ. Հերակլէսի 12 շահատակութիւնները այլաբանօրէն
 կը նշանակեն Հողագործին տարուան ընթացքին
 կատարած վաստակները: 310
 ՀԸ. Արմէն աղգանունի գիցաբանական հնութիւնը: Ար-
 մէնները Հերակլէսի բանակին մէջ ծառայած են,
 ըստ Սալուստիոսի, և զաղթաւայրեր հաստատած
 Ադւանտեանի Հերակլէան գրան մօտ: 314
 ՀԹ. Աստղաբաշխական ցուցակներու նախադրեալներ
 մը փոփոխութիւնները լինելուն նկատմամբ հին
 պատմիչներու վկայութիւնները: 321
 2. Խորհնացիէն դովեստով յիշատակուած Բիւռոս
 Քաղզէացւոյն կենսագրականը: 324
 2Ա. Ինչո՞ւ օտարները Նոյ նահապետը *Jano* = Յա-
 նոս կոչած են, և ի՞նչ կը նշանակէր: 328
 2Բ. Արաքս մայր թաղունին և անոր Շիթ կոչուած
 դաւակը՝ առաջին Արքայն Արմէն աշխարհին: 333
 2Գ. Արմինական այբուբեն և զաղափարանիչ: 335
 2Դ. Կենտաւրոս Զիամարդերը Արաքսեանները կը
 ներկայացնեն: 337
 2Ե. Արաքս կոչումին աշխարհակալութիւնը իր հետ
 տանելով Մասիս կոչումը, Հնդկական ովկեանէն
 ինչուան Ադւանտեան: 339
 2Զ. Բիւռոսի վկայութիւնները Արմէն և Իտալ աշ-
 խարհներուն միջեւ ցեղակցական, կրօնական, զար-
 գացման հաւանդ կապերուն նկատմամբ: 342
 2Ի. Նոյի հաստատած միաստուածական կրօնքին
 բազմաստուածեան կուսալաշտութեան մէջ թաւա-

յումը: Տիեզերական Միապետութեան կը յաջորդէ
Ուխտերական Հասարակապետութիւնը: 349

20. Մասերին պարզութեան մէջ ծնած փրկարար նոր
Արեգակին աւետումը երեք Մոզերուն, որ վերջին
ներկայացուցիչներն եղան նոյեան կրօնքին: 351

Քերթնութեան Կենսաբանական Պատմական Միջնակարգի, հայ դերասանի, համդերձ իր այլիւայլ դերերու մէջ ունեցած տարազներու արեւատիպ պատկերմերով. — Հեղ. Հ. Վարդան Հացումի . . . 2. —

Հին օրեր ու ԱՅԴ օրերուն ՀԱՅ Մեծմ. Տոնները (1550-1879). — Հեղ. Յ. Դ. Մըրմըրեան 1. —

Պատմութիւն ՀոռվաՄշակման (գրաբ.) 6 հատոր. — Հոռվմայ հիմնարկութեան միմ. չիւ Հասարակապետութեան վերջը. — Հեղ. Ռուչն. Թրգմ. Հ. Վրթամէս Ասկերեան . . . 50. —

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ ԲԻԻՉԱՆԴԻՆՆԻ. Բիւզանդիոնի կայսերական զանուց միայ իշխող հայ կայսրներու վարքն ու պատերազմները, համեմի ռմով գրուած. (2 հատոր). — Հեղ. Հ. Կարապետ Տէր Սահակեան . . . 4. —

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒՂԸ ՏԱՄՆԵԻՀԻՆԴ ՏԱՐՈՒԱՆ մէջ (1844-1909) պատկերազարդ. կենսագրական ճամօթութիւններով՝ լրագիրներու և ուսումնաթերթերու հրատարակիչներուն. — Հեղ. Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան. 1.25

ՌՈՒՊԱՀԱՅ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ սկզբէն միմ. չիւ մեր օրերը երեք մասերու բաժնուած (բանաստեղծութիւն, թատերադրութիւն, վիպադրութիւն). — Հեղ. Ղէօ (Առաքիւ Բարախանեան). 3. —

ԱՐՇԱՂՈՅՍ ԶՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ. կը պատմէ հմտօրէն Ս. Ղուսաւորչի ձեռքով և իրմէն առաջ քրիստոնէութեան մուտքը մեր ազգին մէջ. Հեղ. Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան. 2. —

[16164]

800

ԿՄԼԿ

846

Գիմ. 2. 3ր.

ԳՐԱԽՑԱԿԱՆՔ Մոսկուայի կայսերական
հմալսարանական քննիչութեան հրատարա-
կութեանց վրայ. — Հեղ. Մ. Շովրեան . . . 0.60

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ (գրա-
բար). ընդարձակ, մեծագիր, միահատոր,
պատկերազարդ. կը խօսի աշխարհիս հինգ
մասերում և առանձինն Հայաստանի վրայ.
կը պարունակէ բազմաթիւ աշխարհացոյց
քարտէսներ. — Հեղ. Յ. Ղևոնդ Մ. Ալիշան. 15. —

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆԱՅ ԵՒ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ. կը խօսի հայերէն տալա-
գրութեան սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը շա-
րունակուած հայ տպարաններու գործու-
նէութեան և զարգացման վրայ, անոնցմէ
հրատարակուած գրքերու ժամանակագրա-
կան ցանկերով. — Հեղ. Յ. Գրեգին Զարը-
հանալեան. 2. —

ԿԵՆՅԱՂ ԻՄՐԱՅՆԼԱՑԻՈՑ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՒՆԵՑ.
(գրաբ.) հրէից և մախնի քրիստոնէից տը-
վորութեանց ուսումնասիրութիւն. — Հեղ.
Ֆլէօրի Կոզլիս, թրգմ. Յ. Զերովըէ Ազնա-
ւորեան 3. —

ՀԱՅ ԾԷՍԸ. քննական ուսումնասիրու-
թիւն եւ ուղղումներ ծիսական կարեւոր
խնդրոց շուրջ. — Հեղ. Յ. Վարդան Հա-
ցունի. 1. —

Գիմել

Imprimerie Arménienne

St. Lazare

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

901000846